

سنة ١٤١٤

٢٥٣٠٠٠٠٠
مكة المكرمة
١٤١٤

Абай

Қара сөз

Қызыл сөз

АТАМУРА
Алматы, 2016

ӘОЖ 821.512.122
КБЖ 84 (5 Қаз)–4
А 13

Абай
А 13 **Қара сөз. Книга слов.** – Алматы: Атамұра, 2016. – 200 бет.

ISBN 978-601-306-434-5

Абайдың сыншылдық, ойшылдық және адамгершілік туралы ұлағатты қара сөздерінің бұл басылымы көркем безендіріліп, екі тілде шығарылып отыр.

ӘОЖ 821.512.122
КБЖ 84 (5 Қаз)–4

ISBN 978-601-306-434-5

© «Атамұра», 2016

Кыра 503

ЖАН ЖАРАСЫ ЖАЗЫЛМАҒАН ОЙШЫЛ

*Ақынның аруағына махаббат
әм құрметпен бағыштадым.*

Автор

А

Қазақтар ең бір ұлы ұлын аялай ардақтап – Абай атаған. Абай – ұлы ақын, композитор, аудармашы, философ һәм қоғам қайраткері.

Абай – қазақ поэзиясындағы ең бір трагедиялық тұлға.

Ол жан жарасы жазылмай кеткен ойшыл.

Қазақ поэзиясын, Абай тұңғыш рет терең философиялық қуатты оймен суарды. Дешті Қыпшақ даласына жаңа поэзия қамалын соғып, ой мен суреткерлік тоғысқан кенен бұлақтың тұнық көзін алғаш ашты. Абай есімімен қазақ топырағына философиялық және стилистикалық бағыттағы жаңа поэзия келді.

Поэтиканың басты қос бағытынан, егіз тармағынан, қазақ поэзиясының шалқар көкжиегі анық көріне бастап еді.

Қазақ ортасында идеялық жаңа тыныстың қанаттануына Абайдай жан салған ойшыл кемде-кем, идеялық өрістің отын жағу үшін, шоқтанып қалған халықтық сезім мен ұлттық дәстүрді жедел дамыту керек болды. Сонау ХІХ ғасырдың соңында сомдалған Абай жыры ХХ ғасырдағы реалистік поэзияның биік шыңына айналды.

Поэзияда еншісі бөлінбейтін, жаттықтан ада ірі тұлға бейнеленуі қажет. Абай қашанда халық жағында, ақынның ой алаңында халық – өнердің алтын дінгегі, әлемдегі рухани байлықтың жалғыз қазынасы болып ерекшеленеді.

Ақын халқының фольклордағы образдық тұтастық қасиетін сырттан ғана қызықтаған жоқ. Абайдың ұлылығы халық поэзиясының образ әлеміне терең еніп, өмір, махаббат, өлім ұғымдарына ғарыштық мағына беруінде жатыр.

Абай поэзиясының бояуы, нақышы, әдеби, философиялық ерекшелігі мен еркіндігі барған сайын кемелдене түсті. Абайды оқып отырып, оның ұлан-ғайыр суреткерлік шеберлігіне таң қаласың; әндік қайырым, импрессионистік дәлдік, нәзік стиль, салмақты тереңдік, жан тебірентер әуен ақын ыңғайына көніп жүре береді.

Абай поэзиясы сиқыр үн мен құпия сырға тұнып тұр. Абай өлеңі – қуатты жан тебіренісі, қайыспас жанкештілік және ішкі бостандық. Сонымен бірге адам баласының басына түскен әділетсіздікке қарсы, ұят пен намысқа толы ақын үні ғайыптан қосылып атойлап тұрып алады.

Ақын шығармашылығы шексіз қайғы мен жанталас қасіретке толы. Абай лирикасы адамның қапалы өмірше назаланған жан азасы. Адам бойындағы сезім, өмір мен өлімге шақ болуы керек, өйткені өлімнің еншісі жаңа өмірмен ғана қайырылмақ.

Абай поэзиясы ой мен сезім әлемін еркін жетелеп, қазақтың тарихи тынысын да, ғаламдық болмыстың тынысын да кең ашады. Оның мұңға тұнған әндері биік ақыл мен саф тазалыққа шақырады. Абайдың бойына біткен өнер қуаты көңілді қыздырып, жаныңды жаңғыртады.

Ақынның ұлылығынан жаратылып, сомдалған суреткерлік әлем қазақ даласының тылсым қуатын танытады. Оның шығармашылығы тірліктің терең тамырынан үздіксіз нәр алған.

Ақын жаны әлем әдебиетімен терең суарылғаны сонша, араб, парсы, орыс ақындарының мыңдаған жолдарын жатқа айтып отыратын болған. Абай ұлы ақын ретінде әлем тынысын өз жүрегінен өткізді, сонымен бірге өз жан әлемін өз ішінен қорытып шығара алды. Сонан да оның шығармашылығы сыртқы әшекей мен жалған бояудан мүлде ада.

Абай өмір бойы сыртқы ортадан бойын жиып, тартынып қана қойған жоқ, феодализмнің зорлық пен зомбылық жеңген қапас құрсауынан құтылуға жан салды. Жасында зер қойып, қанаттанған дала ақындарының бір сарынды дидактикалық қайталауларынан ойысып, дара шығып, тың образ бен тың идея аясына ұмтылды. Бұл көне тіршіліктің ыңғайында қалған күндерінен жеріп, жаңаша қалыптасқан адамдық идеялар мен адамдық ойларға батыл бет бұрысы болатын.

Ақын ерекшелігі, өмірді – сүйіп-күюдің ордасы немесе тағдырдың межелі бөлігі деп емес, ұзақ, күрделі күрес жолы деп ұғынуында. Өлең әлемінде мәңгі ғұмыр кешу үшін айтулы жанкештілік керек. Поэтикалық жанкештілік қана сөз құдіретін сөндірмей, адамзат көшін ілгері бастай алады.

Абай өлеңі енді поэтикалық шарттыққа емес, ұстамды ой әлемінің толассыз көшіне ілесті. Бұл сөз қадірін биік деңгейге көтерді. Ақын шығармашылығының басты бағыты – адам мен ғарыштың, жан мен тіршіліктің тынымсыз бірлікте екенін ұғындыру болды. Абай өлеңдерінде рухани һәм тарихи құбылыстардың ажары терең бейнелене түскен.

Абай әлемінің шын мәнін, қазақтың ой кеңістігіндегі алатын орнын пайымдағанымыз жиырмамыншы ғасырдың қырқыншы жылдарында ғана. Халыққа ақынның ұлылығын ұғындырған «Абай» романы еді. Абайдың классикалық үлгідегі ақын екенін, оның ақиқатқа толы поэзиясында жаңа өмірдің ұрығы барын, сол жаңа өмірге талпынған, қуатты ой империялық езгіні жарып шығуға бет алғанын көрсеткен де ұлы Мұхтар Әуезов болатын.

Б

Абай поэзияда философиялық айқындық пен тереңдікке қатты бет бұрды. Ұлы ақынның қай-қайсысы да шалқар философиялық ой тұнығымен жан суарған. Шығыс пен Батыстың философиялық идеялары ақын лирикасында терең толғаныс елегінен өтіп, тың тынысты жаңа ойларға ұмтылыс жасайды. Абай шығармашылық өмірінде Шығыстың ұлы ақындары – Омар Һайям, Рудаки, Руми, Йассауилермен сұхбат-кеңесті мол өткізді.

*Ішіп, терең бойлаймын,
Өткен күннің уларын.
Және шын деп ойлаймын,
Жұрттың жалған шуларын*

*Тағы сене бастаймын,
Күнде алдағыш қуларға.
Есім шығып қашпаймын,
Мен ішпеген у бар ма?*

Абайдың философиялық толғаулары – өмірге өзінше қарау, адамның тіршіліктегі позициясын айқындау. Абайдың ойлы поэзиясы – этикалық бағдар мен тағлым биігін көрсетеді. Ақын санасы бір ортаға, – адамгершілік бірлігін іздеуге ұмтылған, сол арқылы ақын адамды өлімнен қорықпауға, өмір сырын ұғынуға шақырады.

Абайға керегі – адам, адамның рухани болмысы мен адамгершілік нысанасы. Сонан да Абай өлеңдерінде адам табиғат аясында жоғалмайды, ал табиғат адамның ішкі кеңістігіне сыйып кете береді...

Кемеңгер Абайдың поэтикасы адаммен қауышу, адам мен адамның жүрек жалғастырған татулығын арттыру.

Абай халқын оянуға, жан тірлігіне, қалғымайтын намысқа, үздіксіз рухани еңбекке шақырады.

Шығыс поэзиясының түп-тамырында сөз құдіретіне деген айрықша құрмет жатыр.

Шығыс ақынының сөзі мен ісі бір жерден шығады. Айтылған сөз, атқарылған іс болып қабылданған. Тек осылай ғана адам жанын тазалық пен бірсөзділікте тәрбиелеуге болатын еді.

Ақын жырының өткірлігі, қазақ даласында алмас қылыштан асып түскен.

Шығыстың ақылы мен Батыстың озық ойлы идеясын Абайдай зерделеп, өнеріне мұрат еткен қазақ ақыны болған емес.

Даланың дана ақыны Абай Шығыс пен Батыс поэзиясының суреткерлік ерекшеліктерінің басын құрап, аса терең мағыналы гуманистік Батыс-Шығыс синтезін ашты.

Немістің ұлы ақыны Гете түзеген гуманистік Батыс-Шығыс синтезін Абай ары дамытып, қазақтың ой кеңістігіндегі орнын айқындап берді.

Бұл ұлттық догмалар мен «евроцентристік» отарлау концепциясына қарсы бағыт еді.

Пушкиннің шығармашылық эволюциясына тереңдей зер салсақ, оның поэзиясындағы Шығыс тақырыбының айрықша белгісін көреміз.

Шығыс өлеңінің нәзік әуенін Пушкин ерекше сезініп, сол сазды әуеннің үнін поэзиясында ардақтай сақтаған тұңғыш орыс ақыны.

Атақты «Кавказ» өлеңінде цензураның қысымының кеселінен соңғы шумақтары түсіп қалған:

*Так буйную вольность законы теснят,
Так дикое племя под властью тоскует,
Так ныне безмолвный Кавказ негодует,
Так чуждые силы его тяготят...*

Пушкин танымындағы Шығыс-Батыс синтезі патшалық Ресейдің отаршылдық саясатының қыспағына қарсы ереуіл-ой көтерді, орыс ақынының жаны мен болмысы азаттық аңсаған Кавказ халқының жағына шықты.

XIX ғасырдың соңында Ресей самодержавиесі Қазақ даласын темір бұғауға әбден шырмап матаған кезі еді.

Отаршылдық қыспағында қалған Дешті Қыпшақ даласы экономикалық, әлеуметтік, мәдени құлдықтың шырмауында жанталасты. Шырмауда қалған көшпенділер елінің мәдениеті де, санасы да күйреді.

Дүниенің табиғи қозғалысы күшпен үзілді. Ортадан өрбіген дәрекі, айдаһар күш дала өмірін жоюға ұмтылды. Жандаралдың табаны астында дала талып жатты, даламен бірге поэзия, аңыз, ертегі өлді... Алмас қылыш пен қорғасын оқтан жан тапсыру адам табиғатына жат құбылыс. Зорлық өмірге жаңа тіршілік әкелмейді. Әлемдік гармонияның бұзылуы сыртқы күштің озбырлығынан туады.

Бұл кезеңдегі қазақ ақынының, ғұлама ойшылының тірлігі қапас жалғыздық болатын. Дала ойшылының жалғыз бағыты, халық жүрегіне бастар жол ғана. Абай даналығы – жалғыздықта жабырқаған жанының рахаты халық аясы екенін ұғуында.

Ол өз халқын рухани биіктен көруді армандады.

VI–VIII ғасырлардан тартылған түрік тілдес қауымның дара жолының ерекшелігі соншама, – қазақ ойы бұл кезде ерекше қуатпен, бұрын-соңды болмаған тілектес ынтымақта жұмыс істеген.

Ортақ ой, ортақ мүдде, ортақ үрей ұлттық мәдениет, философиялық тұжырым мен лирикалық межелерді бірдей қамтып кетіп еді.

XIX ғасырдың ұлы ақындарының бойында гуманистік синтез қайталанбайтын дара бітімде болды.

Айуандық пен әділетсіздікке қарсы тұрған күрескер, еркін азамат – Абай концепциясы ақын шығармаларының биік рухани бағасы болып табылады.

Дәл осындай таным-түсінік ұлы суреткерлер – Шекспир, Гете, Байрон, Пушкин, Лермонтов, Рабиндранат Тагорларға да тән болатын.

А

Абайдың поэзия мен прозадағы адамның өлшеулі ғұмыры туралы ойлары ақынды Құдайға алып келді.

*Алла деген сөз жеңіл,
Аллаға ауыз қол емес.
Ынталы жүрек, шын көңіл
Өзгесі хаққа жол емес.*

*Дененің барша қуаты
Өнерге салар бар күшін.
Жүректің ақыл суаты
Махаббат қылса тәңірі үшін.*

Құдай дүниені жаратқанда, оны зұлымдық пен зар наланың орны қылып жаратқан жоқ. Жұмыр жер адам үшін жаратылған, өйткені адамсыз әлемде ынтымақ пен кемелдік болуы мүмкін емес.

Адамға берілген ақыл-ес – Құдайдың туындысы, ғаламды ұқсын деуі, алған білімді биік мақсат үшін ұстансын деуі.

Нағыз ғұлама үшін көк аспан мен қара жерді айыратын күш жоқ.

Айуандықтың ордасы – надандық, оны жеңу үшін қажырлы білім керек. Адам санасының кірісер жері, адам жүрегінің мейірімін асыру, жаратушы Құдайға жол ашу, гармониялық бірлікті сақтау.

Абайдың ойынша, адамзат баласы ызалы жүректің құлы емес, сондықтан да Адам өмір сүруі, еңбек етуі және адамдыққа ұмтылуы қажет.

Көп жылдар бойы жанын толғантқан мазасыз ойын, іздегені мен тапқанын, үрейі мен жанталасын, қапасы мен қуанышын, рух ұмтылысы мен азапты өмірін, көңлін көгендеген ыза мен құлшылығын жиып жазған «Ғақлия» былай басталады:

«Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – әурешілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық, қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал, енді қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз. Соны таба алмай өзім де кайранмын».

«Ғақлия» – ақиқат үшін жан салған ақын ойы. Бұл кітаптың идеясы қарапайым да құдіретті.

Дүниенің теңдессіз жетістігі – Адам, сол Адамның жаны мен тәні сұлулық пен келісімнен айнымауы керек, деп айтудан Абай жалыққан емес, сол сөзінен тайған да емес. Адамның жаны, ойы, тәні мен сезімі кәусар судай таза болуы керек. Адам санасын тек қана қайырымдылыққа, жоғары мақсатты рухани кемелдікке жұмсауы шарт.

Жеке адам қамынан, бүкіл адамзат қамына дейінгі ұмтылыс Ақын жанының рухани баюына аса үлкен ықпал жасады.

Жер-Ананың тынысы мен жеке адамның әлем алдындағы жауапкершілігін сезінуі – ұлы Ақынның басты олжасы еді. Осы жолға ақын жаны мен басын бірдей тігіп өтті.

Туған халқының алдына Дешті Қыпшақ даласының тағдыры туралы Абайдай аяусыз сұрақ қойған жан болған жоқ. Абайдың адамгершілік максимализмі туған халқының мешеу мінезін ғайбаттау емес, қайта туған халқын талмайтын зерделікке, ойлылыққа шақыру. Сонан да, Абай шығармалары адам сенімін қайрайды, көңілін толғандырады, қайырымдылықтың шегі болмайтынын ұғындырады.

Әлем мәңгі, ортақ және гармониялық бірлікте деп түсіндіреді Абай. Айырылысу, сағыныш, тіптен өлім, ғарыш гармониясын бұза алмайды, өйткені олар мәңгі сөнбейтін табиғи құбылыс.

Соңғы демі біткенше адам жанталаста, үзілмейтін үмітте бұлқынып тұрады. Бұл сезім жарылысы, адам бойындағы қажыр-қайраттың тебіренісі, жанкештілік – бұларсыз рухани шабыт жансыз қалады.

Абай жанкешті, құдіретті суреткер еді. Бұл жанкештілік ақынның өз тағдырына да, әлем тағдырына да ерекше нұр түсірді.

Адам өмірі көркем де қасіреті мол ғұмырдың мәңгі гармониясымен қозғалады: махаббат пен бостандықты өліммен ғана қайыруға болады, жанкештілік барға қанағат қылмайды, жанкешті жан соңғы демі біткенше арпалысты күн кешеді.

Құдай Абайға ұлы Адамға тән мінез берген, ол сонан да елдің өсек пен ғайбатына, ақымақтардың ашық күндеуі мен қызғанышына зейін қоймаған.

Туған халқының ардагер азаматы болған Абай Адам алдындағы парызына дақ түсірмей, ақиқатқа жан-тәнімен қызмет етіп өтті.

Махаббат өліммен қатар қонады, өйткені жанкештілікке бас тікпеген махаббат – махаббат емес. Бостандыққа тек басты бәйгеге тігумен ғана жетуге болады.

Абай өлеңдерінен біз адамгершілік тәлім аламыз, өйткені ақын өмірі аңызға айналып кеткелі қашан.

Й

Туған халқы ұқпай өткен ұлы Ақын Құдаймен бетпе-бет келіп, жалғыз қалды.

*Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып, аяғын көп шалдырған.
Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған?*

Абай туған халқын жанындай сүйді, сонан да оның ойлы сөздері қан татиды.

Ақынның нәзік жаны керіп тартқан садақтай шарт кетуге шақ қалған.

Бұл өмірден ақын еш адаммен ашылып сөйлеспей, қоштаспай, үнсіз кетті. Оның ой кешкен тынышсыз жанын ұққан, қадірлеп-қасиеттеген, аялаған адамдар, оны о дүниеде тосып жатқан.

Ақын саналы ғұмырын, күш-қуатын, туған халқын ағартуға жұмсады, бірақ туған халқы ақынның жан егілген әндерін сүйсіне салғанымен, мұңлы өлеңдерінің ой қатпарларына тереңдеп барып, жанына дарыта алмады.

Ақынның өз халқына айтқан ақыл-өсиеті жаһан далада иесіз қалды. Бұл Абай трагедиясының бастауы да, соңы да еді.

Ал еркін ойлы, қамсыз қазақ халқының трагедиясы белгі беріп, үздіксіз өрби өсіп келе жатқан...

Роллан СЕЙСЕНБАЕВ

БІРІНШІ СӨЗ

Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – әурешілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық; қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік.

Ал, енді қалған өмірімізді қайтып, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын.

Ел бағу? Жоқ, елге бағым жоқ. Бағусыз дертке ұшырайын деген кісі бақпаса, не албыртқан, көңілі басылмаған жастар бағамын демесе, бізді Құдай сақтасын!

Мал бағу? Жоқ, баға алмаймын. Балалар өздеріне керегінше өздері бағар. Енді қартайғанда қызығын өзің түгел көре алмайтұғын, ұры, залым, тілемсектердің азығын бағып беремін деп, қалған азғана өмірімді қор қылар жайым жоқ.

Ғылым бағу? Жоқ, ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ. Білгенінді кімге үйретерсің, білмегенінді кімнен сұрарсың? Елсіз-күнсізде кездемені жайып салып, қолына кезін алып отырғанның не пайдасы бар? Мұндасып шер тарқатысар кісі болмаған соң, ғылым өзі – бір тез қартайтатұғын күйік.

Соғылық қылып, дін бағу? Жоқ, ол да болмайды, оған да тыныштық керек. Не көңілде, не көрген күнінде бір тыныштық жоқ, осы елде, осы жерде не қылған соғылық?

Балаларды бағу? Жоқ, баға алмаймын. Бағар едім, қалайша бағудың мәнісін де білмеймін, не болсын деп бағам, қай елге қосайын, қай харекетке қосайын? Балаларымның өзіне ілгері өмірінің, білімінің пайдасын тыныштықпенен көрерлік орын тапқаным жоқ, қайда бар, не қыл дерімді біле алмай отырмын, не бол деп бағам? Оны да ермек қыла алмадым.

Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішнен керекті сөз тапса, жазып алсын, иә оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым.

Енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ.

ЕКІНШІ СӨЗ

Мен бала күнімде естуші едім, біздің қазақ сартты көрсе, күлуші еді: «Ененді ұрайын, кен қолтық, шүлдіреген тәжік, арқадан үй төбесіне саламын деп қамыс артқан, бұтадан қорыққан, көз көргенде «әке-үке» десіп, шығып кетсе, қызын боқтасқан, «сарт-сұрт деген осы», – деп.

Ноғайды көрсе, оны да боқтап күлуші еді: «Түйеден қорыққан ноғай, атқа мінсе – шаршап, жаяу жүрсе – демін алады, ноғай дегенше, ноқай десеңші, түкке ыңғайы келмейді, солдат ноғай, қашқын ноғай, «башалшкі¹ ноғай», – деп.

Орысқа да күлуші еді: «Ауылды көрсе шапқан, жаман сасыр бас орыс», – деп. – «Орыс ойына келгенін қылады деген... не айтса соған нанады, «ұзын құлақты тауып бер депті» деп.

Сонда мен ойлаушы едім: «Ей, құдай-ай, бізден басқа халықтың бәрі антұрған, жаман келеді екен, ең тәуір халық біз екенбіз» деп, әлгі айтылмыш сөздерді бір үлкен қызық көрін, қуанып күлуші едім.

Енді қарап тұрсам, сарттың екпеген егіні жоқ, шығармаған жемісі жоқ, саудагерінің жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ. Өзіменен өзі әуре болып, біріменен бірі ешбір шаһари жауласпайды Орысқа қарамай тұрғанда қазақтың өлісінің ахиреттігін², тірісінің киімін сол жеткізіп тұрды. Әке балаға қимайтұғын малыңды кірелеп сол айдап келіп тұрды ғой.

Орысқа қараған соң да, орыстың өнерлерін бізден олар көп үйреніп кетті. Үлкен байлар да, үлкен молдалар да, ептілік, қырмызылық, сыпайылық – бәрі соларда.

Ноғайға қарасам, солдаттыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды, молда, медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды.

¹ Ұсақ саудагер.

² Бұл жерде өлген кісіні орайтын кебін мағынасында.

Еңбек қылып, мал табудың да жөнін солар біледі, салтанат, әсем де соларда. Оның малдыларына құзғын тамағымыз үшін біріміз жалпы, біріміз қош алушымыз. Біздің ең байымызды: «Сәнің шақшы³ аяғын білән пышыратырға қойған идән түгіл, шық, сасық қазақ» деп үйінен қуып шығарады. Оның бәрі – бірін-бірі қуып қор болмай, шаруа қуып, өнер тауып, мал тауып, зор болғандық әсері. Орысқа айтар сөз де жоқ, біз құлы, күңі құрлы да жоқпыз.

Бағанағы мақтан, бағанағы қуанған, күлген сөздеріміз қайда?

---

³ Лас, былғаныш.

ҮШІНШІ СӨЗ

Қазақтың бірінің бірине қаскүнем болмағының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтұғынының, рас сөзі аз болатұғынының, қызметке таласқыш болатұғынының, өздерінің жалқау болатұғынының себебі не?

Ғәмма ғаламға белгілі данышпандар әлдеқашан байқаған: әрбір жалқау кісі қорқақ, қайратсыз тартады; әрбір қайратсыз қорқақ, мақтаншақ келеді; әрбір мақтаншақ қорқақ, ақылсыз, надан келеді; әрбір ақылсыз надан арсыз келеді; әрбір арсыз жалқаудан сұрамсақ, өзі тойымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады.

Мұның бәрі төрт аяқты малды көбейтеминнен басқа ойынын жоқтығынан, өзге егін, сауда, өнер, ғылым – солар секілді нәрселерге салынса, бұлай болмас еді. Әрбір мал іздеген малым көп болса, өзімдікі де, балаларым да малды болса екен дейді. Ол мал көбейсе, малшыларға бақтырмақ, өздері етке, қымызға тойып, сұлуды жайлап, жүйрікті байлап отырмақ. Қыстауы тарлық қылса, арызы жеткендік, сыйы өткендік, барлық қызметімен біреудің қыстауын сатып алмақ, ептеп алмақ, тартып алмақ. Ол қыстауынан айырылған және біреуге тиіспек, иә болмаса орынсыздығынан елден кетпек – әр қазақтың ойы осы.

Осылар бірине бірі достық ойлай ала ма? Кедей көп болса, ақысы кем болар еді, малдан айырылғандар көбейсе, қыстауы босар еді деп, мен ананы кедей болса екен деп, ол мені кедей болса екен деп, әуелде ішмізбен қас сағындық. Әрі-беріден соң сыртымызға шықты, жауластық, дауластық, партияластық. Осындай қастарға сөзім өтімді болсын және де ептеп мал жиюға күшім жетімді болсын деп, қызметке, болыстық билікке таластық.

Сонан соң не момынның баласы бөтен жаққа шығып, еңбек қылып, мал іздемейді, егін, сауданың керегі жоқ болады. Өз басын өзі осындай таласпенен кісі көбейтеміз деп партия жиғандардың бүгін біреуіне, ертең біреуіне кезекпен сатады да жүреді. Ұрылар тыйылмайды. Ел тыныш болса, оның ұрлығын ешкім сүйемес еді. Ел екі жар болған соң, кім ант

ішіп ақтап, арамдығын жақтап, сүйеймін десе, соған жақ болып сүйеніп, бұрынғыдан ұрлығын әлденеше есе асырады.

Елдегі жақсы адамдардың бәрінің үстінен бекер, өтірік «шапты, талады» деген әртүрлі уголовный¹ іс көрсетіп, арыз береді. Оған дознание² – тергеу шығарады. Өтірік көрмегенін көрдім деуші куәлар да әлдеқашан дайындап қойылған, бағанағы жақсы адам сайлауға жарамасы үшін. Ол адам басын құтқармақ үшін жамандарға жалынса, оның да адамдығының кеткені, егер жалынбаса, тергеулі, сотты адам болып, ешбір қызметке жарамай, басы қатерге түсіп өткені. Ол болыс болғандар өзі қулық, арамдықпенен болыстыққа жеткен соң, момынды қадірлемейді, өзіндей арам қуларды қадірлейді, өзіме дос болып, жәрдемі тиеді деп, егер қас болса, бір түрлі өзіме де залал жасау қолынан келеді деп.

Осы күнде қазақ ішінде «Ісі білмес, кісі білер» деген мақал нықты. Оның мәнісі: «Ісіңнің түзулігінен жетпессің, кісінің амалшы, айлалылығынан жетерсің» деген сөз.

Үш жылға болыс сайланады. Әуелгі жылы «Сені біз сайламадық па?» деп елдің бұданғандығымен күні өтеді. Екінші жылы кандидатпенен аңдысып күні өтеді. Үшінші жылы сайлауға жақындап қалып, тағы болыс болып қалуға болар ма екен деп күні өтеді. Енді несі қалды?

Осы қазақ халқының осындай бұзықшылыққа тартып, жылдан-жылға төмендеп бара жатқанын көрген соң, менің ойыма келеді: халықтың болыстыққа сайлаймын деген кісісі пәлен қадерлі орысна образование³ алған кісі болсын. Егер де орталарында ондай кісісі жоқ болса, яки бар болса да сайламаса, уезный начальник пенен военный

---

¹ Уголовный (орысша) – қылмыстық.

² Дознание (орысша) – жауап алу.

³ Образование (орысша) – білім.

губернатордың назначениесі⁴ бірлән болады десе, бұл халыққа бек пайдалы болар еді. Оның себебі: әуелі – қызметқұмар қазақ балаларына образование беруге ол да – пайдалы іс, екінші – назначениемен болған болыстар халыққа міндетті болмас еді, ұлықтарға міндетті болар еді.

Уә және назначение қылғанда тергеуі, сұрауы барлығына қарамаса өтірік арыз берушілер азаяр еді, бәлки жоғалар еді. Уә және әрбір болыс елде старшина басы бір би сайланғандық, бұл халыққа көп залал болғандығы көрініп, сыналып білінді. Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын, Есім ханның ескі жолын», Әз Тәуке ханның Күлтөбенің басында күнде кеңес болғанда «Жеті жарғысын»⁵ білмек керек. Һәм, ол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендікпенен ескіріп бұл жаңа заманға келіспейтұғын болса, оның орнына татымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса керек еді, ондай кісі аз, яки тіпті жоқ.

Бұрынғы қазақ жайын жақсы білген адамдар айтыпты: «Би екеу болса, дау төртеу болады» деп. Оның мәнісі – тақ болмаса, жұп билер таласып, дау көбейте береді дегенмен айтылған сөз. Өйтіп би көбейткенше, әрбір болыс елден толымды-білімді үш-ақ кісі билікке жыл кесілмей сайланса, олар түссе, жаманшылығы әшкере білінгендікпенен түссе, әйтпесе түспесе.

Ол билерге даугер адамдар қарамай, екеуі екі кісіні билікке таңдап алып, үстіне біреуді посредникке⁶ сайлап алып, біте берсе; егер оған да ынтымақтаса алмаса, бағанағы үш бидің біреуін алып, яки жеребемен сайлап алып жүгінсе, сонда дау ұзамай, бітім болар еді.

⁴ Назначение (орысша) – қызметке тағайындау.

⁵ Жеті жарғы – Тәуке ханның заңының жеті ережесі.

⁶ Посредник (орысша) – дауласқан екі жақтың ортасында бітімгерлік етуші адам.

ТӨРТІНШІ СӨЗ

Әрбір байқаған адам білсе керек: күлкі өзі бір мастық екенін, әрбір мас кісіден ғафил¹ көп өтетұғынын да, әрбір мастың сөйлеген кезінде бас ауыртатұғынын. Бұлай болғанда, күлкіге салынған кісі не шаруадан, не ақылдан, не бір ұят келерлік істен құр қалып, ғафил көп өткізіп отырса керек. Осындай ғафилдік көп өткізіп, онысын елемеген кісінің не дүниеде, не ахиретте² басы бір ауырмай қалмаса керек.

Әрбір уайым-қайғы ойлағыш кісі не дүние шаруасына, не ахирет шаруасына өзгеден жинақырақ болса керек. Әрбір жинақылықтың түбі кеніш³ болса керек. Енді олай болғанда, үнемі уайым-қайғыменен жүре аламыз ба? Үнемі күлмей жүруге жан шыдай ма екен? Жоқ, мен үнемі уайым-қайғыменен бол демеймін. Уайым-қайғысыздығыңа уайым-қайғы қылдағы, сол уайым-қайғысыздықтан құтыларлық орынды харекет⁴ табу керек, қам қылу керек. Әрбір орынды харекет өзі де уайым-қайғыны азайтады, уайым-қайғыны орынсыз күлкіменен азайтпа, орынды харекетпен азайт!

Шығар есігін таба алмай, уайым-қайғының ішіне кіріп алып, қамалып қалмақ, ол өзі де бір антұрғандық. Және әрбір жаман кісінің қылығына күлсең, оған рахаттанып күлме, ызза болғаныңнан күл, ызалы күлкі – өзі де қайғы. Ондай күлкіге үнемі өзің де салынбассың, әрбір жақсы адамның жақсылық тапқанына рахаттанып күлсең, оның жақсылықты жақсылығынан тапқандығын ғибрат көріп күл. Әрбір ғибрат⁵ алмақтың

---

¹ Ғафил (арабша) – бейқамдық, қателік.

² Ахирет (арабша) – арғы дүние, о дүние.

³ Кеніш (парсыша) – кең, байлық, береке.

⁴ Харекет (арабша) – іс, жұмыс, қимыл.

⁵ Ғибрат (арабша) – өнеге, үлгі, сабақ.

өзі де мастыққа жібермей, уақытымен тоқтатады. Көп күлкінің бәрін де мақтағаным жоқ, оның ішінде бір күлкі бар-ау, Құдай жаратқан орныменен іштен, көкіректен, жүректен келмейді, қолдан жасап, сыртыменен бет-аузын түзеп, бай-бай күлкінің әнін сәндеп, әдемілік үшін күлетін бояма күлкі.

Адам баласы жылап туады, кейіп өледі. Екі ортада, бұл дүниенің рахатының қайда екенін білмей, бірін-бірі аңдып, біріне бірі мақтанып, есіл өмірді ескерусіз, босқа, жарамсыз қылықпен, қор етіп өткізеді де, таусылған күнде бір күндік өмірді бар малына сатып алуға таба алмайды.

Құлық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ – өнерсіз иттің ісі. Әуелі Құдайға сыйынып, екінші, өз қайратына сүйеніп, еңбегіңді сау, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды.

БЕСІНШІ СӨЗ

Көкірек толған қайғы кісінің өзіне де билетпейді, бойды шымырлатып, буынды құртып, иә көзден жас болып ағады, иә тілден сөз болып ағады. Қазақтар: «Ә, құдай, жас баладай қайғысыз қыла гөр!» деп тілек тілегенін өзім көрдім. Онысы – жас баладан гөрі өзі есті кісі болып, ескермес нәрсесі жоқсып, қайғылы кісі болғансығаны. Қайғысы не десең, мақалдарынан танырсын: әуелі: «Түстік өмірің болса, күндік мал жи», «Өзінде жоқ болса, әкең де жат», «Мал – адамның бауыр еті», «Малдының беті – жарық, малсыздың беті – шарық», «Ер азығы мен бөрі азығы жолда», «Ердің малы елде, еріккенде қолда», «Берген – перде бұзар», «Алаған қолым – береген», «Мал тапқан ердің жазығы жоқ», «Байдан үмітсіз – құдайдан үмітсіз», «Қарның ашса, қаралы үйге шап», «Қайраны жоқ көлден без, қайыры жоқ елден без» деген осындай сөздері көп, есепсіз толып жатыр.

Бұл мақалдардан не шықты? Мағлұм¹ болды: қазақ тыныштық үтпін, ғылым үшін, білім үшін, әділет үшін қам жемейді екен, мал үшін қам жейді екен, бірақ ол малды қалайша табуды білмейді екен, бар білгені малдыларды алдап алмақ яки мақтап алмақ екен, бермесе оныменен жауласпақ екен. Малды болса, әкесін жаулауды да ұят көрмейді екен. Әйтеуір ұрлық, қулық-сұмдық, тіленшілік, соған ұқсаған қылықтың қайсысын болса да қылып жүріп, мал тапса, жазалы демесек керек екен.

Бұлардың жас баланың ақылынан несі артық? Бірақ, жас бала қызыл ошақтан қорқушы еді, бұлар тозақтан да қорықпайды екен. Жас бала ұялса, жерге ене жаздаушы еді, бұлар неден болса да ұялмайды екен. Сол ма артылғаны? Қолымыздағыны үлестіріп талатпасақ, біз де өзіндей болмасақ, безеді екен.

Іздеген еліміз сол ма?

---

¹Мағлұм (арабша) – мәлім, белгілі.

АЛТЫНШЫ СӨЗ

Қазақтың бір мақалы: «Өнер алды – бірлік, ырыс алды – тірлік» дейді. Бірлік қандай елде болады, қайтсе тату болады – білмейді. Қазақ ойлайды: бірлік – аты ортақ, ас ортақ, киім ортақ, дәулет ортақ болса екен дейді. Олай болғанда байлықтан не пайда, кедейліктен не залал? Ағайын құрымай мал іздеп не керек?

Жоқ, бірлік – ақылға бірлік, малға бірлік емес. Малыңды беріп отырсаң, атасы басқа, діні басқа, күні басқалар да жалданып бірлік қылады! Бірлік малға сатылса, антұрғандықтың басы осы. Ағайын алмай бірлік қылса керек, сонда әркім несібесін Құдайдан тілейді, әйтпесе Құдайдан тілемейді, шаруа іздемейді. Әуелі біріне-бірі пәле іздейді. Не түсін, не ажарын, не өкпесін бұлдап, ол болмаса, бір пәле салып, қорғалатып, әйтеуір бірін-бірі алдаудың амалын издеседі. Мұның қай жерінен бірлік шықты?

«Ырыс алды – тірлік» дейді, ол қай тірлік? Ол осы жан кеудеден шықпағандық па? Жоқ, ондай тірлік итте де бар. Ондай тірлікті қымбат көріп, бұлдаған адам өлімді жау көріп, ахиретке дұшпан болады. Жанын қорғалатып, жаудан қашып, қорқақ атанып, еңбек қылудан, қызмет қылудан қашып, еріншек атанып, ез атанып, дүниеде әлгі айтылған ырысқа дұшпан болады. Ол айтқан тірлік олар емес.

Көкірегі, көңілі тірі болса, соны айтады. Өзің тірі болсаң да көкірегің өлі болса, ақыл табуға сөз ұға алмайсың. Адал еңбекпен ерінбей жүріп мал табуға жігер қыла алмайсың.

Кеселді жалқау, қылжақбас,
Әзір тамақ, әзір ас,
Сыртың – пысық, ішің – нас,
Артын ойлап ұялмас, –

болып жүріп, тірімін деме, онан да Алла жіберген ақ бұйрықты өлімнің өзі артық.

ЖЕТИНШІ СӨЗ

Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі – ішсем, жесем, ұйқтасам деп тұрады. Бұлар – тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды. Һәм өзі өспейді, қуат таппайды.

Біреуі – білсем екен демеклік. Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп: «Ол немене?», «Бұл немене?» деп, «Ол неге үйтеді?», «Бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі – жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген.

Дүниенің көрінген Һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықтың орны болмайды. Оны білмеген соң, ол жан адам жаны болмай, хайуан жаны болады. Өзелде Құдай тағала хайуанның жанынан адамның жанын ірі жаратқан, сол әсерін көрсетіп жаратқаны. Сол қуат жетпеген, ми толмаған ессіз бала күндегі «Бұл немене, ол немене?» деп, бір нәрсені сұрап білсем екен дегенде, ұйқы, тамақ та есімізден шығып кететұғын құмарымызды, ержеткен соң, ақыл кіргенде, орнын тауып ізденіп, кісісін тауып сұранып, ғылым тапқандардың жолына неге салмайды екеміз?

Сол өрістетіп өрісімізді ұзартып, құмарланып жиған қазынамызды көбейтсек керек, бұл жанның тамағы еді. Тәннен жан артық еді, тәнді жанға бас ұрғызсақ керек еді.

Жоқ, біз олай қылмадық, ұзақтай шулап, қарғадай барқылдап, ауылдағы боқтықтан ұзамадық. Жан бізді жас күнімізде билеп жүр екен. Ержеткен соң, күш енген соң оған билетпедік. Жанды тәнге бас ұрғыздық, ешнәрсеге көңілменен қарамадық, көзбен де жақсы қарамадық, көңіл айтып тұрса – сенбедік. Көзбен көрген нәрсенің де сыртын көргенге-

ақ тойдық. Сырын қалай болады деп көңілге салмадық, оны білмеген кісінің несі кетіпті дейміз. Біреу айтса да ұқпаймыз. Біреу ақыл айтса: «Ой, тәңірі-ай, кімнен кім артық дейсің!» дейміз, артығын білмейміз, айттып тұрса ұқпаймыз.

Көкіректе сәуле жоқ, көңілде сенім жоқ. Құр көзбенен көрген біздің хайуан малдан неміз артық? Қайта, бала күнімізде жақсы екенбіз. Білсек те, білмесек те, білсек екен деген адамның баласы екенбіз. Енді осы күнде хайуаннан да жаманбыз. Хайуан білмейді, білемін деп таласпайды. Біз түк білмейміз, біз де білеміз деп надандығымызды білімділікке бермей таласқанда, өлер-тірілерімізді білмей, күре тамырымызды адырайтып кетеміз.

СЕГІЗІНШІ СӨЗ

Осы ақылды кім үйренеді, насихатты кім тыңдайды?

Біреу – болыс, біреу – би. Олардың ақыл үйренейін, насихат тыңдайын деген ойы болса, ол орынға сайланып та жүрмес еді. Олар өздері де үздік кісіміз, өздеріміз біреуге үлгі беріп, ақыл айтарлықпыз деп сайланды. Өздері түзеліп жеткен, енді елді түзерлігі-ақ қалған. Ол не қылып тыңдасын және тыңдайын десе де қолы тие ме? Басында өзіндік жұмысы бар: ұлығымызға жазалы болып қаламыз ба, елдегі бұзақыларымызды бүлдіріп аламыз ба немесе халқымызды бүлдіріп аламыз ба, яки өзіміз шығынданып, шығынымызды толтыра алмай қаламыз ба? деген ебіне қарай біреуді жетілтейін деп, біреуді құтылтайын деген бейнетінің бәрі басында, қолы тимейді.

Байлар, олар өздері де бір күн болса да, дәулет қонып, дүниенің жарымы басында тұр. Өзінде жоқты малын беріп сатып алады. Көңілдері көкте, көздері аспанда, адалдық, адамдық, ақыл, ғылым, білім – ешнәрсе малдан қымбат демейді. Мал болса, Құдай тағаланы да паралап алса болады дейді. Оның діні, Құдайы, халқы, жұрты, білімі, ұяты, ары, жақыны – бәрі мал. Сөзді қайтін ұқсын, ұғайын десе де, қолы тие ме? Ол малды суармақ, тойғызбақ; саудасын жиғызбақ, күзеттірмек, бақтырмақ, ұры-бөрі, қыс, суық-сұғанақ – солардан сақтанбақ, солардан сақтарлық кісі таппақ, оның бәрін жайғастырып, аяғын алып келін мақтанға орналастырғанша қашан? Қолы тимейді.

Енді ұры-залым, сұм-сұрқия өздері де тыңдамайды.

Онша-мұнша қой жүнді қоңыршалар күнін де көре алмай жүр. Аналар анадай болып тұрғанда, білім, ғылым, ақылды не қылсын? Және де білім, ғылым кедейге керегі жоқтай-ақ: «Бізді не қыласың, ана сөзді ұғарлықтарға айт!» дейді. Оның өзгеменен ісі жоқ, ана алдындағы үшеуіндей болған жанның ойында ешбір қайғысы, мұңы болмаса керек.

ТОҒЫЗЫНШЫ СӨЗ

Осы мен өзім – қазақтың. Қазақты жақсы көрем бе, жек көрем бе? Егер жақсы көрсем, – қылықтарын қостасам керек еді. Уә әрнәшік бойларынан адам жақсы көрерлік, көңілге тиянақ қыларлық бір нәрсе тапсам керек еді. Соны не үміт үзбестікке, не онысы болмаса, мұнысы бар ғой деп, көңілге қуат қылуға жаратсам керек еді, ондайым жоқ.

Егер жек көрсем, – сөйлеспесем, мәжілістес, сырлас, кеңестес болсам керек еді, тобына бармай, «не қылды, не болды?» демей жату керек еді, ол мүмкін болмаса, бұлардың ортасынан көшіп кету керек еді. Бұларды жөңдеймін деуге, жөңделер, үйренер деген үмітім де жоқ. Бұлардың бірі де жоқ. Бұл қалай? Бұл айтқанның бірін тұтпай болмас еді.

Мен өзім тірі болсам да, анық тірі де емеспін. Әншейін осылардың ызы-сынан ба, өзіме-өзім ыза болғанымнан ба, яки бөтен бір себептен бе – еш білмеймін. Сыртым сау болса да, ішім өліп қалыпты. Ашулансам, – ызалана алмаймын. Күлсем, – қуана алмаймын, сөйлегенім өз сөзім емес, күлгенім өз күлкім емес, бәрі де әлдекімдікі. Қайратты күнімде қазақты қиып бөтен жаққа кетпек түгіл, өзін жақсы көріп, үміт етіп жүріпшім. Қашан әбден біліп, үмітімді үзген кезде, өзге жаққа барып, жатты өз қылып, үйір боларлық қайрат, жалын сөніп те қалған екен. Сол себептен бір жүрген қуыс кеудемін.

Тегінде ойлаймын: бұ да жақсы, өлер кезде: «Әттегене-ай, сондай-сондай қызықтарым қалды-ау!» деп қайғылы болмай, алдыңғы тілеу болмаса, артқа алаң болмай өлуге.

ОНЫНШЫ СӨЗ

Біреулер Құдайдан бала тілейді. Ол баланы не қылады? Өлсем орнымды бассын дейді, артымнан құран оқысын дейді, қартайған күнімде асырасын дейді. Осыдан басқасы бар ма?

Балам орнымды бассын демек не сөз? Өзіңнен қалған дүние иесіз қалар дейсің бе? Қалған дүниенің қамын сен жемек пе едің? Өліп бара жатқанда өзгеден қызғанып айтқаның ба? Өзгеге қимайтұғын сенің не қылған артықша орның бар еді? Баланың жақсысы – қызық, жаманы – күйік, не түрлі боларын біліп сұрадың? Дүниеде өзіңнің көрген қорлығың аз болды ма? Өзіңнің қылған иттің аз болды ма? Енді бір бала туғызып, оны да ит қылуға, оған да қорлық көрсетуге мұнша неге құмар болдың?

Артымнан балам құран оқысын десең, тірлікте өзіңнің жақсылық қылған кісің көп болса, кім құран оқымайды? Егер жаманшылықты көп қылған болсаң, балаңның оқыған құраны сені неге жеткізеді? Тірлікте өзіңе өзің қылмаған істі, өлген соң саған балаң кәсіп қылып бере ала ма? Ахирет үшін бала тілегенің – балам жасында өлсін дегенің. Егерде ержетсін десең, өзі ержетіп, ата-анасын тұзақтан құтқарарлық бала қазақтан туа ма екен? Ондай баланы сендей әке, сенің еліндей ел асырап өсірмек пе екен?

Қартайғанда асырасын десең, о да – бір бос сөз.

Әуелі – өзің қаруың қайтарлық қартаюға жетемісің, жоқ па?

Екінші – балаң мейірімді болып, асырарлық болып туа ма, жоқ па?

Үшінші – малың болса, кім асырамайды? Малың жоқ болса, қай асырау толымды болады? Баланың мал табарлық болары, мал шашарлық болары – ол да екіталай. Хош, Құдай тағала бала берді, оны өзің жақсы асырай білесің бе? Білмейсің. Әуелі өз күнәнді өзің көтергеніңмен тұрмай, балаңның күнәсіне тағы да ортақ боласың. Әуелі балаңды өзің алдайсың: «Әне, оны берем, міне, мұны берем» деп. Басында балаңды алдағаныңа бір мәз боласың. Соңыра балаң алдамшы болса, кімнен көресің? «Боқта!» деп,

біреуді боқтатып, «Кәпір-қиянқы, осыған тимеңдерші!» деп, оны масаттандырып, әбден тентектікке үйретін қойып, сабаққа бергенде, молданың ең арзанын іздеп, хат таныса болады деп, қу, сұм бол деп, «пәленненің баласы сені сыртыңнан сатып кетеді» деп, тірі жанға сендірмей жат мінез қылып, осы ма берген тәлімін? Осы баладан қайыр күтесің бе?

Және мал тілейсіңдер, неге керек қылайын деп тілейсіңдер? Әуелі, Құдайдан тілеймісің? Тілейсің. Құдай берді, бергенін алмайсың. Құдай тағала саған еңбек қылып мал табарлық қуат берді. Ол қуатты адал кәсіп қыларлық орынға жұмсаймысың? Жұмсамайсың. Ол қуатты орнын тауып сарып қыларды білерлік ғылым берді, оны оқымайсың. Ол ғылымды оқыса, ұғарлық ақыл берді, оны қайда жібергеніңді кім біледі?..

Ерінбей еңбек қылса, түңілмей издесе, орнын тауып істесе, кім бай болмайды? Оның саған керегі жоқ. Сенікі – біреуден қорқытып алсаң, біреуден жалынып алсаң, біреуден алдап алсаң болғаны, іздегенің – сол.

Бұл – Құдайдан тілеген емес. Бұл – абыройын, арын сатып, адам жаулағандық, тіленшілік. Қош, сүйтіп жүріп-ақ мал таптың, байыдың. Сол малды сарып қылып, ғылым табу керек. Өзің таба алмасаң, балаң тапсын. Ғылымсыз ахирет те жоқ, дүние де жоқ. Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан ораза, қылған хаж, еінбір ғибадат¹ орнына бармайды. Ешбір қазақ көрмедім, малды иттікпен тапса да, – адамшылықпен жұмсағанын. Бәрі де иттікпен табады, иттікпен айрылады. Бейнеті, күйігі, ызасы – сол үшеуінен басқа ешнәрсе бойында қалмайды. Барында баймын деп мақтанады. Жоғында «Маған да баяғыда мал бітіп еді» деп мақтанады. Кедей болған соң тағы қайыршылыққа түседі.

---

¹ Ғибадат (арабша) – қызмет жасау, құрметтеу, табыну, құлшылық жасау.

ОН БІРІНШІ СӨЗ

Осы елдің үнем қылып жүргені немене?

Екі нәрсе. Әуелі – ұрлық, ұры ұрлықпен мал табам деп жүр. Мал иесі артылтып алып, тағы да байимын деп жүр. Ұлықтар алып берем деп даугерді жеп, құтқарам деп ұрыны жеп жүр. Қарапайым жұрт ұрлық айтып мал алам деп, ұрыға атымды сатып пайдаланам деп, не өткізбесін арзанға түсіріп алам деп жүр. Екінші – бұзақылар біреудің ойында жоқ пәлені ойына салып, бүйтсең бек боласың, бүйтсең көп боласың, бүйтсең кек аласың, мықты атанасың деп, ауқаттыларды азғырғалы әлек болып жүр. Кім азса, мен соған керек боламын деп к...н қыздырып алып, өзін бір азғана азық қылайын деп жүр.

Ұлықтар пәлі-пәлі, бұл табылған ақыл деп, мен сені бүйтіп сүйеймін деп ананы жеп, сені бүйтіп сүйеймін деп мынаны жеп жүр. Қара халық менің сонша үйім бар, сонша ауыл-аймағыммен сойылыңды соғайын, дауыңды айтайын деп, қай көп бергенге партиялас боламын деп, Құдайға жазып, жатпай-тұрмай салып жүріп басын, ауылын, қатын-баласын сатып жүр. Осы бір ұры, бұзақы жоғалса, – жұртқа ой да түсер еді, шаруа да қылар еді. Бай барын бағып, кедей жоғын іздеп, ел секілденіп талапқа, тілеуге кірісер еді. Енді жұрттың бәрі осы екі бүлік іске ортақ, мұны кім түзейді?

Анттың, серттің, адалдықтың, ұяттың бір тоқтаусыз кеткені ме? Ұрыны тыю да оңай болар еді, бірақ осы бұзақының тіліне еретұғын, азатұғын байларды кім тыяды?

ОН ЕКІНШІ СӨЗ

Кімде-кім жақсы-жаман ғибадат қылып жүрсе, оны ол ғибадаттан тыюға аузымыз бармайды, әйтеуір жақсылыққа қылған ниеттің жамандығы жоқ қой дейміз. Ләкин¹, сондай адамдар толымды ғибадатқа ғылымы жетпесе де, қылса екен. Бірақ оның екі шарты бар, соны білсе екен.

Әуелі – иманның иғтиқадын² махкемлемек³ керек, екінші, үйреніп жеткенше осы да болады ғой демей, үйрене берсе керек. Кімде-кім үйреніп жетпей жатып, үйренгенін қойса – оны құдай ұрды, ғибадаты ғибадат болмайды. Уа-ләкин⁴, кімде-кім иманның неше нәрсе бірлән кәмәләт⁵ табатұғынын білмей, қанша жерден бұзылатұғынын білмей, басына шалма орап, бірәдар атын көтеріп, оразашыл, намазшыл болып жүргені көңілге қалың бермей тұрып, жыртысын салғанға ұқсайды.

Күзетшісіз, ескерусіз иман тұрмайды, ықыласыменен өзін өзі аңдып, шын діни шыншылдап жаны ашып тұрмаса, салғырттың иманы бар деп болмайды.

---

¹ Ләкин (арабша) – бірақ.

² Иғтиқад (арабша) – сену, нану.

³ Махкемлемек (арабша) – берік, мықты, орнықты.

⁴ Уа-лакин (арабша) – ал, бірақ.

⁵ Кәмәләт (арабша) – рухани даму, толықтыру.

ОН ҮШІНШІ СӨЗ

Иман деген – Алла табарака уа тағаланың¹ шәриксиз², ғайыпсыз бірлігіне, барлығына уа әртүрлі бізге пайғамбарымыз саллалаһу ғалайһи уәсәлләм³ арқылы жіберген жарлығына, білдіргеніне мойынұсынып, иланбақ. Енді бұл иман дерлік илануға екі түрлі нәрсе керек. Әуелі – не нәрсеге иман келтірсе, соның хақтығына ақылы бірлән дәлел жүргізерлік болып, ақылы дәлел – испат⁴ қыларға жараса, мұны «якини» иман⁵ десе керек.

Екіншісі – кітаптан оқу бірлән яки молдалардан есту бірлән иман келтіріп, сол иман келтірген нәрсесіне соншалық берік боларға керек. Біреу өлтіремін деп қорқытса да, мың кісі мың түрлі іс көрсетсе де, соған айнып, көңілі қозғалмастай берік болу керек. Бұл иманды иман «таклиди»⁶ дейміз.

Енді мұндай иман сақтауға қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын керек екен. Якини иманы бар деуге ғылымы жоқ, таклиди иманы бар деуге беріктігі жоқ, алдағанға, иә азғырғанға, иә бір пайдаланғанға қарап, ақты қара деп, иә қараны ақ деп, өтірікті шын деп ант ететұғын кісіні не дейміз?

Құдай тағала өзі сақтасын.

---

¹ Аллаһу табарака уа тағала (арабша) – игі тілекке жолдаушы ұлы тәңір.

² Шәриксиз (арабша) – теңдесі, серігі жоқ деген мағынада.

³ Саллалаһу ғалайһи уәсәлләм (арабша) – Алла оған саламатшылық берсін (Мұхаммед пайғамбардың аты аталғанда айтылатын тілек).

⁴ Испат (арабша) – нақтылау, дәлелдеу, анықтау.

⁵ Иман (арабша) – сенім (Құдайға сену).

⁶ Иман таклиди (арабша) – біреуге еліктеп сену, дәстүрлі.

Әрнешік білмек керек, жоғарғы жазылмыш екі түрліден басқа иман жоқ. Иманға қарсы келерлік орында ешбір пенде «Құдай тағала кеңшілігімен кешеді-дағы» демесін, оның үшін Құдай тағаланың ғафуына⁷ яки пайғамбарымыздың шафағатына⁸ да сыймайды, мүмкін де емес. «Қылыш үстінде серт жоқ» деген, «Құдай тағаланың кешпес күнәсы жоқ» – деген жалған мақалды қуат көрген мұндай пенденің жүзі құрысын.

---

⁷ Ғафу (арабша) – кешу, кешіру.

⁸ Шафағат (арабша) – қорғау, қолдау, көмектесу.

ОН ТӨРТІНШІ СӨЗ

Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма? Біздің қазақтың жүректі кісі дегені – батыр кісі дегені. Онан басқа жүректің қасиеттерін анықтап біле алмайды. Рақымдылық, мейірбандылық, әртүрлі істе адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай оларға да болса игі еді демек, бұлар – жүрек ісі. Асықтық та – жүректің ісі. Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды. Амалдың тілін алса – жүрек ұмыт қалады.

Қазақтың «жүректісі» мақтауға сыймайды. Айтқанға көнгіш, уағдада тұрғыш, бойын жаманшылықтан тез жиып алғыш, көштің соңынан итше ере бермей, адасқан көптен атының басын бұрып алуға жараған, әділетті, ақыл мойындаған нәрсені, қиын да болса, мойындау, әділетті ақыл мойындамаған нәрсені, оңай да болса, мойындамау – ерлік, батырлық осы болмаса, қазақтың айтқан батыры – әншейін жүректі емес, қасқыр жүректі деген сөз.

Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады. Білместігімнен қылдым дегеннің көбіне нанбаймын. Білімді білсе де, арсыз, қайратсыздығынан ескермей, ұстамай кетеді. Жаманшылыққа бір елігіп кеткен соң, бойын жиып алып кетерлік қайрат қазақта кем болады. Осы жұрттың көбінің айтып жүрген мықты жігіт, ер жігіт, пысық жігіт деп ат қойып жүрген кісілерінің бәрі – пәлеге, жаманшылыққа еліртпек үшін, бірін-бірі «айда, батырлап!» қыздырып алады да, артын ойлатпай, азғыратұғын сөздері.

Әйтпесе Құдайға терістіктен, не ар мен ұятқа терістіктен сілкініп, бойын жиып ала алмаған кісі, үнемі жаманшылыққа, мақтанға салынып, өз бойын өзі бір тексермей кеткен кісі, тәуір жігіт түгіл, әуелі адам ба өзі?

ОН БЕСІНШІ СӨЗ

Ақылды кісі мен ақылсыз кісінің, менің білуімше, бір белгілі парқын көрдім.

Әуелі – пенде адам болып жаратылған соң, дүниеде ешбір нәрсені қызық көрмей жүре алмайды. Сол қызықты нәрсесін іздеген кезі өмірінің ең қызықты уақыты болып ойында қалады. Сонда есті адам, орынды іске қызығып, құмарланып іздейді екен-дағы, күнінде айтса құлақ, ойланса көңіл сүйсінгендей болады екен. Оған бұл өткен өмірдің өкініші де жоқ болады екен.

Есер кісі орнын таппай, не болса сол бір баянсыз, бағасыз нәрсеге қызығып, құмар болып, өмірінің қызықты, қымбатты шағын итқорлықпен өткізін алады екен-дағы, күнінде өкінгені пайда болмайды екен. Жастыққа бұл қызықтан соң және бір қызық тауып алатын кісімсіп, жастығы тозбастай, буыны босамастай көрін жүріп, бірер қызықты қуғанда-ақ мойны қатып, буыны құрып, екінші талапқа қайрат қылуға жарамай қалады екен.

Үшінші – әрбір нәрсеге қызықпақтық. Ол өзі бойға құмарлық пайда қылатын нәрсе екен. Әрбір құмарлық өзіне бір дерт болады екен, әртүрлі құмар болған нәрсеге жеткенде, яки әне-міне, жетер-жетпес болып жүргенде, бір түрлі мастық пайда болады екен.

Әрбір мастық бойдан оғатты көп шығарып, ақылдың көзін байлап, төңіректегі қараушылардың көзін ашып, «ананы-мынаны» дегізіп, бойды сынататұғын нәрсе екен. Сол уақытта есті кісілер үлкен есі шықпай, ақылды қолдан жібермей, бойын сынатпай жүріп ізденеді екен. Есер кісілер ер-тоқымын тастап, бөркі түсіп қалып, етегі атының к...н жауып кетіп, екі көзі аспанда, жынды кісіше шаба беруді біледі екен – соны көрдім.

Егерде есті кісілердің қатарында болғын келсе – күніне бір мәртебе, болмаса жұмасына бір, ең болмаса, айында бір, өзіңнен өзің есеп ал! Сол алдыңғы есеп алғаннан бергі өмірді қалай өткіздің екен, не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды, күніңді өзің өкінбестей қылықпен өткізіппісің?

Жоқ, болмаса, не қылып өткізгеніңді өзің де білмей қалыппысың?

ОН АЛТЫНШЫ СӨЗ

Қазақ құлшылығым Құдайға лайық болса екен деп қам жемейді. Тек жұрт қылғанды біз де қылып, жығылып, тұрып жүрсек болғаны дейді.

Саудагер несиесін жия келгенде: «Тапқаным осы, біттім, – деп, – алсан – ал, әйтпесе саған бола жерден мал қазам ба?» дейтұғыны болушы еді ғой. Құдай тағаланы дәл сол саудагердей қыламын дейді. Тілін жаттықтырып, дінін тазартып, ойланып, үйреніп әлек болмайды. «Білгенім осы, енді қартайғанда қайдан үйрене аламын» дейді. «Оқымадың демесе болады-дағы, тілімнің келмегені қайтушы еді», – дейді.

Оның тілі өзге жұрттан бөлекше жаратылып па?

ОН ЖЕТІНШІ СӨЗ

Қайрат, Ақыл, Жүрек үшеуі өнерлерін айтысып, таласып келіп Ғылымға жүгіншіті.

Қайрат айтыпты: «Ей, Ғылым, өзін де білесің ғой, дүниеде ешнәрсе менсіз көмелетке жетпейтұғынын. Әуелі, өзінді білуге, ершбей-жалықпай үйрену керек, ол – менің ісім. Құдайға лайықты ғибадат қылып, ерінбей-жалықпай орнына келтірмек те – менің ісім. Дүниеге лайықты өнер, мал тауып, абұйыр мансапты еңбексіз табуға болмайды. Орынсыз, болымсыз нәрсеге үйір қылмай, бойды таза сақтайтұғын, күнәкәрліктен, көрсеқызар жеңілдіктен, нәфсі¹ шайтанның азғыруынан құтқаратұғын, адасқан жолға бара жатқан бойды қайта жиғызып алатұғын мен емес пе? Осы екеуі маған қалай таласады?» депті.

Ақыл айтыпты: «Не дүниеге, не ахиретке не пайдалы болса, не залалды болса, білетұғын – мен, сенің сөзіңді ұғатұғын – мен, менсіз пайданы іздей алмайды екен, залалдан қапша алмайды екен, ғылымды ұғып үйрене алмайды екен, осы екеуі маған қалай таласады? Менсіз өздері неге жарайды?» депті.

Онан соң Жүрек айтыпты: «Мен – адамның денесінің патшасымын, қан менен тарайды, жан менде мекен қылады, менсіз тірлік жоқ. Жұмсақ төсекте, жылы үйде тамағы тоқ жатқан кісіге төсексіз кедейдің, тоңып жүрген киімсіздің, тамақсыз апштың күй-жәйі қандай болып жатыр екен деп ойлатып, жанын ашытып, ұйқысын ашылтып, төсегінде дөңбекшітетұғын – мен. Үлкеннен ұят сақтап, кішіге рақым қылдыратұғын – мен, бірақ мені таза сақтай алмайды, ақырында қор болады. Мен таза болсам, адам баласын алаламаймын: жақсылыққа елжіреп еритұғын – мен, жаманшылықтан жиреніп тулап кететұғын –

---

¹ Нәфсі (арабша) – 1) жан, рух; 2) тілек, нәпсі; 3) адам.

мен, әділет, ынсап, ұят, рақым, мейірбаншылық дейтұғын нәрселердің бәрі менен шығады, менсіз осылардың көрген күні не? Осы екеуі маған қалай таласады?» депті.

Сонда Ғылым бұл үшеуінің сөзін тыңдап болып, айтыпты:

– Ей, Қайрат, сенің айтқаныңның бәрі де рас. Ол айтқандарыңнан басқа да көп өнерлеріңнің бары рас, сенсіз ешнәрсенің болмайтұғыны да рас, бірақ қаруыңа қарай қаттылығың да мол, пайдаң да мол, бірақ залалың да мол, кейде жақсылықты берік ұстап, кейде жамандықты берік ұстап кетесің – соның жаман, – депті.

– Ей, Ақыл! Сенің айтқандарыңның бәрі де рас. Сенсіз ешнәрсе табылмайтұғыны да рас. Жаратқан тәңіріні де сен танытасың, жаралған екі дүниенің жайын да сен білесің. Бірақ сонымен тұрмайсың, амал да, айла да – бәрі сенен шығады. Жақсының, жаманның екеуінің де – сүйенгені, сенгені – сен; екеуінің іздегенін тауып беріп жүрсің – соның жаман, – депті.

– Сен үшеуіңнің басыңды қоспақ – менің ісім, депті. Бірақ сонда билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Ақыл, сенің қырың көп, Жүрек сенің ол көп қырыңа жүрмейді. Жақсылық айтқаныңа жаны-діні құмар болады. Көнбек түгіл қуанады. Жаманшылық айтқаныңа ермейді. Ермек түгіл жиреніп, үйден қуып шығарады.

– Қайрат, сенің қаруың көп, күшің мол, сені де еркіңе жібермейді. Орынды іске күшінді аятпайды. Орынсыз жерге қолыңды босатпайды. Осы үшеуің басыңды қос, бәрін де Жүрекке билет, деп ұқтырып айтушының аты Ғылым екен. – Осы үшеуің бір кісиде менің айтқанымдай табылсаңдар, табанының топырағы көзге сүртерлік қасиетті адам – сол.

Үшеуің ала болсаң – мен Жүректі жақтадым.

Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, Құдай тағала қалпыңа әрдайым қарайды деп Кітаптың айтқаны осы, депті.

ОН СЕГІЗІНШІ СӨЗ

Адам баласына жыртықсыз, кірсіз, сыпайы киініп, һәм ол киімін былғап, былжыратып кимей, таза кимек – дұрыс іс. Ләкин өз дәулетінен артық киінбек, не киімі артық болмаса да, көңіліне қуат тұтып, тым айналдырмақ – кербездің ісі.

Кербездің екі түрлі қылығы болады: бірі – бет-пішінін, мұртын, мұшесін, жүрісін, қас-қабағын қолдан түзетіп, шынтағын көтеріп, қолын тарақтап әуре болмақ. Біреуі – атын, киімін «айран ішерім» – деп, солардың арқасында сыпайы, жұғымды жігіт атанбаққа, өзінен ілгерілерге елеулі болып, өзі қатарлының ішін күйдіріп, өзінен кейінгілерге: «Әттең дүние-ай, осылардың атындай ат мініп, киіміндей киім кигеннің не арманы бар екен?!» дейтұғын болмаққа ойланбақ.

Мұның бәрі – масқаралық, ақымақтық.

Мұны адам бір ойламасын, егерде бір ойласа, қайта адам болмағы – қиын іс.

Кербез дегенді осындай «кер», «керден» немеден безіндер деген сөзге ұқсатамын.

Тегінде, адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ. Онан басқа нәрсеменен оздым ғой демектің бәрі де – ақымақтық.

ОН ТОҒЫЗЫНШЫ СӨЗ

Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жармайды. Сол естілерден естіп, білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, сонда адам десе болады. Мұндай сөзді есіткенде шайқақтап, шалықтанып, не салбырап, салғырттанып естісе, не есіткен жерде қайта қайырып сұрап ұғайын деп тұшынбаса, сол жерде сөздің расына көзі жетсе де, шыға беріп қайта қалпына кетсе – естіп-естімей не керек?

Осындай сөз танымайтұғын елге сөз айтқанша, өзіңді танитұғын шошқаны баққан жақсы деп бір хақим айтқан екен, сол секілді сөз болады.

ЖИЫРМАСЫНШЫ СӨЗ

Тағдырдың жарлығын білесіздер – өзгерілмейді. Пендеде бір іс бар жалығу деген. Ол – тағдыр да адаммен бірге жаратылған нәрсе, оны адам өзі тапқан емес. Оған егер бір еліксе, адам баласы құтылмағы қиын. Қайраттанып, сілкіп тастап кетсең де, ақырында тағы келіп жеңеді. Ақылы түгел, ойлы адамның баласы байқаса, осы адам баласының жалықпайтұғын нәрсесі бар ма екен?

Тамақтан да, ойыннан да, күлкіден де, мақтаннан да, кербездіктен де, тойдан да, топтан да, қатыннан да көңіл, аз ба, көп пе жалығады. Оның үшін бәрінің ғайыбын көреді, баянсызын біледі, көңілі бұрынғыдан да суый бастайды. Дүние бірқалыпты тұрмайды, адамның қуаты, ғұмыры бірқалыпты тұрмайды. Әрбір мақлұққа Құдай тағала бірқалыпты тұрмақты берген жоқ. Енді көңіл қайдан бірқалыпты тұра алады?

Бірақ осы жалығу деген әрнені көрем деген, көп көрген, дәмін, бағасын, бәрінің де баянсызын біліп жеткен, ойлы адамнан шығады. Соншалық ғұмырының баянсызын, дүниенің әрбір қызығының ақырының шалақтығын көрген-білгендер тіршіліктен де жалықса болады. Бұлай болғанда ақымақтық, қайғысыздық та бір ғанибет¹ екен деп ойлаймын.

---

¹ Ғанибет (арабша) – олжа, табыс.

ЖИЫРМА БІРІНШІ СӨЗ

Аз ба, көп пе, адам баласы бір түрлі мақтаннан аман болмағы – қиын іс. Сол мақтан деген нәрсенің мен екі түрлісін байқадым: біреуінің атын – үлкендік деп атаймын, біреуін – мақтаншақтық деймін. Үлкендік – адам ішінен өзіне өзі бағалы есеп қылмақ. Яғни надан атанбастығын, жеңіл атанбастығын, мақтаншақ атанбастығын, әдепсіз, арсыз, байлаусыз, пайдасыз, сұрамшақ, өсекші, өтірікші, алдамшы, кеселді – осындай жарамсыз қылықтардан сақтанып, сол мінездерді бойына қорлық біліп, өзін ондайлардан зор есептемек.

Бұл мінез – ақылдылардың, арлылардың, артықтардың мінезі. Олар өзімді жақсы демесе мейлі білсін, жаман дегізбесем екен деп азаптанады.

Екінші, мақтаншақ деген біреуі «демесін» демейді, «десін» дейді. Бай десін, батыр десін, қу десін, пысық десін, әрдайым не түрлі болса да, «десін» деп азаптанып жүріп, «демесінді» ұмытып кетеді. Ұмытпақ түгіл әуелі іс екен деп ескермейді.

Мұндай мақтаншақтардың өзі үш түрлі болады.

Біреуі жатқа мақтанарлық мақтанды іздейді. Ол – надан, ләкин надан да болса адам.

Екіншісі өз елінің ішінде мақтанарлық мақтанды іздейді. Оның надандығы – толық, адамдығы әбден толық емес.

Үшіншісі өз үйіне келіп айтпаса, иә ауылына ғана келіп айтпаса, өзге кісі қостамайтын мақтанды іздейді. Ол – наданның наданы, ләкин өзі адам емес.

Жатқа мақталсам екен деген – елім мақтаса екен дейді.

Еліме мақталсам екен деген – ағайыным мақтаса екен дейді.

Ағайынның ішінде өзі мақтау іздеген – өзімді өзім мақтап жетем дейді.

ЖИЫРМА ЕКІНШІ СӨЗ

Дәл осы күнде қазақтың ішінде кімді жақсы көріп, кімді қадірлеймін деп ойладым.

Байды қадірлейін десең, бай жоқ. Бай болса, өз басының, өз малының еркі өзінде болмас па еді? Ешбір байдың өз малының еркі өзінде жоқ. Кей бай өзі біреумен күш таластырамын деп, жүз кісіге қорғалауықтығынан жалынып, малын үлестіріп жүр.

Ойлайды: жалынтып бердім деп, ақымақтығынан. Жоқ, өзі жалынып беріп жүр. Қайыр да емес, мырзалық та емес, өз елімен, өз жерімен ойрандасып, ойсыздарға қойнын ашып, малын шашып жүр. Кей байлар, елдегі құттылар, сүттілер берекелесе алмаған соң, кеселді құлар көбейіп кетіп, көп қорқытып, іздеген нәрсесі жоқ, еріксіз кім болса соған жеміт болып жүр.

Мырзаларды қадірлейін десең, осы күнде анық мырза елде жоқ, мал бергіш мырза иттен көп. Біреу бір пайдама келтірем деп мырза болып жүр. Біреулер к...не құрым киізді тұзға малшып тыққан соң есі шығып, мырза болып, еріксіз кім болса соған талтайып емізіп жүр.

Болыс пен биді құрметтейін десең, Құдайдың өзі берген болыстық пен билік елде жоқ. Сатып алған, жалынып, бас ұрып алған болыстық пенен биліктің ешбір қасиеті жоқ.

Мықтыны құрметтейін десең, жаманшылыққа елдің бәрі мықты, жақсылыққа мықты кісі елде жоқ.

Есті кісіні тауып құрметтейін десең, әділет, ұят, ынсапқа есті кісі елде жоқ. Құлық, сұмдық, арамдық амалға елдің бәрі де есті.

Ғарып-қасар бишараны құрметтейін десең, жатқан түйеге міне алмаса да, ол момындыққа есеп емес. Егер мінерлік жайы болса, бірдемені ештеп ілерлік те жайы бар.

Енді қалды қу мен сұм, олар өзі де қуартпай, суалтпай тыныштық көрер емес.

Жә, кімді сүйдік, кімнің тілеуін тіледік? Өзі құрттанып шашылған болыс-билер тұра тұрсын. Енді, әлбәтте, амал жоқ, момындығынан «Ырыс баққан дау бақпас» деген мақалмен боламын деп, бергенімен жаға алмай, жарымын беріп, жарымын тыныштығымен баға алмай, ұры, залым, құларға жеміт болып жүрген шын момын байларды аямасаң һәм соның тілеуін тілемесең болмайды.

Сонан басқаны таба алмадым.

ЖИЫРМА ҮШІНШІ СӨЗ

Біздің қазақты оңдырмай жүрген бір қуаныш, бір жұбаныш дегендер бар.

Оның қуанышы – елде бір жаманды тауып, иә бір адамның бұл өзі қылмаған жаманшылығы шықса, қуанады. Айтады: «Құдай пәленшеден сақтасын, о да адаммын деп жүр ғой, оның қасында біз сәулелі кісінің бірі емеспіз бе, оған қарағанда мен таза кісі емеспін бе?» деп. Оған Құдай тағала айтып па, пәленшеден тәуір болсаң болады деп?

Иә білгендер айтып па, әйтеуір өзіңнен наданшылығы асқан, иә жаманшылығы артылған кісі табылса, сен жаманға қосылмайсың деп?

Жаманға салысып жақсы бола ма? Жақсыға салысып жақсы болады дағы. Жүз ат бәйгеге қосылса, мен бәйге алам деген сөз болса, алдында неше ат бар деп сұрар, артында неше ат бар еді деп сұрағанның несі сөз? Мен бес аттан, он аттан ілгері едім дегеннің несі қуаныш?

Енді жұбанышы – «Жалғыз біз бе, елдің бәрі де сүйтіп-ақ жүр ғой, көпшен көрген ұлы той, көпшен бірге болсақ болады да» деген сөзді жұбаныш қылады.

Оған Құдай тағала айтып па, көптен қалмасаң болады деп. Көпке қаһарым жүрмейді деп? Көпке тұзағым жетпейді деп пе? Ғылым көпке келіп пе? Біреуден тарап па? Хикмет¹ көптен тарай ма? Бірден тарай ма? Көпке қорлық жүрмей ме? Бір үйдің іші түгел ауырса, жеңіл тие ме? Жер білмеген көп адам адасып жүрсе, бір жер білетұғын кісінің керегі жоқ па екен? Көп кісі жолаушының бәрінің аты арығаны жақсы ма? Жоқ, жарымы арыса, жармысының күйлісі жақсы ма? Жұт келсе, елдің бәрінің түгел жұтағаны жақсы ма? Жарым-жартысы аман қалғаны жақсы ма? Осы көп ақымақтың бір ақымаққа несі жұбаныш? Тұқымымызбен аузымыз сасық болушы еді деген жаман күйеу қалыңдығын жеңіп пе? Көңілін сол сөзі разы қылуға жетіп пе? Ендеше көбіңнен қалма, сен де аузыңды сасыта бер деп пе?!

¹ Хикмет (арабша) – даналық, ақылдылық, ойшыл.

ЖИЫРМА ТӨРТІНШІ СӨЗ

Жер жүзінде екі мың миллионнан көп артық адам бар, екі миллион¹ қазақ бар.

Біздің қазақтың достығы, дұшпандығы, мақтаны, мықтылығы, мал іздеуі, өнер іздеуі, жұрт тануы ешбір халыққа ұқсамайды.

Бірімізді біріміз аңдып, жаулап, ұрлап, кірпік қақтырмай отырғанымыз. Үш миллионнан артық халқы бар дүниеде бір қала да бар, дүниенің бас-аяғын үш айналып көрген кісі толып жатыр. Өстіп, жер жүзіндегі жұрттың қоры болып, бірімізді біріміз аңдып өтеміз бе?

Жоқ, қазақ ортасында да ұрлық, өтірік, өсек, қастық қалып, өнерді, малды түзден, бөтен жақтан түзу жолмен іздеп, өрістерлік күн болар ма екен?

Әй, не болсын!.. Жүз қараға екі жүз кісі сұғын қадап жүр ғой, бірің бірі құртпай, құрымай тыныш таба ма?

---

¹Бұл жерде Абай шамамен айтып отыр. Абай тұсында, 1897 жылы жүргізілген халық санағы бойынша, Ресей империясы шегінде тұратын қазақтардың жалпы саны 4 миллион 84 мың болған (Я.Е. Володарский. Население России за 400 лет. XVI – начало XX вв. М., 1973, с. 111).

ЖИЫРМА БЕСІНШІ СӨЗ

Балаларды оқытқан да жақсы, бірақ құлшылық қыларлық қана, түркі танырлық қана таза оқытса болады. Оның үшін бұл жер Дар-әл-харб¹, мұнда әуелі мал табу керек, онан соң араб, парсы керек. Қарны аш кісінің көңілінде ақыл, бойында ар, ғылымға құмарлық қайдан тұрсын? Ашап-ішімге малдың тапшылығы да ағайынның араздығына уә әртүрлі пәлеге, ұрлық, зорлық, қулық, сұмдық секілді нәрселерге үйірлендіруге себеп болатұғын нәрсе. Мал тапса – қарын тояды. Онан соң, білім түгіл өнер керек екен. Соны үйренейін не балама үйретейін деп ойына жақсы түседі.

Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста тұр. Зарарынан қашық болу, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек. Оның себебі олар дүниенің тілін білді, мұндай болды. Сен оның тілін білсең, көкірек көзің ашылады.

Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі оныменен бірдейлік дағуасына² кіреді, аса арсыздана жалынбайды. Дінге де жақсы білгендік. Жорғалықпенен көңілін алсам екен деген надан әке-шешесін, ағайын-жұртын, дінін, адамшылығын жауырынынан бір қаққанға сатады. Тек майордың күлгені керек деп, к...і ашылса да қам жемейді.

Орыстың ғылымы, өнері – дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі. Ләкин осы күнде орыс ғылымын баласына үйреткен жандар соның қаруымен тағы қазақты аңдысам екен дейді.

Жоқ, ондай ниет керек емес. Малды қалай адал еңбек қылғанда табады екен, соны үйретейік, мұны көріп және үйренушілер көбейсе, ұлықсы-

---

¹ Дар-әл-харб (арабша) – яғни, ислам заңдарынан басқа заңдылықтар мен тәртіптер үстемдік еткен жерлер. Исламның діни-саяси заңдарына сай дүние екіге бөлініп танылады: 1) дар-әл-ислам, яғни, ислам заңдары үстемдік еткен елдер; 2) дар-әл-харб – басқа заңдар орныққан елдер.

² Дағуа (арабша) – теңдік, бірдейлік.

ған орыстардың жұртқа бірдей законы болмаса, законсыз қорлығына көнбес едік. Қазаққа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп, халық қатарына қосылудың қамын жейік деп ниеттеніп үйрену керек. Қазір де орыстан оқыған балалардан артық жақсы кісі шыға алмай да тұр. Себебі: ата-анасы, ағайын-туғаны бір жағынан бұзып жатыр. Сүйтсе де, осы оқыған балалар – ана оқымаған қазақ балаларынан үздік, озық. Не қылса да сөзді ұқтырса болады оларға. Жақсы атаның балалары да көп оқыған жоқ, қайта кедейдің балаларын орысқа қорлап берді. Олар осыдан артық қайда барсын? Және де кейбір қазақ ағайынымен араздасқанда: «Сенің осы қорлығыңа көнгенше, баламды солдатқа беріп, басыма шаш, аузыма мұрт қойып кетпесем бе!» деуші еді. Осындай жаман сөзді Құдайдан қорықпай, пендеден ұялмай айтқан қазақтардың баласы оқығанмен не бола қойсын? Сонда да өзге қазақ балаларынан артық үйренгені немене, қай көп үйреніпті? Кірді, шықты, ілді, қайтты, түбегейлеп оқыған бала да жоқ. Әкесі ел ақшасымен оқығанға әрең оқытады, өз малын не қылып шығарсын? Турасын ойлағанда, балаңа қатын әперме, енші берме, барыңды салсаң да балаңа орыстың ғылымын үйрет! Мына мен айтқан жол – мал аяр жол емес.

Құдайдан қорық, пендеден ұял, балаң бала болсын десең – оқыт, мал аяма! Әйтпесе, бір ит қазақ болып қалған соң, саған рахат көрсете ме, өзі рахат көре ме, иә жұртқа рахат көрсете ме?

ЖИЫРМА АЛТЫНШЫ СӨЗ

Біздің қазақтың қосқан аты алдында келсе, күреске түсірген балуаны жықса, салған құсы алса, қосқан иті өзгеден озып барып ұстаса – есі шығып бір қуанады.

Білмеймін, содан артық қуанышы бар ма екен? Әй, жоқ та шығар! Осы қуаныш бәрі де қазақ қарындастың ортасында, бір хайуанның өнерінің артылғанына иә бір бөтен адамның жыққанына мақтанарлық не орны бар? Ол озған, алған, жыққан өзі емес, яки баласы емес.

Мұның бәрі – қазақтың қазақтан басқа жауы жоқ, биттей нәрсені бір үлкен іс қылған кісідей қуанған болып, ана өзгелерді ызаландырсам екен демек. Біреуді ызаландырмақ – шарифатта харам, шаруаға – залал, ақылға – теріс. Әншейін біреуді ыза қылмақтың несібін дәулет біліп қуанады екен? Жә, болмаса, ана ыза болушы соншалық неге жер болып қалады екен?

Жүйрік ат – кейде ол елде, кейде бұл елде болатұғын нәрсе, қыран құс та, жүйрік ит те – кейде оның қолында, кейде мұның қолына түсетұғын нәрсе. Күшті жігіт те үнемі бір елден шыға ма? Кейде ана елден, кейде мына елден шығады. Мұның бәрін адам өз өнеріменен жасаған жоқ. Бір озған, бір жыққан үнемі озып, үнемі жығып жүрмейді. Соның бәрін де біле тұра, жерге кіргендей болып иә бір арамдығы, жамандығы шыққандай несіне ұялып, қорланады екен?

Енді осылардан білсеңіз болады – надан ел қуанбас нәрсеге қуанады, Һәм қуанғанда не айтып, не қойғанын, не қылғанын өзі білмей, есі шығып, бір түрлі мастыққа кез болып кетеді. Һәм ұялғандары ұялмас нәрседен ұялады, ұяларлық нәрседен ұялмайды.

Мұның бәрі – надандық, ақымақтықтың әсері. Бұларын айтсаң, кейбіреуі «рас, рас» деп ұйыған болады. Оған нанба, ертең ол да әлгілердің бірі болып кетеді. Көңілі, көзі жетіп тұрса да, хайуан секілді әуелгі әдетінен бойын тоқтата алмайды, бір тиянақсыздыққа түсіп кетеді, ешкім тоқтатып, ұқтырып болмайды.

Не жаманшылық болса да бір әдет етсе, қазақ ол әдетінен еріксіз, қорыққанда иә өлгенде тоқтайды, болмаса ақылына жеңгізіп, мұным теріс екен деп біліп, ойланып, өздігінен тоқтаған адамды көрмессін.

ЖИЫРМА ЖЕТІНШІ СӨЗ

(Сократ хакімнің сөзі)

Бір күні Сократ хакім бір Аристодем деген ғалым шәкіртіне Құдай табарака уа тағалаға¹ құлшылық қылмақ турасында айтқан сөзі. Ол өзі құлшылық қылғандарға күлуші еді.

– Әй, Аристодем, ешбір адам бар ма, сенің білуіңше, қылған өнерлері себепті адам таңырқауға лайықты? – деді.

Ол айтты:

– Толып жатыр, қазірет.

– Бірінің атын аташы, – дейді.

– Гомерге бәйітшілігі² себепті, Софоклге трагедиясы себепті, яғни біреудің сипатына түспектік, Зевксиске суретшілігі себепті таңырқаймын, – деп соған ұқсаған, онан басқа өнерлері әшкере болған жандарды айтты.

– Олай болса, артықша ғажайыптануға кім лайықты: жансыз, ақылсыз, құр пішінді жасайтұғын суретші ме? Иә жан иесі, ақыл иесі адамды жаратушы ма? – дейді.

– Соңғысы лайықты, – дейді, – бірақ ол жаратушы жаратты, өздігінен кез келіп, солай болып кетпей, басынан біліп істеген хикметімен болса, – дейді.

– Жә, пайдалы нәрсе дүниеде көп, бірінің пайдасы көрініп, білініп тұрады. Кейбірінің пайдасы анық білінбейді. Соның қайсысын хикмет көресің? – деді.

– Әрине, әшкере пайдаға бола жаратылғанын хикмет десек керек деймін, – дейді.

¹ Табарака уа тағала (арабша) – игілікке бастаушы ұлы тәңір (Алла тағалаға эпитет ретінде айтылатын атау).

² Бәйітшілігі (арабша) – ақындығы.

– Жә, олай болса, адамды жаратушы хауас-и³ хамса-и захири⁴ бергенде, тахқиқ⁵ ойлап, олардың пайдасының барлығы түгел оған мұқтаж боларлығын біліп бергендігі әшкерә түр ғой.

Әуелі көзді көрсін деп беріпті, егер көз жоқ болса, дүниедегі көрікті нәрселердің көркінен қайтып ләззат алар едік? Ол көз өзі нәзік болған себепті керегіне қарай ашып, жауып тұрсын үшін қабақ беріпті. Желден, ұшқыннан қаға берсін болсын үшін кіршік беріпті. Маңдай теріні көзден қағып тұруға керек болғандығынан, басқа тағы керегі бар қылып қас беріпті. Құлақ болмаса, не қаңғыр, не дүңгір дауыс, жақсы үн, күй, ән – ешбірінен ләззаттанып хабар ала алмас едік.

Мұрын иіс білмесе, дүниеде болған жақсы иіске ғашық болмақ, жан иістен қашық болмақтық қолымыздан келмес еді. Таңдай, тіл дәм білмесе, дүниеде не тәтті, не қатты, не дәмдінің қайсысынан ләззат алар едік? Бұлардың бәрі біздің пайдамыз емес пе?

Көзді, мұрынды ауызға жақын жаратыпты, ішіп-жеген асымыздың тазалығын көрші, иісін біліп, ішіп-жесін деп. Бізге керегі бар болса да, жиіркенерлік жері бар тесіктерді бұл бастағы ғазиз⁶ білімді жерімізден алыс апарып тесіпті, мұның бәрі хикметпен біліп істелгендігіне дәлел емес пе? – депті.

Сонда Аристодем тахқиқ ойлап тексергенде, адамды жаратушы артық хикмет иесі екендігіне һәм махаббатыменен жаратқандығына шүбәсі қалмады.

---

³ Хауас-и (арабша) – (хасса сөзінің көпше түрі, араб.) – сезім.

⁴ Хамса-и захири (арабша) – бес сыртқы (сезім).

⁵ Тахқиқ (арабша) – іске асыру, іздену, тексеру, ойлану.

⁶ Ғазиз (арабша) – қадірлі, сүйікті.

– Олай болғанда және не ойлайсың, һәмма мақұлыхатты жас балаларына елжіретіп, үйірілтіп тұруын көргенде уа һәмма мақұлыхаттың өлімін жек көріп, тіршілікте көп қалмақтылығын тілеп, ижтиһад⁷ қылуын көргенде, өсіп-өнуінің қамында болудан басқа істі аз ойламақтары – бұларының бәрі жұрт болсын, өссін, өнсін үшін. Солардың бәрін жаратқанда көңілдерін солайша ынтықтандырып қойғандығы һәм мұның бәрі жақсы көргендігінен екенін білдірмей ме? – дейді. Және:

– Ей, Аристодем! Қалайша сен бір өзіңнен, яғни адамнан басқада ақыл жоқ деп ойлайсың? – деді. Адамның денесі өзін жүрген жердің бір битімдей құмына ұқсас емес пе? Денеңде болған дымдар жердегі сулардың бір тамшысындай емес пе? Жә, сен бұл ақылға қайдан ие болдың? Әрине, қайдан келсе де, жан деген нәрсе келді де, сонан соң ие болдың. Бұл ғаламды көрдің, өлшеуіне ақылың жетпейді, келісті көркемдігіне һәм қандай лайықты жарастықты законімен жаратылып, оның ешбірінің бұзылмайтұғынын көресің. Бұлардың бәріне таңғажайып қаласың һәм ақылың жетпейді, осылардың бәрі де кез келгендікпен бір нәрседен жаралған ба, яки бұлардың иесі бір өлшеусіз ұлы ақыл ма? Егер ақылменен болмаса, бұлайша бұл хисабына, өлшеуіне ой жетпейтұғын дүние әрбір түрлі керекке бола жаратылып һәм бір-біріне себеппен байланыстырылып, пенденің ақылына өлшеу бермейтұғын мықты көркем законге қаратылып жаратылды, – дейді.

Ол айтты:

– Тахқиқ⁸ бұл айтқаныңның бәрі рас, жаратушы артық ақыл иесі екендігі мағлұм болды. Ол Құдайдың ұлықтығына іңкәрім⁹ жоқ. Бірақ

---

⁷Ижтиһад (арабша) – ынта, жігер.

⁸Тахқиқ (арабша) – рас, дәлме-дәл.

⁹Іңкәрім (арабша) – күмәндануға құштарлығым жоқ деген мағынада.

сондай ұлық Құдай менің құлшылығыма не қылып мұқтаж болады? – деді.

– Ей, Аристодем! Қате айтасың. Мұқтаж болмағанда да, біреу сенің қамынды жесе, сенің оған қарыздар екендігіңе де ұстаз керек пе? – деді. Аристодем айтты:

– Ол менің қамымды жейтұғынын мен қайдан білем? – деді.

– Жә, олай болса һәмма мақұлыққа да қара, өзіңе де қара, жанды бәрімізге де беріпті. Жанның жарығын бәрімізге де бірдей ұғарлық қылып беріп пе? Адам алдын, артын, осы күнін – үшеуін де тегіс ойлап тексереді. Хайуан артын, осы күнін де бұлдыр біледі, алдыңғы жағын тексермекке тіпті жоқ. Хайуанға берген денеге қара, адамға берген денеге қара. Адам екі аяғына басып тік тұрып, дүниені тегіс көрмекке, тегіс тексермекке лайықты һәм өзге хайуандарды құлданарлық, пайдасын көрерлік лайығы бар. Хайуанның бірі аяғына сеніп жүр, бір өзіндей хайуанды құлданарлық лайығы жоқ. Адам өзі өзіне сенбесе, адамды да хайуан секілді қылып жаратса, ешнәрсеге жарамас еді. Хайуанға адамның ақылын берсе, мұнша шеберлік, мұнша дарқарлық, бір-біріне ғылым үйретерлік шешендік салахият¹⁰ ол денеге лайықты келмейді.

Қай өгіз шаһар жасап, құрал жасап, неше түрлі сайман жасап, сыпайылық шеберліктің үдесінен¹¹ шығарлық қисыны бар? Бірақ адам баласы болмаса, бұл ғажайып ақылды және ғажайыппен жасаған денеге кіргізіп, мұнша салахият иесі қылғаны хиқметпенен өзге хайуанға сұлтан қылғандығына дәлел емес пе?

Ол дәлел болса, адам баласын артық көріп, қамын әуелден Алланың өзі ойлап жасағанына да дәлел емес пе? Енді адам баласының құлшылық қылмаққа қарыздар екені мағлұм болмай ма? – депті.

---

¹⁰ Салахият (арабша) – қажеттілік, керектілік.

¹¹ Үдесі (арабша) – көмек, икемдеу, бейімдеу.

ЖИЫРМА СЕГІЗІНШІ СӨЗ

Ей, мұсылмандар! Біреу бай болса, біреу кедей болса, біреу ауру, біреу сау болса, біреу есті, біреу есер болса, біреудің көңілі жақсылыққа мейілді, біреудің көңілі жаманшылыққа мейілді – бұлар неліктен десе біреу, сіздер айтасыздар: Құдай тағаланың жаратуынан яки бұйрығынша болған іс деп.

Жә, олай болса, біз Құдай тағаланы айыбы жоқ, міні жоқ, өзі әділ деп иман келтіріп едік. Енді Құдай тағала бір антұрғанға еңбексіз мал береді екен. Бір Құдайдан тілеп, адал еңбек қылып, пайда іздеген кісінің еңбегін жандырмай, қатын-баласын жөндеп асырарлық та қылмай, кедей қылады екен. Ешкімге залалсыз бір момынды ауру қылып, қор қылады екен. Қайда бір ұры, залымның денін сау қылады екен. Әке-шешесі бір екі баланың бірін есті, бірін есер қылады екен.

Тамам жұртқа бұзық болма, түзік бол деп жарлық шашып, жол салады екен. Түзікті бейшкешке шығарамын деп, бұзықты тозаққа саламын деп айта тұра, пендесінің біреуін жақсылыққа мейілдендіріп, біреуін жаманшылыққа мейілдендіріп, өзі Құдайлық құдіретімен біреуін жақсылыққа бұрып, біреуін жамандылыққа бұрып жіберіп тұрады екен.

Осының бәрі Құдай тағаланың айыпсыз, мінсіз ғафур¹ рахимдығына², әділдігіне лайық келе ме? Жұрт та, мүлік те – бәрі Құдайдың өзі-нікі. Бұл қылғанын не дей аламыз? Өз мүлкін өзі не қылса қыла береді.

Оны айыпты болады дей алмаймыз десең, ол сөзің Құдай тағаланың айыбы, міні жоқ емес, толып жатыр, бірақ айтуға бата алмаймыз дегенін емес пе? Олай болғанда, пенде өз тырысқандығыменен не табады? Бәрін қылушыға қылдырушы өзі екен. Пенде пендеге өкпелейтұғын ешнәрсе

---

¹Ғафур (арабша) – Кешіруші (Алла тағаланың есімдерінің бірі).

²Рахим (арабша) – Мейірімді.

жоқ. Кім жақсылық, кім жамандық қылса-дағы Құдайдан келген жарлықты қылып жүр екен дейміз бе?

Әрбір ақылы бар кісіге – иман парыз, әрбір иманы бар кісіге – ғибадат парыз³ екен. Және де әрбір рас іс ақылдан қорықпаса керек. Жә, біз енді ақылды еркіне жібермесек, Құдай тағаланың: «Ақылы бар кісіге иман парыз» дегені қайда қалады? «Мені таныған ақылменен таныр» дегені қайда қалады? Дініміздің бір жасырын тұрған жалғаны жоқ болса, ақылды, оны ойлама дегенімізге пенде бола ма? Ақыл тоқтамаған соң, діннің өзі неден болады? Әуелі иманды түзетпей жатып қылған ғибадат не болады?

Жоқ, сен жақсылық, жамандықты жаратқан – Құдай, лякин қылдырған Құдай емес, ауруды жаратқан – Құдай, ауыртқан Құдай емес, байлықты, кедейлікті жаратқан – Құдай, бай қылған, кедей қылған Құдай емес деп, нанып ұқсаң болар, әйтпесе – жоқ.

---

³ Ғибадат парыз (арабша) – міндет, парыз; сыйлау, құрметтеу, құлшылық ету.

ЖИЫРМА ТОҒЫЗЫНШЫ СӨЗ

Қазақтың мақалдарының көбінің іске татырлығы да бар, іске жарамақ түгіл, не құдайшылыққа, не адамшылыққа жарамайтуғыны да бар.

Әуелі «Жарлы болсаң, арлы болма» дейді. Ардан кеткен соң – тірі болып жүргені құрысын. Егер онысы жалға жүргеніңде жаныңды қинап еңбекпенен мал тап деген сөз болса, ол – ар кететұғын іс емес. Тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, жанын қарманып, адал еңбекпен мал іздемек – ол арлы адамның ісі.

«Қалауын тапса қар жанады», «Сұрауын тапса адам баласының бермейтіні жоқ» деген – ең барып тұрған Құдай ұрған сөз осы. Сұрауын табамын, қалауын табамын деп жүріп қорлықпенен өмір өткізгенше, малды не жерден сұрау керек, не аққан терден сұрау керек қой.

«Атың шықпаса, жер өрте» дейді. Жер өртеп шығарған атыңның несі мұрат? «Жүз күн атан болғанша, бір күн бура бол» дейді. Тәңірге жазып, мінбей-түспей арып, шөмеңдеп диуаналықпен бір күн болған буралық неге жарайды?

«Алтын көрсе, періште жолдан таяды» дейді. Періштеден садаға кеткір-ай! Періште алтынды не қылсын, өзінің көрсеқызар сұмдығын қостағалы айтқаны.

«Ата-анадан мал тәтті, алтын үйден жан тәтті» дейді. Ата-анасынан мал тәтті көрінетұғын антұрғанның тәтті дерлік не жаны бар? Бұлардың бәрінен де қымбат ата-анасын малға сатпақ ең арсыздың ісі емес пе? Ата-ана шамасы келсе, михнаттанып мал жиса да, дүниелік жиса да, артым-да балаларыма қалсын дейді. Ол ата-ананы малға сатқан соң, Құдайға дұшпандық іс емес пе? Осындай білместікпенен айтылған сөздеріне бек сақ болу керек.

ОТЫЗЫНШЫ СӨЗ

Қырқын мінсе қыр артылмайтұғын осы бір «қырт мақтан» деген бір мақтан бар, сол неге керек, неге жарайды? Ол ар, есті білмейді, намысты білмейді, кен толғау, үлкен ой жоқ, не балуандығы жоқ, не батырлығы жоқ, не адамдығы жоқ, не ақылдылығы, арлығы жоқ. Мойынын бұрып қойып: «Әй, тәңірі-ай, қойшы әрі, кімнен кім артық дейсін, кімнің басы кімнің қанжығасында жүр, ол менің қазаныма ас салып беріп жүр ме, мен онан сауын сауып отырмын ба?» деп бұлғақтап немесе: «Аяғаным жаным ба? Әй, енесіп ұрайын, өліп кетпей неге керек? Азар болса атылып, иә осы үшін айдалып кетсем де көнгенім-ақ! Әйтеуір бір өлім бар ма?» деп қалшылдайтұғын кісі көп қой.

Өздерін көріп жүрсіңдер, осы айтқан сөз бойына лайық қазақ көрдіңдер ме? Өлімге шыдайтұғын қазақ көргенім жоқ, өлімге шыдамаймын деген де қазақ көргенім жоқ, кеңірдегін ғана көрсетеді-ау: «Қиылып қана қалайын» деп. Егер осы сөз бойына лайық кісі көрінсе, ақылы жоқ болса да, қайратыменен-ақ кісі айдындыратұғын адам болғаны ғой! Егер шын айғайды көргенде, кірер жерін таба алмайтұғын дарақы, жұртты осы сөзімен айдындырамын, «мына кәпірден кісі шошитұғын екен» дегізіп айдындырайын деп айтып отырған құр домбытпасы болып, босқа қоқиып отырса, соны не дейміз?

Ай, Құдай-ай! Жанға мырзалық қылатұғын, ердің жадағайда-ақ сертке тұрғыштығы, малға мырзалығы, дүниені бір тиын есеп көрмейтұғын жомарттығы – әртүрлі белгісі бойында тұрмас па еді?

«Ұялмас бетке талмас жақ береді» деп, көп былжыраған арсыз, ұятсыздың бірі-дағы.

ОТЫЗ БІРІНШІ СӨЗ

Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар:
әуелі – көкірегі байлаулы берік болмақ керек;
екінші – сол нәрсені естігенде иә көргенде ғибрәтлану¹ керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек;
үшінші – сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек;
төртінші – ой кеселі нәрселерден қашық болу керек. Егер бір кез болып қалса, салынбау керек. Ой кеселдері: уайымсыз салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, иә бір қайғыға салыну, иә бір нәрсеге құмарлық пайда болу секілді. Бұл төрт нәрсе – күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер.

---

¹ Ғибрәтлану (арабша) – үлгі, өнеге, сабақ алу мағынасында.

ОТЫЗ ЕКІНШІ СӨЗ

Білім-ғылым үйренбекке талап қылушыларға әуелі білмек керек. Талаптың өзінің біраз шарттары бар. Оларды білмек керек, білмей іздегенмен табылмас.

Әуелі – білім-ғылым табылса, ондай-мұндай іске жаратар едім деп, дүниенің бір қызықты нәрсесіне керек болар еді деп іздемекке керек. Оның үшін білім-ғылымның өзіне ғана құмар, ынтық болып, бір ғана білмектіктің өзін дәулет білсең және әр білмегенінді білген уақытта көңілде бір рахат хұзур хасил¹ болады. Сол рахат білгенінді берік ұстап, білмегенінді тағы да сондай білсем екен деп үміттенген құмар, махаббат пайда болады. Сонда әрбір естігенінді, көргенінді көңілің жақсы ұғып, анық өз суретімен ішке жайғастырып алады.

Егер дін көңілің өзге нәрседе болса, білім-ғылымды бір-ақ соған себеп қана қылмақ үшін үйренсең, ондай білімге көңіліңнің мейірімі асырап алған шешеннің мейірімі секілді болады. Адамның көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі. Шала мейір шала байқайды.

Екінші – ғылымды үйренгенде, ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек. Бахасқа² бола үйренбе, азырақ бахас көңіліңді пысықтандырмақ үшін залал да емес, көбірек бахас адамды түземек түгіл, бұзады. Оның себебі әрбір бахасшыл адам хақты шығармақ үшін ғана бахас қылмайды, жеңбек үшін бахас қылады. Ондай бахас хусідшілікті³ зорайтады, адамшылықты зорайтпайды, бөлкім, азайтады. Және мақсаты ғылымдағы мақсат болмайды, адам баласын шатастырып, жалған сөзге жеңдірмекші болады. Мұндай қиял өзі де бұзықтарда болады. Жүз тура жолдағыларды шатастырушы кісі бір қисық жолдағы кісіні түзеткен кісіден садаға кетсін!

¹ Хұзур хасил (арабша) – келген, оралған, нәтиже, мағына.

² Бахас (арабша) – талас сөз, дауласу.

³ Хусідшілік (арабша) – күншілдік, іштарлық.

Бахас – өзі де ғылымның бір жолы, бірақ оған хирслану⁴ жарамайды. Егер хирсланса, өз сөзімшіл ғурурлық⁵, мақтаншақтық, хусідшілік бойын жеңсе, ондай кісі адам бойына қорлық келтіретұғын өтіріктен де, өсектен де, ұрсып-төбелесуден де қашық болмайды.

Үшінші – әрбір хақиқатқа тырысып ижтиһатыңмен көзің жетсе, соны тұт, өлсең айрылма! Егерде ондай білгендігің өзінді жене алмаса, кімге пұл болады? Өзің құрметтемеген нәрсеге бөтеннен қайтіп құрмет күтесің?

Төртінші – білім-ғылымды көбейтуге екі қару бар адамның ішінде: бірі – мұлахаза⁶ қылу, екіншісі – берік мұхафаза⁷ қылу. Бұл екі қуатты зорайту жаһатінде болу керек. Бұлар зораймай, ғылым зораймайды.

Бесінші – осы сөздің он тоғызыншы бабында⁸ жазылған ақыл кеселі деген төрт нәрсе бар. Содан қашық болу керек. Соның ішінде уайымсыз салғырттық деген бір нәрсе бар, зинһар⁹, жаным, соған бек сақ бол, әсіресе, әуелі – Құданың, екінші – халықтың, үшінші – дәулеттің, төртінші – гибраттың¹⁰, бесінші – ақылдың, ардың – бөрінің дұшпаны. Ол бар жерде бұлар болмайды.

Алтыншы – ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез деген сауыты болады. Сол мінез бұзылмасын! Көрсеқызарлықпен, жеңілдікпен, иә біреудің орынсыз сөзіне, иә бір кез келген қызыққа шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады. Онан соң оқып, үйреніп те пайда жоқ. Қоярға орны жоқ болған соң, оларды қайда сақтайсың? Қылам дегенін қыларлық, тұрам дегенінде тұрарлық мінезде азғырылмайтын ақылды, арды сақтарлық беріктігі, қайраны бар болсын!

Бұл бір ақыл, бір ар үшін болсын!

⁴ Хирслану – ашқарақтану, қомағайлану, сараң болу, мақсат қою.

⁵ Ғурурлық (арабша) – менмендік, мансапқорлық, тойынғандық, тәкаппарлық.

⁶ Мұлахаза (арабша) ойласу, пікір алысу.

⁷ Мұхафаза (арабша) – сақтау, қорғау.

⁸ Он тоғызыншы бабында – Абайдың рет саны бойынша 31-сөз.

⁹ Зинһар (парсыша) – абайла, сақ бол.

¹⁰ Гибрат (арабша) – үлгі, өнеге, сабақ.

ОТЫЗ ҮШІНШІ СӨЗ

Егерде мал керек болса, қолөнер үйренбек керек. Мал жұтайды, өнер жұтамайды. Алдау қоспай адал еңбегін сатқан қолөнерлі – қазақтың әулиесі сол. Бірақ Құдай тағала қолына аз-маз өнер берген қазақтардың кеселдері болады.

Әуелі – бұл ісімді ол ісімнен асырайын деп, артық, ісмерлер іздеп жүріп, көріп, біраз істес болып, өнер арттырайын деп, түзден өнер іздемейді. Осы қолындағы аз-мұзына мақтанып, осы да болады деп, баяғы қазақтың талапсыздығына тартып жатып алады.

Екінші – ерінбей істей беру керек қой. Бір-екі қара тапса, малға бөге қалған кісімсіп, «маған мал жоқ па?» дегендей қылып, еріншектік, салдау-салғырттыққа, кербездікке салынады.

Үшінші – «Дарқансың ғой, өнерлісің ғой, шырағым» немесе «Ағеке, нең кетеді, осы ғанамды істеп бер!» дегенде: «Маған да біреу жалынарлыққа жеткен екенмін» деп мақтанып кетіп, пайдасыз алдауға, қу тілге алданып, өзінің уақытын өткізеді. Және анаған дүниенің қызығы алдауды білген дегізіп, көңілін де мақтандырып кетеді.

Төртінші – тамыршылдау келеді. Бағанағы алдамшы шайтан тамыр болалық деп, бір болымсыз нәрсені берген болып, артынан үйтемін-бүйтемін, қарық қыламын дегенге мәз болып, тамырым, досым десе, мен де керектінің бірі болып қалыпшын ғой деп және жасынан іс істеп, үйден шықпағандық қылып, жоқ-барға тырысып, алдағанды білмей, дереу оның жетпегенін жеткіземін деп, тіпті жетпесе өзінен қосып, қылып бер дегенінің бәрін қылып берін, күні өтіп, еңбек қылар уақытынан айрылып, «жоғары шыққа» қарық болып, тамақ, киім, борыш есінен шығып кетіп, енді олар қысқан күні біреудің малын бұлдап қарызға алады.

Оны қылып берейін, мұны қылып берейін деп, соныменен табыс құралмай, борышы асып, дауға айналып, адамшылықтан айрылып, қор болып кетеді.

Осы несі екен? Қазақтың баласының өзі алдағыш бола тұрып және өзі біреуге алдатқыш болатұғыны қалай?

ОТЫЗ ТӨРТІНШІ СӨЗ

Жұрттың бәрі біледі өлетұғынын және өлім үнемі қартайтып келмейтұғынын, бір алғанды қайта жібермейтұғынын. Қазақ осыған да амал жоқ нанады, анық өз ойына, ақылына тексертіп нанбайды. Және һәмманы жаратқан Құдай бар, ахиретте сұрау алады, жамандыққа жазғырады, жақсылыққа жарылғайды, жазғыруы да, жарылғауы да пенде ісіне ұқсамайды, бегірек есепсіз қинауы да бар, бегірек есепсіз жетістіруі де бар деп – бәріне сендік дейді. Жоқ, онысына мен сенбеймін. Олар сендім десе де, анық сенген кісіге уайым ойлап не керек? Осы екеуіне лайықты жақсылықты өздері де іздеп таба береді. Егер де осы екеуіне бұлдыр сеніп отырса, енді неге сендіре аламыз? Оны қайтіп түзете аламыз? Оларды мұсылман деп, қалайша иманы бар ғой дейміз?

Кімде-кім ахиретте де, дүниеде де қор болмаймын десе, білмек керек: еш адамның көңілінде екі қуаныш бірдей болмайды, екі ынтық құмарлық бірдей болмайды, екі қорқыныш, екі қайғы – олар да бірдей болмайды. Мұндай екі нәрсені бірдей болады деп айтуға мүмкін емес. Олай болғанда, қай адамның көңілінде дүние қайғысы, дүние қуанышы ахирет қайғысынан, ахирет қуанышынан артық болса – мұсылман емес.

Енді ойлап қарай бер, біздің қазақ та мұсылман екен! Егерде екі нәрсе кез болса, бірі ахиретке керекті, бірі осы дүниеде керекті, бірін алса, бірі тимейтұғын болса, сонда біреу ахиретке керектіні алмай, екінші бір кез келгенде алармын деп, жоқ, егер кез болмайтұғын болса, кең Құдай өзі кеңшілікпенен кешіреді-дағы, мына кезі келіп тұрғанда мұны жіберіп болмас деп, дүниеге керектіні алса, енді ол кісі жанын берсе, ахиретті дүниеге сатқаным жоқ десе, нануға бола ма?

Адам баласына адам баласының бәрі – дос. Не үшін десең, дүниеде жүргенде туысың, өсуің, тоюың, ашығуың, қайғың, қазан, дене бітімің, шыққан жерің, бармақ жерің – бәрі бірдей, ахиретке қарай – өлуің, көрге кіруің, шіруің, көрден махшарда сұралуың – бәрі бірдей, екі дүниенің

ОТЫЗ БЕСІНШІ СӨЗ

Махшарға¹ барғанда Құдай тағала қажы, молда, сопы, жомарт, шейіт – соларды қатар қойып, сұрар дейді. Дүниеде ғиззат² үшін, сый құрмет алмақ үшін қажы болғанды, молда болғанды, сопы болғанды, жомарт болғанды, шәйіт³ болғандарды бір бөлек қояр дейді. Ахиретке бола, бір ғана Құдай тағаланың разылығын таппақ үшін болғандарды бір бөлек қояр дейді.

Дүние үшін болғандарға айтар дейді: «Сендер дүниеде қажеке, мол-деке, сопеке, мырзеке, батыреке аталмақ үшін өнер қылып едіңдер, ол дүниең мұнда жоқ. Сендердің ол қызықты дүниең харап болған, сонымен қылған өнерлерің де бітті. Енді мұнда құрмет алмақ түгіл, сұрау беріңдер! Мал бердім, өмір бердім, не үшін сол малдарыңды, өмірлеріңді, бетіңе ахиретті ұстап, дін ниетің дүниеде тұрып, жұртты алдамақ үшін сарып қылдыңдар?» деп.

Ана шын ниетіменен орнын тауып, бір Құдайдың разылығы үшін өнер қылғандарға айтар дейді: «Сендер бір ғана менің разылығымды іздеп малдарыңды, өмірлеріңді сарып қылып едіңдер, мен разы болдым. Сендерге лайықты құрметті орным бар, дайын, кіріңдер! Һәм ол разылықтарыңнан басқа осы махшар ішінде, сендердің осы қылғандарыңа өзі қылмаса да, іші еріп, ынтық болған достарың табылса, шафағат⁴ қылыңдар!» деп айтар дейді.

¹ Махшар (арабша) – о дүниеде адам баласының күнәсі тексерілетін орын.

² Ғиззат-хұрмет (арабша) – атақ, абырой, даңқ, құрмет.

³ Шәйіт (арабша) – дін жолында өлген адам (жалпы соғыста өлген адам).

⁴ Шафағат (арабша) – көмектесу, сөзін сөйлеу, араша түсу.

ОТЫЗ АЛТЫНШЫ СӨЗ

Пайғамбарымыз, салаллаһу ғалайһи уәссәлләмнің¹, хадис шарифінде² айтыпты: «Мән лә хаяһүн уәлә иманун ләһу» деп, яғни «Кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы да жоқ» деген. Біздің қазақтың өзінің мақалы да бар: «Ұят кімде болса, иман сонда» деген. Енді бұл сөзден білінді: ұят өзі иманның бір мүшесі екен. Олай болғанда білмек керек, ұят өзі қандай нәрсе? Бір ұят бар – надандықтың ұяты, жас бала сөз айтудан ұялған секілді, жақсы адамның алдында жазықсыз-ақ әншейін барып жолығысудан ұялған секілді. Не шариғатқа теріс, не ақылға теріс жазығы жоқ болса да, надандықтан бойын керістендіріп, шешілмегендік қылып, ұялмас нәрседен ұялған – мұндай ұят шын ұялу емес – ақымақтық, жамандық.

Шын ұят сондай нәрсе, шариғатқа теріс, иә ақылға теріс, иә абиұрлы бойға теріс бір іс себепті болады. Мұндай ұят екі түрлі болады. Біреуі – ондай қылық өзіңнен шықпай-ақ, бір бөтен адамнан шыққанын көргенде, сен ұялып кетесің. Мұның себебі сол ұят істі қылған адамды есіркегендіктен болады. «Япырмай, мына байғұсқа не болды, енді мұның өзі не болады» дегендей, бір нәрсе іштен рахым секілді болып келің, өзіңді қысып, қызартып кетеді. Біреуі сондай ұят, шариғатқа теріс, иә ақылға, иә абиұрлы бойға теріс, иә адамшылыққа кесел қылық, қатеден яки нәпсіге еріп ғапылдықтан өз бойыңнан шыққандығынан болады. Мұндай ұят қылық қылғандығыңды бөтен кісі білмесе де, өз ақылың, өз нысабың өзіңді сөккен соң, іштен ұят келіп, өзіңе жаза тарттырады. Кірірге жер таба алмай, кісі бетіне қарай алмай, бір түрлі қысымға түсесің.

¹Салаллаһу ғалайһи уәссәлләмнің (арабша) – Алла оған саламатшылық берсін.

²Хадис шарифінде (арабша) – Мұхаммед пайғамбардың (с.а.с.) ісі мен айтқан өсиеті.

ОТЫЗ АЛТЫНШЫ СӨЗ

Пайғамбарымыз, салалаһу ғалайһи уәсәлләмнің¹, хадис шарифінде² айтыпты: «Мән лә хаяһүн уәлә иманун ләһу» деп, яғни «Кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы да жоқ» деген. Біздің қазақтың өзінің мақалы да бар: «Ұят кімде болса, иман сонда» деген. Енді бұл сөзден білінді: ұят өзі иманның бір мүшесі екен. Олай болғанда білмек керек, ұят өзі қандай нәрсе? Бір ұят бар – надандықтың ұяты, жас бала сөз айтудан ұялған секілді, жақсы адамның алдында жазықсыз-ақ әншейін барып жолығысудан ұялған секілді. Не шарифатқа теріс, не ақылға теріс жазығы жоқ болса да, надандықтан бойын керістендіріп, шешілмегендік қылып, ұялмас нәрседен ұялған – мұндай ұят шын ұялу емес – ақымақтық, жамандық.

Шын ұят сондай нәрсе, шарифатқа теріс, иә ақылға теріс, иә абиұрлы бойға теріс бір іс себепті болады. Мұндай ұят екі түрлі болады. Біреуі – ондай қылық өзіңнен шықпай-ақ, бір бөтен адамнан шыққанын көргенде, сен ұялып кетесің. Мұның себебі сол ұят істі қылған адамды есіркегендіктен болады. «Япырмай, мына байғұсқа не болды, енді мұның өзі не болады» дегендей, бір нәрсе іштен рахым секілді болып келіп, өзіңді қысып, қызартып кетеді. Біреуі сондай ұят, шарифатқа теріс, иә ақылға, иә абиұрлы бойға теріс, иә адамшылыққа кесел қылық, қатеден яки нәпсіге еріп ғапылдықтан өз бойыңнан шыққандығынан болады. Мұндай ұят қылық қылғандығыңды бөтен кісі білмесе де, өз ақылың, өз нысабың өзіңді сөккен соң, іштен ұят келіп, өзіңе жаза тарттырады. Кірерге жер таба алмай, кісі бетіне қарай алмай, бір түрлі қысымға түсесің.

¹ Салаллаһу ғалайһи уәсәлләмнің (арабша) – Алла оған саламатшылық берсін.

² Хадис шарифінде (арабша) – Мұхаммед пайғамбардың (с.а.с.) ісі мен айтқан өсиеті.

Мұндай ұяты күшті адамдар ұйқыдан, тамақтан қалатұғыны да бар, хатта³ өзін өзі өлтіретұғын кісілер де болады. Ұят деген – адамның өз бойындағы адамшылығы, иттігінді ішіднен өз мойнына салып, сөгіс қылған қысымның аты. Ол уақытта тілге сөз де түспейді, көңілге ой да түспейді. Көзіңнің жасын, мұрныңның суын сүртіп алуға да қолың тимейді, бір ит боласың. Көзің кісі бетіне қарамақ түгіл, ешнәрсені көрмейді. Мұндайлыққа жетіп ұялған адамға өкпесі бар кісі кешпесе, яки оның үстіне тағы аямай өртендіріп сөз айтқан кісінің өзінің де адамшылығы жоқ десе болар.

Осы күнде менің көрген кісілерім ұялмақ түгіл, қызармайды да. «Ол істен мен ұятты болдым дедім ғой, енді нең бар?» дейді. Иә болмаса: «Жә, жә, оған мен-ақ ұятты болайын, сен өзің де сүйтпеп пе едің?» дейді. Немесе: «Пәленше де, түгенше де тірі жүр ғой, пәлен қылған, түген қылған, менікі оның қасында несі сөз, пәлендей, түгендей мәнісі бар емес пе еді?» деп, ұялтамын десең, жап-жай отырып дауын сабап отырады. Осыны ұялған кісі дейміз бе, ұялмаған кісі дейміз бе? Ұялған десең, хадис анау, жақсылардан қалған сөз анау.

Осындай адамның иманы бар дейміз бе, жоқ дейміз бе?!

---

³ Хатта (арабша) – тіпті.

ОТЫЗ ЖЕТІНШІ СӨЗ

1. Адамның адамшылығы істі бастағандығынан білінеді, қалайша бітіргендігінен емес.
2. Көңілдегі көрікті ой ауыздан шыққанда өңі қашады.
3. Хикмет сөздер өзімшіл наданға айтқанда, көңіл уанғаны да болады, өшкені де болады.
4. Кісіге біліміне қарай болыстық қыл; татымсызға қылған болыстық өзі адамды бұзады.
5. Әкесінің баласы – адамның дұшпаны. Адамның баласы – бауырың.
6. Ер артық сұраса да азға разы болады. Ез аз сұрар, артылтып берсен де разы болмас.
7. Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың; адамдықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, Алланың сүйген құлының бірі боласың.
8. Сократқа у ішкізген, Иоанна Аркті отқа өртеген, Ғайсаны дарға асқан, пайғамбарымызды түйенің жемтігіне көмген кім? Ол – көп, ендеше көпте ақыл жоқ. Ебін тап та, жөнге сал.
9. Адам баласын заман өсіреді, кімде-кім жаман болса, оның замандасының бәрі виноват.
10. Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім.
11. Дүниеде жалғыз қалған адам – адамның өлгені. Қапашылықтың бәрі соның басында. Дүниеде бар жаман да көпте, бірақ қызық та, ермек те көпте. Бастапқыға кім шыдайды? Соңғыға кім азбайды?
12. Жамандықты кім көрмейді? Үмітін үзбек – қайратсыздық. Дүниеде ешнәрседе баян жоқ екені рас, жамандық та қайдан баяндап қалады дейсің? Қары қалың қатты қыстың артынан көгі қалың, көлі мол жақсы жаз келмеуші ме еді?
13. Ашулы адамның сөзі аз болса, ыза, қуаты артында болғаны. Егер де аузынан қан ағызса, домбыт мақтаншақ, иә қорқақ.

ОТЫЗ СЕГІЗІНШІ СӨЗ

Ей, жүрегімнің қуаты, перзентлерім!¹ Сіздерге адам ұғылынын мінездері туралы біраз сөз жазып ядкар² қалдырайын. Ықыласпенен оқыш, ұғып алыңыздар, аның үшін махаббатың толады. Махаббат әуелі адамның адамдығы, ақыл, ғылым деген нәрселерменен. Мұның табылмақтығына себептер – әуелі хауас-и сәлим³ һәм тән саулық. Бұлар туысынан болады, қалмыс өзгелерінің бәрі – жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады. Талап, ұғым махаббаттан шығады. Ғылым-білімге махаббаттандырмақ әлгі айтылған үшеуінен болады. Ғылым-білімді әуел бастан бала өзі ізденіп таппайды. Басында зорлықпенен яки алдауменен үйір қылу керек, үйрене келе өзі іздегендей болғанша. Қашан бір бала ғылым, білімді махаббатпенен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады. Сонан соң ғана Алла тағаланы танымақтық, өзін танымақтық, дүниені танымақтық, өз адамдығын бұзбай ғана жәліб мәнфағат⁴ дәфғы мұзарратларны⁵ айырмақлық секілді ғылым-білімді үйренсе, білер деп үміт қылмаққа болады. Болмаса жоқ, ең болмаса шала. Оның үшін көбінесе балаларды жасында ата-аналары қиянатшылыққа салындырып алады, соңынан моллаға берген болады, иә ол балалары өздері барған болады – ешбір бәһра⁶ болмайды.

¹ Перзент (парсыша) – ұл, бала, ұрпақ, сәби.

² Ядкар (парсыша) – ескерткіш.

³ Хауас-и сәлим (арабша) – өзіндік дұрыс қасиет; өзіңе тән мінез-құлық.

⁴ Жәліб мәнфағат (арабша) – кіріс кіргізу, өнім түсіру, пайда алу.

⁵ Дәфғы мұзаррат (арабша) – шығынды төлеу, залалды төлеу, залалдыдан қашу, залалдыны ұнатпау.

⁶ Бәһра (парсыша) – пайда, нәтиже, үнем.

Ол қиянатшыл балалары талапқа да, ғылымға да, ұстазға да, хаттә иман игтиқадқа⁷ да қиянатпенен болады. Бұл қиянатшылар – жарым адам, жарым молла, жарым мұсылман. Олардың адамдығынан көмәләт⁸ таппағы – қиынның қиыны. Себебі Алла тағала өзі – хақиқат, растықтың жолы. Қиянат – хақиқат пен растыққа дұшпан. Дұшпаны арқылы шақыртқанға дос келе ме? Көңілде өзге махаббат тұрғанда, хақлықты таппайды. Адамның ғылымы, білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әрнәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтықтықпенен табылады. Ол – Алланың ғылымы емес, һәмманы білетұғын ғылымға ынтықтық, өзі де адамға өзіндік ғылым береді.

Оның үшін ол Алланың өзіне ғашықтық. Ғылым – Алланың бір сипаты, ол – Хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақлық һәм адамдық дүр. Болмаса мал таппақ, мақтан таппақ, ғиззат-құрмет таппақ секілді нәрселердің махаббатымен ғылым-білімнің хақиқаты табылмайды.

Мал, мақтан, ғиззат-құрмет адамды өзі іздеп тапса, адамдықты бұзбайды һәм көрік болады. Егер де адам өзі оларға табынып издесе, тапса да, таппаса да адамдығы жоғалады. Енді хақиқат сүйіп, шынды білмек құмарың бар болса, адамдыққа лайықты ықыласты құлағыңды қой.

Әуелі дін исламның жолындағы пенделер иманның хақиқаты не сөз екенін білсін. Иман дегеніміз бір ғана инанмақтық емес, сен Алла тағаланың бірлігіне, уә Құранның оның сөзі екендігіне, уә пайғамбарымыз Мұхаммед Мұстафа, салаллаһу ғалайһи уәссәлләм, оның тарапынан елші екендігіне инандық. Жә, не бітті? Сен Алла тағалаға Алла тағала үшін иман келтіремісің иә өзің үшін иман келтіремісің? Сен иман келтірмесең де, Алла тағалаға келер ешбір кемшілік жоқ еді. Өзің үшін иман келтірсең, жә инандың. Ол инанмақтығың құр ғана инанмақтықпен

---

⁷ Иман игтиқад (арабша) – дінге сеніп табыну.

⁸ Көмәләт (арабша) – жетілу, толығу.

Ол қиянатшыл балалары талапқа да, ғылымға да, ұстазға да, хаттә иман игтиқадқа⁷ да қиянатпенен болады. Бұл қиянатшылар – жарым адам, жарым молла, жарым мұсылман. Олардың адамдығынан кәмәләт⁸ таппағы – қиынның қиыны. Себебі Алла тағала өзі – хақиқат, растықтың жолы. Қиянат – хақиқат пен растыққа дұшпан. Дұшпаны арқылы шақыртқанға дос келе ме? Көңілде өзге махаббат тұрғанда, хақлықты таппайды. Адамның ғылымы, білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әрнәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтықтықпенен табылады. Ол – Алланың ғылымы емес, һәмманы білетұғын ғылымға ынтықтық, өзі де адамға өзіндік ғылым береді.

Оның үшін ол Алланың өзіне ғашықтық. Ғылым – Алланың бір сипаты, ол – Хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақлық һәм адамдық дүр. Болмаса мал таппақ, мақтан таппақ, ғиззат-құрмет таппақ секілді нәрселердің махаббатымен ғылым-білімнің хақиқаты табылмайды.

Мал, мақтан, ғиззат-құрмет адамды өзі іздеп тапса, адамдықты бұзбайды һәм көрік болады. Егер де адам өзі оларға табынып издесе, тапса да, таппаса да адамдығы жоғалады. Енді хақиқат сүйіп, шынды білмек құмарың бар болса, адамдыққа лайықты ықыласты құлағыңды қой.

Әуелі дін исламның жолындағы пенделер иманның хақиқаты не сөз екенін білсін. Иман дегеніміз бір ғана инанмақтық емес, сен Алла тағаланың бірлігіне, уә Құранның оның сөзі екендігіне, уә пайғамбарымыз Мұхаммед Мұстафа, салаллаһу ғалайһи уәссәлләм, оның тарапынан елші екендігіне инандық. Жә, не бітті? Сен Алла тағалаға Алла тағала үшін иман келтіремісің иә өзің үшін иман келтіремісің? Сен иман келтірмесен де, Алла тағалаға келер ешбір кемшілік жоқ еді. Өзің үшін иман келтірсең, жә инандың. Ол инанмақтығың құр ғана инанмақтықпен

---

⁷Иман игтиқад (арабша) – дінге сеніп табыну.

⁸Кәмәләт (арабша) – жетілу, толығу.

қалса, саған пайда бермейді. Оның үшін сен өзін инанмақтығыңнан пайда ала алмадың, пайдаланамын десең, пайда береді, кәміл иман болады. Пайданы қалайша алуды білмек керек.'

Сіз «Әмәнту биллаһи кәмаһуә би әсмайһи уасифатиһи»⁹ дедіңіз. Ол есім Аллалар – һәмма ол Алла тағаланың фиғыл ғазимләрінің¹⁰ аттары, олардың мағынасын біл һәм сегіз сифат-и затиялары¹¹ не деген сөз, кәміл үйрен. Өзіңді оның құлы біліп, өзіңе мұслим¹² ат қойып, тәслим¹³ болғанына раст боласың да. Өз пиғылдарыңды соған өз халіңше ұқсатуды шарт қыл. Алла тағалаға ұқсай алам ба деп, надандықпен ол сөзден жиіркенбе, ұқсамақ – дәл бірдейлік дағуасыменен емес, соның соңында болмақ. Оның үшін Алла тағаланың сипаттары: Хаят¹⁴, Ғылым, Құдірет¹⁵, Басар¹⁶, Сәмиғ¹⁷, Ирада¹⁸, Кәлам¹⁹, Тәкуин²⁰. Бұл сегізінен Алла тағаладағыдай кәмәлат-ғазамат²¹ бірлән болмаса да, пендесінде де әрбірінен өз халінше бар қылып жаратышты.

---

⁹Әмәнту биллаһи кәмаһуә би әсмайһи уасифатиһи (арабша) – мен Аллаға, сол сияқты оның есімдері мен құдыретті сипаттарына сенемін.

¹⁰ Фиғыл ғазим (арабша) – ұлы пиғылы, ниеті.

¹¹ Сифат-и затия (арабша) – сыртқы сипат.

¹² Мұслим (арабша) – мұсылман.

¹³ Тәслим (арабша) – берілу, сену.

¹⁴ Хаят (арабша) – өмір, тіршілік.

¹⁵ Құдірет (арабша) – күш, құдірет.

¹⁶ Басар (арабша) – Көруші.

¹⁷ Сәмиғ (арабша) – Естуші.

¹⁸ Ирада (арабша) – тілек, мақсат, қалау.

¹⁹ Кәлам (арабша) – сөз, тіл.

²⁰ Тәкуин (арабша) – тудыру, жасау, бар қылу.

²¹ Кәмәлат-ғазамат (арабша) – кәміл жетістік.

Жә, біз өзіміздің бойымыздағы сегіз зәррә²² аттас сипатымызды ол Алла тағаланың сегіз ұлығ сипатынан бас бұрғызып, өзге жолға салмақпенен біздің атымыз мүслим бола ала ма? Болмаса керек. Жә, ол сегіз сипатына сипатымызды һәм ол аттары бірлән ағламланған²³ фиғыл²⁴ Құдаға фиғлымызды ертпек неменен табылады, қалайша табылады, оны білмек керек.

Ол – Алла тағаланың заты, ешбір сипатқа мұқтаж емес, біздің ақылымыз мұқтаж, жоғарғы жазылмыш сипаттар бірлән тағрифлап танымаққа керек. Егер де ол сипаттар бірлән тағрифламасақ, бізге мағрифатулла²⁵ қиын болады.

Біз Алла тағаланы өзінің білінгені қадар ғана білеміз, болмаса түгел білмекке мүмкін емес. Заты түгіл, хикметіне ешбір хакім²⁶ ақыл ерістіре алмады.

Алла тағала – өлшеусіз, біздің ақылымыз – өлшеулі. Өлшеулімен өлшеусізді білуге болмайды. Біз Алла тағала «бір» дейміз, «бар» дейміз, ол «бір» демеклік те – ақылымызға ұғымның бір тиянағы үшін айтылған сөз. Болмаса ол «бір» демеклік те Алла тағалаға лайықты келмейді. Оның үшін мүмкинаттын²⁷ ішінде не нәрсенің үжуді²⁸ бар болса, ол бірліктен құтылмайды. Әрбір хадиске²⁹ айтылатұғын бір қадимге³⁰

---

²² Зәрра (арабша) – заттың бір бөлігі, атом.

²³ Ағлам (арабша) – белгілі болған.

²⁴ Фиғыл (арабша) – пиғыл, ниет.

²⁵ Мағрифатулла (арабша) – Алланы анықтап танып, білу.

²⁶ Хакім (арабша) – данышпан.

²⁷ Мүмкинат (арабша) – болуы мүмкін нәрселер, мүмкіндік.

²⁸ Ужуді (арабша) – болмыс, бар болу.

²⁹ Хадис (арабша) – әңгіме, пайғамбардың сөзі, өмірі туралы әңгіме.

³⁰ Қадим (арабша) – орнықты, дәлелді, тұрақты.

тағриф болмайды. Ол «бір» деген сөз ғаламның ішінде, ғалам Алла тағаланың ішінде, Құдай табаракә уатағала кітаптарда сегіз субутия³¹ сипаттары бірлән уә тоқсан тоғыз Әсма-и хұсналар³² бірлән білдірген. Бұлардың һәммасы Алла тағаланың затия³³ субутия уә фиғлия³⁴ сипаттары дүр. Мен мұнда сіздерге төртеуін білдіремін. Оның екеуі – Ғылым, Құдірет. Сегіз сипаттан қалған алтауы – бұларға шарх³⁵. Ол алтауының бірі – Хаят³⁶, яғни Тірлік.

Алланы бар дедік, бір дедік, Ғылым, Құдірет сипаты бірлән сипаттадық. Бұл бірлік, барлық Ғылым, Құдірет олуда³⁷ боларлық нәрселер ме? Әлбетте, Ғылым Құдіреті бар болады: Хаяты – мағлұм, бірі – Ирада, яғни Қаламақ. Ғылым бар болса, Қаламақ та бар. Ол ешнәрсеге харекет бермейді. Һәммаға харекет беретұғын Өзі.

Ол Ирада Ғылымының бір сипаты – Кәләм, яғни Сөйлеуші деген, сөз қаріпсіз, дауыссыз болушы ма еді? Алланың сөзі – қаріпсіз, дауыссыз. Енді олай болса, айтқандай қылып білдіретұғын Құдіреті және Басар, Сәмиғ, яғни Көруші, Есітуші деген.

Алла тағаланың көрмегі, естімегі, біз секілді көзбенен, құлақпенен емес, көргендей, естігендей білетұғын Ғылымның бір сипаты. Бірі – Тәкуин, яғни барлыққа келтіруші деген сөз. Егер барлыққа келтірмегі бір өз алдына сипат болса, Алла тағаланың сипаты өзіндей қадім, һәм

---

³¹ Субутия (арабша) – ішкі сипат.

³² Әсма-и хұсна (арабша) – көркем, жақсы есімдер.

³³ Затия (арабша) – сыртқы сипат.

³⁴ Фиғлия (арабша) – пиғыл, ниет, құлық.

³⁵ Шарх (арабша) – түсінік (түсіндіру), ашу, анықтау.

³⁶ Хаят (арабша) – өмір, тірлік.

³⁷ Құдірет олуда (арабша) – құдіретті, күшті, қабілетті болу.

эзали³⁸ һәм әдәби³⁹ болады да, һәмишә⁴⁰ барлыққа келтіруден босанбаса, бір сипаты бір сипатынан үлкен иә кіші болуға жарамайды.

Олай болғанда Ғылым, Құдірет сипаттары секілді босанбай, һәр уақыт жаратуда болса, бір ықтиярсыздық шығады. Ол ықтиярсыздық Алла тағалаға лайықты емес. Оның барлыққа келтірмегі – Құдіретіне ғана бір шарх. Бұл Ғылым, Құдірет ешбір ниһоятсыз⁴¹, Ғылымында ғафләт⁴², Құдіретінде епсіздік және нашарлық жоқ. Саниғын сүнғатына қарап білесіз.

Бұл көзге көрілген, көңілге сезілген Ғаламды қандай Хикметпенен жарастырып, қандай Құдіретпенен орналастырған, ешбір адам баласының ақылы жетпейді.

Бірақ пендесінде ақыл – хүкімші, қайрат, қуат – қызмет қылушы еді. Соған қарап ойлайсың: Алла тағаланың сипатында солай болмаққа тиіс. Бірақ әуелде айтқанымыз: Ғылым, Құдірет – біздің ұғуымызға ғана екі хисап болмаса, бір-ақ Ғылымды Құдірет болуға тиіс. Олай болмаса сипаттар өз орталарында бірі тәбиғ⁴³, бірі матбұғ⁴⁴ болады ғой. Бұл болса, тағриф Раббыға⁴⁵ жараспайды.

---

³⁸ Эзали (арабша) – ертеден, мәңгі, бақи.

³⁹ Әдәби (арабша) – әдеби, мәдени, әдепті, рухани.

⁴⁰ Һәмишә (арабша) – кәдімгі, жалпы, халықтық, қазақша һәммәсі, кейбір түрік тілдерінде – һәммәші.

⁴¹ Ниһоятсыздық (арабша) – өлшеусіз, шексіз.

⁴² Ғафләт (арабша) – ұқыпсыздық, қателік, қапы қалу.

⁴³ Табиғ (арабша) – еруші.

⁴⁴ Матбұғ (арабша) – ерітуші.

⁴⁵ Тағриф Раббы (арабша) – Алланы тану, білу.

Сегіз сипат қылып және ол сипаттар «Лә-ғайру уә лә-һуә⁴⁶» болып, бұлай айтуда, бұлардан бір өз алдына жамағат яки жамиғат⁴⁷ шығып кетеді. Бұл болса келіспейді. Егерде сипаттарды әрбірін басқа-басқа дегенде, көп нәрседен жиылып, иттифақпенен Құдай болған болады. Бұлай деу бұтыл⁴⁸.

Бір ғана құдірет – пендеде болған қуат. Құдірет, ғылым, ақылдан басқа болатұғын, Алла тағалада болған Құдірет – Ғылым һәм Рахмет. Ол – Рахмет сипаты сегіз сипаттың ішінде жазылмаса да, Алла тағаланың Рахман⁴⁹, Рахим⁵⁰, Ғафур⁵¹, Уадуд⁵², Хафиз⁵³, Сәттар⁵⁴, Раззақ⁵⁵, Нафиғ⁵⁶, Уәкил⁵⁷, Латиф⁵⁸ деген есімдеріне бинаән⁵⁹ бір ұлы сипатынан хисаптауға жарайды.

Бұл сөзіме нақлия⁶⁰ дәлелім – жоғарыдағы жазылған Алла тағаланың есімдері.

⁴⁶ Лә-ғайру уә лә-һуә (арабша) – басқа да емес, (оның) өзі де емес.

⁴⁷ Жамиғат (арабша) – жиың, ұйым.

⁴⁸ Бұтыл (арабша) – теріс, қате.

⁴⁹ Рахман (арабша) – Жарылқаушы, Мейірімді.

⁵⁰ Рахим (арабша) – Мейірімді, Жанашыр.

⁵¹ Ғафур (арабша) – Кешіруші.

⁵² Уадуд (арабша) – Сүйікті, Сүйөші.

⁵³ Хафиз (арабша) – Қорғаушы, Кешіруші.

⁵⁴ Сәттар (арабша) – Кешіруші.

⁵⁵ Раззақ (арабша) – Несібе беруші, Ризық беруші.

⁵⁶ Нафиғ (арабша) – Қосымша несібе беруші, пайда беруші.

⁵⁷ Уәкил (арабша) – уәкіл, басқарушы.

⁵⁸ Латиф (арабша) – кішіпейіл, мейірбан, қайырымды.

⁵⁹ Бинаән (арабша) – негізделген, орнатылған.

⁶⁰ Нақлия (арабша) – дәстүрге сүйенген ғылым, дәстүрлі сөздер.

Ғақлия⁶¹ дәлелім – Құдай тағала бұл ғаламды ақыл жетпейтін келісіммен жаратқан, онан басқа, бірінен бірі пайда алатұғын қылып жаратыпты. Жансыз жаратқандарынан пайда алатұғын жан иесі хайуандарды жаратып, жанды хайуандарды пайдаланатұғын ақылды инсанды⁶² жаратыпты.

Хайуандарды асырайтұғын жансыздарды еті ауырмайтын қылып, жан иесі хайуандарды ақыл иесі адам баласын асырайтын қылып, һәм оларды махшарда сұрау бермейтұғын қылып, адамды бұлардың һәммасынан пайда аларлық ақыл иесі қылып жаратқан.

Адам баласынан махшарда сұрау алатұғын қылып жаратқандығында һәм ғадаләт, һәм махаббат бар. Адам баласына құрт, құс, өзге хайуандар секілді тамақты өз басымен алғызбай, ыңғайлы екі қолды басқа қызмет еттіріп, аузына қолы ас бергенде, не ішіп, не жегенін білмей қалмасын деп, иісін алып ләззаттанғандай қылып, ауыз үстіне мұрынды қойып, оның үстінен тазалығын байқарлық екі көз беріп, ол көздерге нәзіктен, зарардан қорғап тұрарлық қабақ беріп, ол қабақтарды ашып-жауып тұрғанда қажалмасын деп кірпік жасап, маңдай тері тура көзге ақпасын деп, қаға беруге қас беріп, оның жүзіне көрік қылып, бірінің қолынан келместей істі көптесіп бітірмекке, біреуі ойын біреуіне ұқтырарлық тіліне сөз беріп жаратпақтығы махаббат емес пе?

Кім өзіңе махаббат қылса, сен де оған махаббат қылмағың қарыз емес пе?

Ғақыл көзімен қара: күн қыздырып, теңізден бұлт шығарады екен, ол бұлттардан жаңбыр жауып, жер жүзінде неше түрлі дәндерді өсіріп, жемістерді өндіріп, көзге көрік, көңілге рахат ғұл-бәйшешектерді, ағаш-

---

⁶¹ Ғақлия (арабша) – ақылмен не оймен түсіну.

⁶² Инсан (арабша) – адам, адам баласы.

жапырақтарды, қант қамыстарын өндіріп, неше түрлі нәбатәттәрді⁶³ өстіріп, хайуандарды сақтатып, бұлақтар ағызып, өзен болып, өзендер ағып дария болып, хайуандарға, құсқа, малға сусын, балықтарға орын болып жатыр екен. Жер мақтасын, кендірін, жемісін, кенін, гүлдер гүлін, құстар жүнін, етін, жұмыртқасын; хайуандар етін, сүтін, күшін, көркін, терісін; сулар балығын, балықтар икрасын, хатта ара балын, балауызын, құрт жібегін – һәммасы адам баласының пайдасына жасалып, ешбірінде бұл менікі дерлік бір нәрсе жоқ, бәрі – адам баласына таусылмас азық.

Миллион хикметбірлән жасалған машина, фабрик адам баласының рахаты, пайдасы үшін жасалса, бұл жасаушы махаббатбірлән адам баласын сүйгендігі емес пе? Кім сені сүйсе, оны сүймектік қарыз емес пе?

Адам баласы қанағатсыздықпенен бұл хайуандардың тұқымын құртып, алдыңғылар артқыларға жәбір қылмасын деп, малды адам баласының өзінің қызғанышына қорғалатып, өзге хайуандарды бірін ұшқыр қанатына, бірін күшті қуатына, бірін жүйрік аяғына сүйентіп, бірін биік жартасқа, бірін терең тұңғиыққа, қалың орманға қорғалатып, һәм әрбірін өсіп-өнбекке құмар қылып, жас күнінде, кішкене уақытында шафғат, сәхәріменен⁶⁴ бастарын байлап, қамқор қылып қоймақтығы – өсіп-өніп адам баласымен теңдік алсын емес, бәлкі, адам баласының үзілмес нәсіліне таусылмас азық болсын дегендік. Жә, бұл хикметтерінің һәммасында һәм мархамат, һәм ғадалат заһир⁶⁵ түр екен.

---

⁶³ Нәбатәттәр (арабша) – өсімдіктер.

⁶⁴ Шафғат, сәхәрімен (арабша) – көмектесу, бірін-бірі қорғау өнері.

⁶⁵ Ғадалат заһир (арабша) – ашық, айқын әділеттілік.

Біз ортамызда бұл мархамат⁶⁶ гәдәләтті иманның шартынан хисап қылмаймыз, оның үшін мұслим болғанда, Алла тағалаға тәслим болып, оның жолында болмақ едік, болғанымыз қайсы? Бұл ай мен күннен артық мағұлым тұрған жоқ па?

Фиғылы Құданың ешбірін де қарар қылмаймыз, өзгелерде болғанын жек көрмейміз, өзіміз тұтпаймыз, бұл қиянатшылық емес пе?

Қиянатшылыққа бір қарар тұрған адам – иә мұсылман емес, ең болмаса шала мұсылман. Алла табарака уатағаланың пенделеріне салған жолы қайсы? Оны көбі білмейді. «Тәфаккару фиғла⁶⁷ иллаһи» деген хадис шарифтің⁶⁸ «иннаалаһу йухиббул муқситин»⁶⁹ деген аяттарға ешкімнің ындасы, көңілі менен ғылымы жетіп құптағанын көргенім жоқ. «Әтәмурун әннәсә билбирри уәәхсәну инналаһу йухиббул мұхсин⁷⁰», «уәлләзинә әмәну уә-ғәмилу салихати улайна асхабул жәннәти һәм фиһа халидун»⁷¹ деген аяттар Құранның іші толған ғамалус-салих⁷² не екенін білмейміз. «Уа әммә-әлләзина амәну уә-ғамилус салихати фәйуәффиһим ужурәһум уаллаһу лә-йүхиббуз-

---

⁶⁶ Мархамат (арабша) – жан ашу, жақсылық іс жасау.

⁶⁷ Тәфаккару фиғла (арабша) – тәңір туралы ойлану.

⁶⁸ Хадис шариф (арабша) – хадис, әңгіме.

⁶⁹ Инналаһу йухиббул муқсит (арабша) – Шынында да Құдай әділ адамдарды сүйеді.

⁷⁰ Әтәмурун әннәсә билбирри уәәхсәну инналаһу... (арабша) – адамдар жақсылық пен имандылыққа табынады, соңынан ереді, өйткені Алла да жақсыны сүйеді.

⁷¹ Уәлләзинә әмәну уә-ғәмилу... (арабша) – Адал жүрушілердің және жақсылық жасаушылардың орны жұмақта (жәннәтта) және олар мәңгі (өмір сүреді).

⁷² Ғамалус-салих (арабша) – жақсылық іс, игі іс.

залимин⁷³ аятына» қарасаң, ғамалус-салих залымдықтан дидди⁷⁴ болар. Олай болғанда ғадаләт рафғат⁷⁵ болуға кімде-кімнің әділеті жоқ болса, оның хаясы жоқ, кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы жоқ деген, пайғамбарымыздың салаллаһу ғалайһи уәссәлламинің хадис шарифі «мән-лә-хаяун лаһу⁷⁶» деген дәлел дүр. Енді белгілі, иман құр инанышпенен болмайды, ғадаләт уа рафғат бірлән болады.

Ғәмал-ус-салих ғадаләтті уә мархамәтті болмақ құр тәнбірлән қылған құлшылдықтардың ешбірі ғадаләтті, мархаматты бермейді. Көзің күнде көреді намаз оқушы, ораза тұтушылардың не халәттә екендіктерін, оған дәлел керек емес.

Бәлки ғадаләт барша ізгіліктің анасыдүр. Ынсап, ұят – бұл ғадаләттен шығады. Оның үшін ғадаләті адамның көңіліне келеді: мен өз көңілімде «Халық маған сондай-мұндай қылықтарымен мұғамәлә⁷⁷ қылса екен деп ойлап тұрып, өзім сол халықпен бірге мұғамәлә қылмағандығым жармайды ғой» деп, сол өзі әділет те және ынсап та емес пе? Ол һәмма жақсылықтың басы емес пе? Жә, олай хұлық⁷⁸ пенен сол ойды ойлаған кісі Халлақыны⁷⁹, шүкірді неге ойламасын?

---

⁷³ Уа әммә-әлләзина (арабша) – Ал, адал жақсы іс атқаратын адамдар оларға берілген жақсылықты (қайырымдылықты) толық қайтарады, өйткені Құдай залымдарды сүймейді.

⁷⁴ Дидды (арабша) – қарсы, қарама-қарсы.

⁷⁵ Ғадаләт рафғат (арабша) – жоғары әділет, әділеттікті жоғары ұстау.

⁷⁶ Мән-лә хаяун лаһу уә-ла-иманун лаһу (арабша) – кімде-кімнің ұяты болмаса, соның иманы да жоқ.

⁷⁷ Мұғамәлә (арабша) – қарым-қатынас, араласу, қатысу.

⁷⁸ Хұлық (арабша) – мінез, құлық.

⁷⁹ Халлақ (арабша) – Жаратушы. Алланың есімдерінің бірі.

Шәкірліктен⁸⁰ ғибадаттың бәрі туады. Енді зинһар⁸¹ ғадаләт, шапағаттан босанбандар. Егер босансаң, иман да, адамдық та һаммасы босанады. Аллаяр софының «Бір фәрләдән жүз фәрлә бижай»⁸² дегені басыңа келеді.

Енді біздің бастағы тағриф бойынша Құдай тағала – Ғылымды, Рахымды, Ғадаләтті, Қүдіретті еді. Сенде бұл Ғылым, Рахым, Ғадаләт үш сипатпенен сипаттанбақ; ижтиһадің⁸³ шарт еттің, мұсылман болдың һәм толық инсаниятың⁸⁴ бар болады.

Белгілі жәуанмәртлік⁸⁵ үш хаслат⁸⁶ бірлән болар деген, сиддиқ⁸⁷, кәрәм⁸⁸, ғақыл⁸⁹ – бұл үшеуінен сиддиқ ғадаләт болар, кәрәм шапағат болар. Ғақыл мағалүм дүр, Ғылымның бір аты екендігі. Бұлар әр адамның бойында Алла табарака уатағала тәхмин⁹⁰ бар қылып жаратқан. Бірақ оған рәуаж⁹¹ беріп гүлдендірмек, бәлки, адам өз халінше көмәлатқа жеткізбек жәһәтінде⁹² болмақ.

⁸⁰ Шәкірлік (арабша) – ризалық білдіруші, шүкіршілік айтушы.

⁸¹ Зинһар (арабша) – қалайда, әйтеуір.

⁸² Бір фәрләдән жүз фәрлә бижай – бір адамнан жүз адам қолайсыз жағдайға ұшырайды (бижай – жәйсіз, қолайсыз). Фәрдун (арабша) – адам.

⁸³ Ижтиһад (арабша) – ыждаһат, талапкерлік, ізденушілік, ғылымға талпыну.

⁸⁴ Инсаният (арабша) – адамгершілік, адамзат ілімі, адамзат табиғаты.

⁸⁵ Жәуанмәрт (парсыша) – ізгі, жақсы, кең пейілді.

⁸⁶ Хаслат (арабша) – сипат, түр, қасиет.

⁸⁷ Сиддиқ (арабша) – шындық, шын.

⁸⁸ Кәрәм (арабша) – жомарт, ақ пейіл.

⁸⁹ Ғақыл – ақыл, ақылдылық, даналық.

⁹⁰ Тәхмин (арабша) – шама, шамасы.

⁹¹ Рәуаж (арабша) – тарату, өткізу.

⁹² Жәһәт (арабша) – ынта, жігер.

Бұлар – өз иждиһадің бірлән ниет халис⁹³ бірлән ізденсең ғана берілетін нәрселер, болмаса жоқ. Бұл айтылмыш үш хасләттің иелерінің алды – пайғамбарлар, онан соң – әулиелер, онан соң – хақимдер, ең ақыры – кәміл мұсылмандар. Бұл үш түрлі фиғыл Құданың соңында болмақ, өзін құл білін, бұл фиғылдарға ғашық болып тұтпақты пайғамбарлар үйретті әулиелерге, әулиелер оқыды, ғашық болды. Бірақ, ухрауи⁹⁴ пайдасын ғана күзетті. Ғанықтықтары сол халғе жетті, дүниені, дүниедегі тиерлік пайдасын ұмытты. Бәлки, хисапқа алмады.

Хақимдер дүниеде тиетін пайдасын сөйледі, ғибрәт көзімен қарағанда, екеуі де бірінен бірі көп жырақ кетпейді. Аның үшін әрбірінің сөйлеуі, айтуы басқаша болса да, Алла тағаланың сұңғатына қарап пікірлемекті екеуі де айтты.

Пікірленбек соңы ғибраттанбақ болса керек. Бұл Ғақыл, Ғылым – екеуі де өзін зорға хисабламақты, залымдықты, адам өзіндей адамды алдамақты жек көреді. Бұл ғадаләтһәр екеуі де мархаматты, шапағатты болмақтықты айтып бұйырды, бұл Рақым болса керек.

Бірақ менің ойыма келеді, бұл екі тайфа әр кісі өздеріне бір түрлі нәпсісін фида қылушылар деп.

Яғни, пенделіктің кәмәлаты әулиелікпен болатұғын болса, күллі адам тәркі дүние болып «һу» деп тариқатқа⁹⁵ кірсе, дүние ойран болса керек. Бұлай болғанда малды кім бағады, дұшпанды кім тоқтатады, киімді кім тоқиды, астықты кім егеді, дүниедегі Алланың пенделері үшін жаратқан қазыналарын кім іздейді?

---

⁹³ Халис (арабша) – таза, кіршксіз. Ниет халис – таза ниет.

⁹⁴ Ухрауи (арабша) – о дүние (ақырзаман).

⁹⁵ Тариқат (арабша) – діни ағым, дін жолы.

Хәрами⁹⁶ макруһи⁹⁷ былай түрсын, Құдай тағаланың қуатыменен, ижтиһад ақылыменен тауып, рахатын көрмегіне бола жаратқан, берген ниғметтеріне⁹⁸, онан көрмек хұзурға⁹⁹ суық көзбен қарап, ескерусіз тастап кетпек ақылға, әдепке, ынсапқа дұрыс па? Сахиб ниғметке¹⁰⁰ шүкіршілігің жоқ болса, әдепсіздікпенен күнәкәр болмайсың ба? Екінші – бұл жолдағылар қор болып, дүниеде жоқ болып кету де хаупі бар, уә кәпірлерге жем болып кету де, қайсыбір сабырсызы жолынан тайып, сабырмен бір қарар тұрамын дегені болып кетселер де керек.

Егер де бұл жол жарым-жартыларына ғана айтылған болса, жарым-жарты раст дүниеде бола ма? Раст болса, һәммаға бірдей раст болсын, алалаған раст бола ма, һәм ғадаләт бола ма? Олай болғанда, ол жұртта ғұмыр жоқ болса керек. Ғұмыр өзі – Хақиқат. Қай жерде ғұмыр жоқ болса, онда кәмәлат жоқ.

Бірақ әулиелердің де бәрі бірдей тәркі дүние¹⁰¹ емес еді, ғашәрән¹⁰² – мүбәшәрәдан¹⁰³ қазірет Ғосман, Ғабдурахман бин Ғауф уә Сағид бин

---

⁹⁶ Хәрами (арабша) – арам нәрсе.

⁹⁷ Макруһи (арабша) – жиренішті, жаман. Діни ұғым бойынша жасауға болмайтын іс, әбүйірсіз іс.

⁹⁸ Ниғмет (арабина) – жақсы өмір, байлық, (Алланың) берген бақыты, рақметі.

⁹⁹ Хұзур (арабша) – көркею, даму, мәдениеттілік, рахатшылық. Арабтың «д» әрпі иракта «з» деп айтылады.

¹⁰⁰ Сахиб ниғмет (арабша) – байлық, дәулет иесі. Бұл жерде «құдайдың бергені» деген мағынада.

¹⁰¹ Тәркі дүние (арабша) – дүниеден безген.

¹⁰² Ғашәрән (арабша) – туыс, жақын, дос, жолдас.

¹⁰³ Мүбәшәрәдан (арабша) – Құдай жолындағы адам, дін таратушы (Мұхаммед пайғамбардың сахабалары, оның жолын қолдаушылар).

Әбудқас¹⁰⁴ үшеуі де үлкен байлар еді. Бұл тәркі дүниелік: иә дүние ләззатына адданып ижтиһадым шала қалады деп, бойына сенбегендік; иә хирс¹⁰⁵ дүниеліктен қауымның көңілін суытпақ үшін, ренжуге сабыр етіп, өзін фида қылып, мен жаныммен ұрыс қылғанда, халық ең болмаса нәпсісімен ұрыс қылып, һәуа һәуастан¹⁰⁶ әрбір арзуи¹⁰⁷ нәпсіден суынып, ғадаләт, мархамат, махаббатына бір қарар болар ма екен деген үмітпенен болса керек. Олай болғанда о да жұртқа қылған артық махаббаттан хисап. Бірақ бұл жол – бек шетің, бек нәзік жол. Бұл жолда риясыз¹⁰⁸, жеңілдіксіз бір қарар тұрып іздеген кісі ғана істің кәмәлатына жетпек. Бұл заманда надир¹⁰⁹, бұған ғылымның да зоры, сиддиқ қайраттың да зоры, махаббаттың Халлақына да, уа халық ғаламға да бек зоры табылмақ керек. Бұлардың жиылмағы – қиынның қиыны, бәлки фитнә¹¹⁰ болар.

---

¹⁰⁴ а) Ғұсман ибн Әбууақас (шамамен 575–656) (әл халифа әр-рашид) үшінші халиф. Умаййа руынан шыққан Меккелік бай саудагер, пайғамбарды алғашқы болып қолдаған сахабаларының бірі және күйеу баласы. б) Ғабдурахман ибн Ғауф (580–652) пайғамбардың ең атақты сахабаларының бірі. Пайғамбар жұмаққа кіреді деп ізгі хабар жеткізген он адамның санында.

в) Сағид ибн Әбудқас (?–675) пайғамбардың ең жақын сахабаларының бірі. Көптеген шайқастарды бастаған әскери қолбасшы.

¹⁰⁵ Хирс (арабша) – сарандық, дүниеқұмарлық.

¹⁰⁶ Һәуа һәуәстән (арабша) – әуестену, әуесқойлану, Һәуас (арабша) – орынсыз әуесқойлық, соқыр сезім.

¹⁰⁷ Арзу (арабша) – тілек, мақсат, арман.

¹⁰⁸ Риясыз (арабша) – ақ көңілмен, пайда көздемей істеу.

¹⁰⁹ Надир (арабша) – сирек кездесетін.

¹¹⁰ Фитнә (арабша) – бұзықтық, қате.

Басына һәм бір өзіне өзгешелік бермек – адам ұлын бір бұзатын іс. Әрбір наданның біз тариқатқа кірдік деп жүргені біз бұзылдық дегеніменен бір болады. Хакім, ғалым асылда бір сөз, бірақ Ғарафта¹¹¹ басқалар дүр. Дүниеде ғылым заһир¹¹² бар, олар айтылмыштарды нақлия¹¹³ деп те айтады.

Бұл нақлияға жүйріктер ғалым атанады.

Құдай тәбәрака уа тағала ешбір нәрсені себепсіз жаратпаған, мұны ізерлеп тәффаққару фи әла-иллаһи¹¹⁴ деген хадиске бинаән¹¹⁵ бұл сұңғати¹¹⁶ Құдадан ізерлеп, құмар болып ғибратланушыларға тыю жоқ, бәлки сұңғатынан себепін білмекке құмарлықтан саниғ¹¹⁷ ғашықтық шығады.

Құдай тәбәраканың затына пендесінің ақылы жетпесе, дәл сондай ғашықпын демек те орынсыз. Ғашық-машұғлыққа¹¹⁸ Халиқ бірлән махлұқ ортасы мүнәсибәтсіз¹¹⁹, Алла тағаланың пендесін махаббат уа мархамат бірлән жаратқанын біліп, махаббатына махаббатпенен ғана елжіремекті Құдаға ғашық болды дейміз.

Олай болғанда хикмет Құдаға пенде өз ақылы жетерлік қадірін ғана білсем деген әрбір істің себепін іздеушілерге хакім ат қойды. Бұлар хақ

---

¹¹¹ Ғарафта (арабша) – білуде, тануда.

¹¹² Заһир (арабша) – сыртқы ғылым.

¹¹³ Нақлия (арабша) – нақыл айту, үйрету, оқыту.

¹¹⁴ Таффаққару фи әла-иллаһи (арабша) – Алланы ойлау.

¹¹⁵ Бинаән (арабша) – негізделу.

¹¹⁶ Сұңғати (арабша) – Алланың шеберлігімен жаралған.

¹¹⁷ Саниғ (арабша) – жаратылыс, істелген іс.

¹¹⁸ Ғашық-машұғлық (арабша) – екі жақтан бірдей сүйіспеншілік.

¹¹⁹ Мүнәсибәтсіз (арабша) – байланыссыз, себепсіз.

бірлән бұтылды айырмаққа, себептерін білмекке тырысқандарыменен һәммасы адам баласының пайдасы үшін, ойын-күлкі түгіл, дүниедегі бүкіл ләззат бұларға екінші мәртабада қалып, бір ғана хақты таппақ, әрбір нәрсенің себепін таппақпенен ләззаттанады.

Адаспай тура іздеген хақимдер болмаса, дүние ойран болар еді. Фиғыл пәнденің¹²⁰ қазығы – осы жақсы хақимдер, әр нәрсе дүниеде бұлардың истихражы¹²¹ бірлән рауаж¹²² табады. Бұлардың ісінің көбі – дүние ісі, ләкин осы хақимдердің жасаған, таратқан істері. Әд-дүния мәзрәгәт-ул-ахирет¹²³ дегендей, ахиретке егіндік болатын дүние сол.

Әрбір ғалым – хақим емес, әрбір хақим – ғалым. Ғалымдарының нақлиясы бірлән мұсылман иман тақлиди кәсіп қылады. Хақимдердің ғақлияты бірлән жетсе, иман якини болады. Бұл хақимдерден мұрат – мұсылман хақимдері, болмаса ғайри діннің хақимдері – әгәрше фатлубини тәжидуни¹²⁴ делінсе де, дүниенің һәм адам ұғлы өмірінің сырына жетсе де, діннің хақ мағрифатына¹²⁵ жете алмағандар. Бұлардың көбі – иманның жеті шартынан, бір Алланы танымақтан ғайри, яғни алтауына кімі күмәнді, кімі мүнкір¹²⁶ болып, тахқиқлай алмағандар.

Егер бұлар дін ұстазымыз емес болса да, дінде басшымыз Құдайдың елшісі пайғамбарымыздың хадис шарифі: «Хайрун нас ман йанфа-

---

¹²⁰ Фиғыл пәнденің (арабша) – адам пиғылымен.

¹²¹ Истихраж (арабша) – ойлау, харекет ету.

¹²² Рауаж – гүлдену, кемелдену, өсу.

¹²³ Әд-дүния мәзрәгәт-ул-ахирет (арабша) – дүние ахиреттің егіндігі.

¹²⁴ Фатлубини тәжидуни (арабша) – талап қылсаң табасың.

¹²⁵ Мағрифат (арабша) – тану, жетік білу.

¹²⁶ Мүнкір (арабша) – сенбеу, қарсы келу.

ғунас»¹²⁷ деген. Бұл хакімдер ұйқы, тыныштық, әуес-қызықтың бәрін қойып, адам баласына пайдалы іс шығармақлығына, яғни электрды тауып, аспаннан жайды бұрып алып, дүниенің бір шетінен қазір жауап алып тұрып, от пен суға қайласын тауып, мың адам қыла алмастай қызметтер істетін қойып тұрғандығы, уахсусан¹²⁸ адам баласының ақыл-пікірін ұстартып, хақ пенен бұтылдықты айырмақты үйреткендігі – баршасы нафиғлық¹²⁹ болған соң, біздің оларға міндеткерлігімізге дау жоқ.

Бұл заманның молдалары хакім атына дұшпан болады. Бұлары білімсіздік, бәлки бұзық фиғыл, әл-инсан ғәддуләма жәһилгә хисап¹³⁰. Олардың шәкірттерінің көбі біраз ғарап-парсыдан тіл үйренсе, бірлі-жарым болымсыз сөз бахас үйренсе, соған мәз болып, өзіне өзгешелік беремін деп әуре болып, жұртқа пайдасы тимек түгіл, түрлі-түрлі зарарлар хасил әл-инсан ғәддуләма жәһилгә хисап қылады, «һай-һой!» менен, мақтанменен қауымды адастырып бітіреді. Бұлардың көбі әншейін жәһил түгіл жәһилләр кібік¹³¹ талап болса, қайда хақ сөздер келсе, қазір ынсапқа қайтсын һәм ғибраттансын. Рас сөзге ор қазып, тор жасамақ не деген ынсап, құр өзімшілдік һәм әр өзімшілдік – адам баласын бұзатын фиғыл. Растың бір аты – Хақ, Хақтың бір аты – Алла, бұған қарсы қаруласқанша, мұны ұғып, ғадаләтпен тәптештеуге керек. Мұндай

---

¹²⁷ Хайрун нас ман йанфағунас (арабша) – адамның жақсысы адамға пайда келтірген адам.

¹²⁸ Уахсусан (арабша) – әсіресе.

¹²⁹ Нафиғлық (арабша) – пайда келтіруші.

¹³⁰ Әл-инсан ғәддуләма жәһилгә хисап (арабша) – адам жаманшылыққа, бұзықтыққа бұрып тұрады.

¹³¹ Жәһилләр кібік (арабша) – бұзық, надан адамдар сияқты.

фиғылдардан күшірлік¹³² қаупі де бар. Және пайғамбарымыз, салаллаһу ғалайһи уәссәллам: «Ақырзаманда бір жылдық бір күн болар» дегенде, сахаба-и кәрәмлар¹³³: «Бұл бір жылдық бір күнде намаз нешеу болар?» деп сұрағанда: «Оның патуасын сол заманның ғалымдары білер» деген сөзінен ғибратланып қарасаң, замана өзгеруімен қағидалар өзгерілмегін білдіргені мағлұм болады.

Бұл күндегі тәхсилғулум¹³⁴ ескі медреселер ғұрпында болып, бұл заманға пайдасы жоқ болды. Соған қарай Ғұсманияда¹³⁵ мектеп харбия¹³⁶, мектеп рушдиялар¹³⁷ салынып, жаңа низамға айналған. Мұндағылар ұзақ жылдар өмір өткізіп, ғылымды пайдасыз ұзақ бахастар бірлән күнін өткізіп, мағишат дүниеде надан, бір ессіз адам болып шығады да, ешбір харекетке лайығы жоқ болған соң, адам аулауға, адам алдауға салынады. Көбінесе мұндай ессіздердің насихаты да тасирсіз¹³⁸ болады.

Дүниенің мағмұрлығы¹³⁹ бір түрлі ақылға нұр беріп тұратұғын нәрсе.

Жоқшылықтың адамды хайуандандырып жіберетіні де болады. Бәлкі дүниенің ғылымын білмей қалмақтық – бір үлкен зарарлы надандық, ол Құранда сөгілген; дүниеде кімде-кім өзіне өзгешелік бермек қасады бірлән

---

¹³² Күшірлік (арабша) – діннен шығу.

¹³³ Сахаба-и кәрәмлар (арабша) – ізгі сахабалар.

¹³⁴ Тәхсилғулум (арабша) – үйрену, жетілу, білім жинау.

¹³⁵ Ғұсмания – бұрынғы Түркия патшалығы.

¹³⁶ Харбия (арабша) – соғыс мектебі.

¹³⁷ Рушдия (арабша) – білім беру мектебі, көмелеттік жетілдіру.

¹³⁸ Тасир (арабша) – әсер.

¹³⁹ Мағмұр (арабша) – көркемдік.

малға махаббатын аударған дүние болмаса, ихсанда¹⁴⁰ қолым қысқа болмасын деп һәм өзім біреуге тамғалы¹⁴¹ болмайын деп, малға махаббатын аудармай, ізгілікке бола халал кәсіп бірлән тапқан дүние емес.

Біз ғылымды сатып, мал іздемек емеспіз. Мал бірлән ғылым кәсіп қылмақпыз. Өнер – өзі де мал, өнерді үйренбек – өзі де ихсан. Бірақ ол өнер ғадаләттан шықпасын, шарғыға¹⁴² муафих¹⁴³ болсын. Адамға хәлінше ихсанды болмақ – қарыз іс. Бірақ өзгелердің ихсанына сүйенбек дұрыс емес.

Моллалар тұра тұрсын, хусусан¹⁴⁴ бұл заманның ишандарына бек сақ болындар. Олар – фитнә¹⁴⁵ ғалым, бұлардан залалдан басқа ешнәрсе шықпайды. Өздері хүкім¹⁴⁶ шарифатты таза білмейді, көбі надан болады. Онан асып өзін өзі әһіл тариқат¹⁴⁷ біліп және біреуді жеткізбек дағуасын қылады. Бұл іс олардың сыбағасы емес, бұлардың жеткізбегі мұхал¹⁴⁸, бұлар адам аздырушылар, хаттә дінге де залалды. Бұлардың сүйгені – надандар, сөйлегені – жалған дәлелдері – тәсбығы менен шалмалары, онан басқа ешнәрсе жоқ.

Енді біліңіздер, ей, перзенттер!

---

¹⁴⁰ Ихсан (арабша) – жақсылық, игі іс.

¹⁴¹ Тамғалы (арабша) – тілеу, сұрамсақтану, саран болу, дүниеқұмарлық, тойымсыздық.

¹⁴² Шарғы (арабша) – діни зан.

¹⁴³ Муафих (арабша) – үйлесімді, сәйкес.

¹⁴⁴ Хусусан (арабша) – әсіресе, тіпті.

¹⁴⁵ Фитнә (арабша) – бүліншілік, қателесу.

¹⁴⁶ Хүкім (арабша) – үкім, мағына, анықтама, түсінік.

¹⁴⁷ Әһіл тариқат (арабша) – дін жолындағы адамдар.

¹⁴⁸ Мұхал (арабша) – мүмкін емес, екіталай, орындалмайтын іс (абсурд).

Құдай тағаланың жолы деген жол Алла тағаланың өзіндей ниһаятсыз¹⁴⁹ болады. Оның ниһаятына ешкім жетпейді. Бірақ сол жолға жүруді өзіне шарт қылып кім қадам басты, ол таза мұсылман, толық адам делінеді. Дүниеде түпкі мақсатың өз пайдаң болса – өзің ниһаятлысың, ол жол Құданың жолы емес. Ғаламнан жиылсын, маған құйылсын, отырған орныма ағып келе берсін деген ол не деген ынсап? Не түрлі болса да, иә дүниеңнен, иә ақылыңнан, иә малыңнан ғадаләт, шапағат секілді біреулерге жақсылық тигізбек мақсатың болса, ол жол – Құданың жолы. Ол ниһаятсыз жол, сол ниһаятсыз жолға аяғыңды берік бастың, ниһаятсыз Құдаға тағрип хасил¹⁵⁰ болып хас¹⁵¹ езғу құлдарынан болмақ үміт бар, өзге жолда не үміт бар?

Кейбіреулердің бар өнері, мақсаты киімін түзетпек, жүріс-тұрысын түзетпек болады да, мұнысын өзіне бар дәулет біледі. Бұл істерінің бәрі өзін көрсетпек, өзін-өзі базарға салып, бар ақылы көзіндегі ақымақтарға «бәрекелді» дегізбек. «Осындай болар ма едік» деп біреулер талаптанар, біреулер «Осындай бола алмадық», – деп күйінер, мұнан не пайда шықты? Сыртқа қасиет бітпейді, Алла тағала қарайтұғын қалыбыңа, боямасыз ықласына қасиет бітеді. Бұл айнаға табынғандардың ақылы қаншалық өсер дейсің? Ақыл өссе, ол түпсіз терең жақсылық сүйемектікпен өсер.

Құдай тағала дүниені кәмалатты шеберлікпен жаратқан һәм адам баласын өссін-өнсін деп жаратқан. Сол өсіп-өну жолындағы адамның талап қылып ізденер қарызды ісінің алды – әуелі дос көбейтпек. Ол досын көбейтпектің табылмағы өзінің өзгелерге қолыңнан келгенінше достық мақамында¹⁵² болмақ. Кімге достығын болса, достық шақырады.

¹⁴⁹ Ниһаятсыз (арабша) – шексіз, өлшеусіз.

¹⁵⁰ Тағрип хасил (арабша) – жақын нәтиже, ұқсас, жақын қорытынды.

¹⁵¹ Хас (арабша) – ерекше.

¹⁵² Мақам (арабша) – жағдай, қарым-қатынас, орын, дәреже, қадір-қасиет.

Ең аяғы ешкімге қас сағынбастық, һәм өзіне өзгешелік беремін деп, өзін тілмен иә қылықпен артық көрсетпек мақсатынан аулақ болмақ.

Бұл өзін-өзі артық көрсетпек екі түрлі! Әуелгісі – әрбір жаманшылықтың жағасында тұрып адамның адамдығын бұзатын жаманшылықтан бойын жимақтық, бұл адамға нұр болады.

Екіншісі – өзін-өзі өзгешелікпен артық көрсетпек адамдық нұрын, гүлін бұзады.

Үшіншісі – қастық қылмақ, қор тұтпақ, кемітпек. Олар дұшпандық шақырады.

Һәм өзін өзгеше тұтатын демектің түбі – мақтан. Әрбір мақтан біреуден асамын деген күншілдік бітіреді де, күншілдік күншілдікті қозғайды. Бұл үш түрлі істің жоқтығы адамның көңіліне тыныштық береді. Әрбір көңіл тыныштығы көңілге талап салады.

Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек: әуелі – надандық, екіншісі – еріншектік, үшінші – залымдық деп білерсің.

Надандық – білім-ғылымның жоқтығы, дүниеде ешбір нәрсені оларсыз біліп болмайды.

Білімсіздік – хайуандық болады.

Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады.

Залымдық – адам баласының дұшпаны. Адам баласына дұшпан болса, адамнан бөлінеді, бір жыртқыш хайуан қисабына қосылады.

Бұлардың емі – Халлақына махаббат, халық ғаламға шапқат, қайратты, тұрлаулы, ғадалат ісінің алды-артын байқарлық білімі, ғылымы болсын... Ол білім, ғылымы Құдаға мұқтәди¹⁵³ болсын. Ғылым әуелі ғалами ғылымға мұқтәди болсын. Яғни Құдай тағала бұл ғаламды жаратты, ерінбеді, келісімменен, хиқметпенен кәмәләтті бір жолға салып

---

¹⁵³ Мұқтәди (арабша) – еру, бағыну, құлшылық ету.

жасады, сіздердің ісіңіз де бір жақсылық бина¹⁵⁴ қылып, арқа сүйерлік шеберлікпенен болсын. Және Құдай тағала әрне жаратты – бір түрлі пайдалы хикметі бар. Сенің де ісіңнен бір зарар шығып кеткендей болмай, көпке пайда боларлық бір үміті бар іс болсын. Бұларсыз іс іс емес. Бәлкі бұларсыз тағат¹⁵⁵ тағат та емес.

Белгілі, Құдай тағала ешбір нәрсені хикметсіз жаратпады, ешбір нәрсеге хикметсіз тәклиф¹⁵⁶ қылмады. Бәрінің хикметі бар, бәрінің себебі бар, біздің ғауам¹⁵⁷ былай тұрсын, ғылымға махаббаты барларға себеп, парындарды білмекке ижтиһад ләзім¹⁵⁸ сіздер әрбір ғамал қылсаңыз ізгілік деп қыласыз, ізгілікке бола қасд¹⁵⁹ етіп, ниет етесіз. Ниет оның парызынан хисап, пайғамбарымыз салаллаһу ғалайһи уәссәлламнің¹⁶⁰ хадис шарифі «иннама-л-ағмал, бин-ниет»¹⁶¹ деген.

Енді ниет еттіңіз таһарат¹⁶² алмаққа, намаз оқымаққа, ораза тұтпаққа, бұл тағаттарды ниетіңіз заһирынан¹⁶³ қалыпсыз ғибадатқа жетпегендігі

---

¹⁵⁴ Бина (арабша) – негіз, тірек.

¹⁵⁵ Тағат (арабша) – бағыну, тыңдау; тәртіп, құлшылық ету.

¹⁵⁶ Тәклиф (арабша) – жұмыс арту, міндет, борыш, еңбек, дәстүр.

¹⁵⁷ Ғауама (арабша) – көпшілік халық, жәй халық, қауым.

¹⁵⁸ Ижтиһад ләзім (арабша) – талап ету керек, көңілмен еңбек ету керек.

¹⁵⁹ Қасд (арабша) – мақсат, ниет, ой, арнау.

¹⁶⁰ Салаллаһу ғалайһи уәссәлләм (арабша) – Алла оған саламатшылық берсін.

¹⁶¹ Иннама-л-ағмал, бин-ниет (арабша) – шынында еңбек, ниетке (мақсатқа) негіз-деледі.

¹⁶² Таһарат (арабша) – тазалық, намаз алдындағы жуыну.

¹⁶³ Заһир (арабша) – анық, сыртқы, сырттай.

кемшілік емес пе? Сіздің батыныңыз¹⁶⁴ таза болмағы әуелі иман болып, бұл заһир ғибадатыңыз иманды болған соң ғана, парыз болған, сіздің заһирыңыздағы ғибадат – батыныңыздағы иманның көлеңкесі, һәм сол иманның нұрланып тұрмағына көрік үшін бұйырылған. Оның үшін ғұламалар иман екеу емес, біреу, бірақ ізгі тағатпенен нұрланады, тағат жоқ болса, күнгірттенеді, бәлки сөнү хаупі де бар деген. Егер надандар ол ғибадаттың¹⁶⁵ ішкі сырын ескермей қылса, соны қылып жүріп, иманы сөнер деген.

Менің хаупім бар, олар хас¹⁶⁶ осы ғибадат екен, Құданың бізге бұйырғаны, біз осыны қылсақ, мұсылмандық кәміл болады деп ойлайды. Ол ғибадат күзетшісі еді. Жә, күзетші күзеткен нәрсенің амандығын ойламай, бір ғана ояу тұрмағын қасд қылса, ол не күзет? Күзеткен нәрсесі қайда кетеді? Мақсат күзетілген нәрсенің амандығы, тазалығы емес пе?

Ей, ишараттан¹⁶⁷ хабарсыздар, қара! Бұл ғибадаттың бір ұлкені – намаз, ол намаздан әуелі таһарат алмақ, онан соң намазға шұруғ¹⁶⁸ қылмақ, ол таһараттың алды истинжа¹⁶⁹ еді. Мұны бір берік ойлап тұр. Ақыры екі аяққа мәсіхпенен¹⁷⁰ бітуші еді, бұлар һәммасы болмаса көбі ишарат еді. Истинжада к...іңізді жуасыз, сіздің к...іңіздің ешкімге керегі жоқ еді. Онымен сезімді тазалыққа иіргендігінді, кәміл ыхласыңды көрсетіп, ішімнің

---

¹⁶⁴ Батин (арабша) – ішкі, көрінбейтін, жабық.

¹⁶⁵ Ғибадат – табыну, қызмет ету, сыйлау.

¹⁶⁶ Хас (арабша) – ерекше, арнайы, меншікті.

¹⁶⁷ Ишарат (арабша) – нұсқау, көрсету.

¹⁶⁸ Шұруғ (арабша) – бастау, кірісу (бір нәрсені не істі бастау).

¹⁶⁹ Истинжа (арабша) – жуыну, тазалану, әсіресе түзге отырғаннан кейін тазалану.

¹⁷⁰ Мәсіх (арабша) – дәрет алғаннан кейін мәсінің үстінен сулы қолмен сүрту.

сафлығының¹⁷¹ соңын да халық көрер, сыртымды да пәк етемін һәм көзге көрінбейтін ағзаларымды¹⁷² да пәк етемін, бұл пәктіктің үстінде Аллаға дұға айтамын деп әзірленесіз.

Енді намаздың аты – салауат, салауат дұға мағынасында деген.

Аяқта, мойында болған мәсхлар – ол жумақ емес, өздері де жуулы деп көрсеткен ишараты.

Намаздан әуелі құлақ қақтыңыз – егер Алла тағаланы жоғарыда деп, мекән исфат¹⁷³ етпесең де, бегірек созу әдепсіз болып, күнә дариясына ғарық¹⁷⁴ болдым, яғни дүние әуесіне ғарық қылмай қолымнан тарт, яғни құтыларлық жәрдемдерінің ишараты.

Онан соң қиямда¹⁷⁵ тұрып қол бағламақ – құл қожа алдында тұрмақ, бұқара патша алдында тұрғаннан артық – Алланың қадірлігіне¹⁷⁶ өзінің ғажиздығына¹⁷⁷ ықрарының¹⁷⁸ беріктігін көрсеткен ишараты.

Қыблаға қарамақ – әрине, Құдай тағалаға ешбір орын мүмкін емес болса да, зиаратын¹⁷⁹ парыз еткен орынға жүзін қаратып, сондағы дұғадай қабылдыққа жақын болар ма екен деген ишараты.

---

¹⁷¹ Саф (арабша) – таза, шынайы.

¹⁷² Ағзалар (арабша) – дене мүшелері. Бұл жерде ирак диалектісі бойынша *aḡza* сөзі *aḡza* деп айтылған.

¹⁷³ Мекән исфат (арабша) – орнын бар деп түсіну, қабылдау. Жоғарыда Алла тағаланың мекенін бар деп қорытындылау.

¹⁷⁴ Ғарық (арабша) – бату, шому.

¹⁷⁵ Қиям (арабша) – намаз оқығанда түрегеп тұру.

¹⁷⁶ Қадір (арабша) – құдірет, күшті, қадірлі.

¹⁷⁷ Ғажиз (арабша) – әлсіздік. Бұл жерде басқаша да аударуға болады. Мысалы, *ығжаз* – қол жетпейтін ерекше күш.

¹⁷⁸ Ықрар – мойындау, түсіну.

¹⁷⁹ Зиарат (арабша) – бару, қажыға бару, бұл жерде Мекке, Медине деген мағынада.

Онан соң қираәт¹⁸⁰ яғни сұраһи Фатиха¹⁸¹ оқисың, мұнда бірақ сөз ұзарады. Ол Фатиха сүресінің мағыналарында көп сыр бар.

Руқұғ¹⁸² бас ұрмақ алдында Құда хазірге ұқсас, ол да ишарат.

Сәжделер¹⁸³ – әуелі жерден жаралғанының ықырары, екіншісі – және жерге қайтпағының ықырары, бас көтермек және тіріліп, сұрау бермегіне ықырарының ишараты.

Қағадат ул-ахир¹⁸⁴ – дұғаның ақырында Аллаға тахият¹⁸⁵, одан тәшәһ-һуд¹⁸⁶, одан салауат, пайғамбарымыз саллаллаһу ғалайһи уәсәләмге айтпақ үшін ең ақырғы сәлемменен тауысасыз, яғни Алла тағаладан не тілеп дұға қылдыңыз. Ол дұға қазинасы күллі мұсылмандарды ортақтас-тырып, оларға да сәләмәтшілік тілеп һәм рахмет тілеп бітіресіз.

Жә, бұл сөзден не ғибрәтландық?

---

¹⁸⁰ Қираәт (арабша) – оқу.

¹⁸¹ Сұратұл Фатиха (арабша) – Фатиха сүресі (Құранның бірінші сүресі).

¹⁸² Руқұғ (арабша) – намаз оқығанда тізеге қол қойып еңкею, тізе бүгу.

¹⁸³ Сәжде (арабша) – намаз оқығанда маңдайын жерге тигізу.

¹⁸⁴ Қағадат-ул-ахир (арабша) – намаз бітерде соңғы отыру.

¹⁸⁵ Тахият (арабша) – сәлемдесу, құттықтау.

¹⁸⁶ Тәшәһһуд (арабша) – куәлік беру.

ОТЫЗ ТОҒЫЗЫНШЫ СӨЗ

Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, сыпайылығы, тазалығы төмен болған. Бірақ бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен. Ендігі жұрт ата-бабаларымыздың мінді ісін бір-бірлеп тастап келеміз, әлгі екі ғана тәуір ісін біржола жоғалтып алдық. Осы күнгілер өзге мінезге осы өрмелеп ілгері бара жатқанына қарай сол аталарымыздың екі ғана тәуір мінезін жоғалтпай тұрсақ, біз де ел қатарына кірер едік. Сол екі мінез жоқ болған соң, әлгі үйренген өнеріміздің бәрі де адамшылыққа ұқсамайды, шайтандыққа тартып барады. Жұрттықтан кетіп бара жатқанымыздың бір үлкен себебі сол көрінеді.

Ол екі мінезі қайсы десең, әуелі – ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көш-қонда болсын, дау-жанжалда болсын, билік соларда болады екен. Өзге қара жұрт жақсы-жаман өздерінің шаруасымен жүре береді екен. Ол ел басы мен топ басылары қалай қаласа, қалай бітірсе, халықта оны сынамақ, бірден бірге жүргізбек болмайды екен. «Қой асығын қолыңа ал, қолайыңа жақса, сақа қой», «Бас-басына би болсан, манар тауға сыймассың, басалқаңыз бар болса, жанған отқа күймесің» деп мақал айтып, тілеу қылып, екі тізгін, бір шылбырды бердік саған, берген соң, қайтып бұзылмақ түгіл, жетпегенінді жетілтемін деп, жамандығын жасырып, жақсылығын асырамын деп тырысады екен. Оны зор тұтып, әулие тұтып, онан соң жақсылары да көп азбайды екен. Бәрі өз бауыры, бәрі өз малы болған соң, шыныменен жетесінде жоқ болмаса, солардың қамын жемей қайтеді?

Екінші мінезі – намысқорлық екен. Ат аталып аруақ шақырылған жерде ағайынға өкпе, араздыққа қарамайды екен, жанын салысады екен. «Өзіне ар тұтқан – жаттан зар тұтады» деп. «Аз араздықты қуған көп пайдасын кетіреді» деп, «Ағайынның азары болса да, безері болмайды», «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді» десіп. «Жол қуған қазынаға жолығар, дау қуған пәлеге жолығар» десіп. Кәнеки, енді осы екі мінез қайда бар? Бұлар да арлылық, намыстылық, табандылықтан келеді.

Бұлардан айырылдық. Ендігілердің достығы пейіл емес – алдау, дұшпандығы кейіс емес – не күндестік, не тыныш отыра алмағандық.

ҚЫРҚЫНШЫ СӨЗ

Зинһар¹ сендерден бір сұрайын деп жүрген ісім бар.

Осы, біздің қазақтың өлген кісінде жаманы жоқ, тірі кісісінің жамандаудан аманы жоқ болатұғыны қалай?

Қайраты қайтқан шал мен жастың бәрі бітім қылады, шалдар өзді-өзі көп құрбыдан айрылып азайып отырса да, біріменен бірінің бітім қылмайтұғыны қалай?

Бір елдің ішінде жамағайынды кісіні бірге тугандай көріп, іші елжіреп жақсы көріп тұрып, елге келсе, әрі-беріден соң қайта қашқандай қылатұғыны қалай?

Жаттың бір тәуір кісісін көрсе, «жарықтық» деп жалбырап қалып, мақтай қалып, өз елінде сонан артық адам болса да танымайтұғыны қалай?

Бір жолаушы алыс жерге барса, барған еліне өз елін мақтаймын деп өтірікті сыбап-сыбап, қайтып келген соң сол барған, көрген елін, жерін мақтап, өтірікті сыбайтұғыны қалай?

Қай қазақты көрсем де, баласы жасырақ болса, оның басынан пәрмене болып жүріп, ержеткен соң суық тартатұғыны қалай?

Біреудің ағайыны торқалы той, топырақты өлімде, адалдық, берекеде алысуға табылмай, барымта алалық, ұрлалық десе, табыла қоятыны қалай?

Бәйгеге ат қоссаң, атыңды тартыспайтұғын ағайын, атың келсе бәйгесіне өкпелейтұғыны қалай?

Баяғыда біреу біреуді пәлен жасымда жарықтық атым арып келе жатқанда пәлен жерге жеткізіп салып еді деп, соны өлгенше айта жүруші еді. Осы күнде бұл жылғы бергенің, ендігі жылға жарамайтұғыны қалай?

---

¹Зинһар (парсыша) – абайла, байқа.

Байдың баласы кедей болса, ұрлық қылуға арланбайды, баюға кірісуге арланатұғыны қалай?

Екі жақсы бір елде сүйіскен достығында тұра алыспайды. Кейбір антұрғандардың тым-ақ тату бола қалатыны қалай?

Біреуді досым деп ат беріп жүрсең, оған сенің бір дұшпаның келіп бір тай берсе, бұзыла қалатыны қалай?

Күнде тілін алатұғын достан кейде бір тіл ала қойған дұшпанға кісінің өле жаздайтұғыны қалай?

Көп кісі досым жетілсе екен демейді, егер де жетілсе, бағанағы досына бір бітімі жоқ дұшпан сол болатұғыны қалай?

Кей жұрт ақыл айтарлық кісіні іздеп таба алмайды. Қылығынын қылшығын танитұғын кісіден қашық жүретұғыны қалай?

Біреу біреудікіне келгенде үйіндегі малының бәрін де айдап келіп, өз үйіне кісі барғанда бар малын далаға айдап жіберетұғыны қалай?

Тыныштық іздеп таба алмай жүрген жұрт тыныштық көрсе, сәтке тұрмай, тыныштықтан жалыға қалатұғыны қалай?

Елді пысық билегені несі? Пысықтың бәрі кедей келетұғыны несі?

Тоқал қатын өр келетұғыны несі? Кеселді кісі ер келетұғыны несі? Кедей кісінің кер келетұғыны несі?

Нәпсісін тыйып, бойын тоқтатқан кісінің жаман атанып, нәпсісі билеп, мақтанға еріп, пәле шығарған кісі мықты атанатұғыны несі?

Қазақтың шын сөзге нанбай, құлақ та қоймай, тыңдауға қолы да тимей, пәлелі сөзге, өтірікке сүттей ұйып, бар шаруасы судай ақса да, соны әбден естіп ұқпай тынбайтұғыны қалай?

ҚЫРЫҚ БІРІНШІ СӨЗ

Қазаққа ақыл берем, түзеймін деп қам жеген адамға екі нәрсе керек. Әуелі – бек зор өкімет, жарлық қолында бар кісі керек. Үлкендерін қорғатып, жас балаларын еріксіз қолдарынан алып, медреселерге беріп, бірін ол жол, бірін бұл жолға салу керек, дүниеде көп есепсіз ғылымның жолдары бар, әрбір жолда үйретушілерге беріп сен бұл жолды үйрен, сен ол жолды үйрен деп жолға салып, мұндағы халыққа шығынын төлетін жіберсе, хәтта қыздарды да ең болмаса мұсылман ғылымына жіберсе, жақсы дін танырлық қылып үйретсе, сонда сол жастар жетіп, бұл аталары қартайып сөзден қалғанда түзелсе болар еді.

Екінші – ол адам есепсіз бай боларға керек. Аталарын паралап, балаларын алып, бастапқы айтқандай жолға салып, тағлым берсе, сонда түзелер еді.

Енді мұндай халықты еріксіз қорқытып көндіретік күш-қуат ешкімге бітпейді. Ол баланы қазақтың бәрін паралап көндіретік дәулер бір кісіге бітуге мүмкін де емес.

Қазақты я қорқытпай, я параламай, ақылменен не жырлап, не сырлап айтқанменен ешнәрсеге көндіру мүмкін де емес. Етінен өткен, сүйегіне жеткен, атадан мирас алған, ананың сүтіменен біткен надандық әлдеқашан адамшылықтан кетірген. Өздерінің ырбаңы бар ма, пышпышы бар ма, гуілдегі бар ма, дүрілдегі бар ма – сонысынан дүниеде ешбір қызықты нәрсе бар деп ойламайды, ойласа да бұрыла алмайды, егер сөз айтсаң, түгел тыңдап тұра алмайды, не көңілі, не көзі алаңдап отырады.

Енді не қылдық, не болдық!

ҚЫРЫҚ ЕКІНШІ СӨЗ

Қазақтың жаманшылыққа үйір бола беретұғынының бір себебі – жұмысының жоқтығы.

Егер егін салса, иә саудаға салынса, қолы тиер ме еді? Ол ауылдан бұл ауылға, біреуден бір жылқының майын сұрап мініп, тамақ асырап, болмаса сөз аңдып, қулық, сұмдықпенен адам аздырмақ үшін, яки азғырушылардың кеңесіне кірмек үшін, пайдасыз, жұмыссыз қаңғырып жүруге құмар. Дүниелік керек болса, адал еңбекке салынып алған кісі ондай жүрісті иттей қорлық көрмей ме? Өзінің кәсібін тастап, кезегендікке салына ма? Малдылар малын өңкей малшыларға, бала-шағаға тапсырып, қолдағы құдай берген азды-көпті дәулеті қызықсыз көрініп, оның ұры-бөріге жем болып, қарға-жарға ұшырауына шыдайды. «Пыш-пыш» кеңестен қалып, бір ауылға барып, қулық, сұмдық жасап жүріп, тегін тамақ жеп, ыржындасуды қысқартуға шыдамайды. Не үшін десең, халыққа әдет сол болған соң, шаруаға пысық, мал бағуға, мал табуға пысық ол өнерлі кісіге қосылмайды, иә өзі пәле шығаруға пысық, иә сондайлардың сөзін «естігенім», «білгенім» деп елге жайып жүріп, ырбандауға пысық өнерлілерге қосылғандай көрінеді.

Сол үшін осы күнгі қазақтың іске жараймын дегені өзінің азды-көптісін біреуге қоса салып, «көре жүр, көздей жүр» деп басын босатып алып, сөз аңдып, тамақ аңдып, ел кезуге салынады.

Бұл күндегіге байлық та мақтан емес, ақыл, абұйыр да мақтан емес, арыз бере білу, алдай білу – мақтан. Бұл екеуі қолынан келген кісі салт атты, сабау қамшылы кедей де болса, аз да болса орны төрде, майлы атқа, майлы етке қолы жетеді. Желөкпелеу, мақтаншақ байларды: «Сіз айтсаңыз, отқа түсуге бармын» деп желдендіріп алып, шаруасын қылмай-ақ, малын бақпай-ақ, содан алып киімін бүтейтін киіш, тәуір атын мініп алып, ел қатарлы бір құрметке жетіп жүре береді.

Ол бай өз тыныштығын да білмейді, бос шығынданғанын да ескермейді. Бір кісімен сөйлесе: «Мұны қайтеміз?» деп бағанағы ант-

ұрғанмен ақылдасады. Ол сиырдың жорғасы секілденіп, қарайғанда жалғыз өзім болсам екен дейтұғын ниетімен және де ақылдасып досы көбейсе, қадірім кетіп қалады деп ойлап: «Ой, тәңір-ай, соны білмей тұрсыз ба? Ол ана қулық қой, бұл мына қулық қой деп, оған бұйдей салсаң болмай ма?» деп бар оңбаған жауапты үйретіп, амалшылықтың жолын үйретем деп, ол байдың өзін кісіге сенбейтұғын қылады. Және байдың өзіне де адам сенбейтұғын болады. Байдың өз жауабы, өз мінезі оңбай тұрған соң, бағанағы кісі бұзылса, әлгі антұрған бағанағы байға: «Мен айтпап па едім, оныкі қулық сөз деп, міне көрдің бе?» деп, екіншіде тырп етпейтұғын қылып алады. Ендігі жұрттың ақылы да, тілеуі де, hareketі де – осы.

ҚЫРЫҚ ҮШІНШІ СӨЗ

Адам ұғылы екі нәрседен: бірі – тән, бірі – жан. Ол екеуінің орталарында болған нәрселердің қайсысы жибили¹, қайсысы кәсиби² – оны білмек керек. Ішсем, жесем демектің басы – жибили, ұйқтамақ та соған ұқсайды. Аз ба, көп пе, білсем екен, көрсем екен деген арзу³ бұлардың да басы – жибили. Ақыл, ғылым – бұлар кәсиби. Көзбенен көріп, құлақпен естіп, қолмен ұстап, тілмен татып, мұрынмен иіскеп, тыстағы дүниеден хабар алады. Ол хабарлардың ұнамдысы ұнамды қалпыменен, ұнамсызы ұнамсыз қалпыменен, әрнешік өз суретіменен көңілге түседі. Ол көңілге түсіруші бағанағы бес нәрседен өткен соң, оларды жайғастырып көңілде суреттемек. Ол – жанның жибили қуаты дұр. Бір ұмытпастық жақсы нәрседен көңілге жақсы әсер хасил⁴ болып, жаман нәрседен көңілге жаман әсер хасил болу секілді нәрселер. Бұл қуаттар әуелде кішкене ғана болады. Ескеріп баққан адам үлкейтіп, ұлғайтып, ол қуаттардың қуатын зорайтады. Ескерусіз қалса, ол қуаттың қайсысы болса да жоғалады, тіпті жоғалмаса да, аз-маз нәрсе болмаса, үлкен ешнәрсеге жарамайтын болады.

Кімде-кім сырттан естіп білу, көріп білу секілді нәрселерді көбейтіп алса, ол – көп жиғаны бар адам: сынап, орындысын, орынсызын – бәрін де бағанағы жиған нәрселерінен есеп қылып, қарап табады. Бұлай етіп бұл hareketке түсінген адамды ақылды дейміз.

«Құдай тағала өзі ақыл бермеген соң қайтейік?» демек, «Құдай тағала сеніменен мені бірдей жаратып па?» демек – Құдай тағалаға жала жа-

¹ Жибили (арабша) – туа біткен қасиет.

² Кәсиби (арабша) – жинақталған, еңбекпен табылған.

³ Арзу (арабша) – тілек, мақсат.

⁴ Хасил (арабша) – нәтиже, қорытынды.

уып, өзін құтқармақ болғандығы. Бұл – ойсыз, өнерсіз надан адамның ісі. Оған Құдай тағала көрме, есітпе, көрген, естіген нәрсеңді ескерме, есіңе сақтама деп пе? Ойын-күлкімен, ішпек-жемек, ұйқтамақпен, мақтанмен әуре бол да, ішіндегі қазынаңды жоғалтып, хайуан бол деген жоқ.

Кейбіреулер айтады: «Ақыл жибили болмаса да, талап – жибили. Талап берген адам ақылды тапты, талабы жоқ кісі таба алмады», – дейді. О да бекер. Талап балада да бар, оған талас қылуға болмайды. Бағана айттық қой, жан қуаты басында кішкене болады, ескермесе жоғалып та кетеді, ескерсе, күтіп айналдырса, зораяды деп. Жан қуатыменен адам хасил қылған өнерлері де күнде тексерсең, күнде асады. Көп заман тексермесең, тауып алған өнеріңнің жоғалғандығын және өзіңнің ол мезгілдегіден бір басқа адам болып кеткеніңді білмей қаласың. Қай жоғалған өнер: «Ал, мен жоғалдым», – деп, хабар беріп жоғалады? Енді қусан, бағанағы әуелгі табуыңнан қиынырақ тиеді.

Жан қуаты дейтұғын қуат – бек көп нәрсе, бәрін мұнда жазарға уақыт сыйғызбайды. Бірақ әрбір өнердің тыстан тауып алып, ішке салғанын, соның тамырын берік ұстап тұруға жараушы еді. Көп заман ескермеген адамнан ол бағанағы өнердің өзінің ең қызықты, қымбатты жерлері жоғала бастайды. Онан соң көп заман өтсе, сол өнерді сақтайтұғын қуаттың өзі де жоғалады. Онан соң қайта кәсіп қылуға болмайды.

Бұл қуаттың ішінде үш артық қуат бар, зинһар, соны жоғалтып алу жарамас, ол жоғалса, адам ұғылы хайуан болды, адамшылықтан шықты.

Біреуі орысша «подвижной элемент» деп аталады. Ол не нәрсе? Не көрдің, не есітгін, әрнешік білдің, соны тездікпенен ұғып, ұққандықпенен тұрмай, арты қайдан шығады, алды қайда барады, сол екі жағына да ақыл жіберіп қарамаққа тез қозғап жібереді. Егер бұл болмаса, көп білуге көп оқу оңды пайда да бермейді. Керекті уақытында ойламай, керекті уақытында қылмай, керекті уақытында айтпай, дәйім уақытынан кеш қалып: «Әй, әттеген-ай! Ұйтуім екен, бүйтуім екен!» – деп, өмір бойы гафил болып-ақ отырғанын.

Біреуін орысша «сила притягательная однородного» дейді. Ол – бір нәрсені естіп, көріп білдің, хош келді, қазір соған ұқсағандарды тексересің. Түгел ұқсаған ба? Яки бір ғана жерден ұқсағандығы бар ма? Әрнешік сол іске бір келіскен жері бар нәрселердің бәрін ойлап, білгенін тексеріп, білмегенін сұрап, оқып, бөтеннен хабарланып білмей, тыншытпайды.

Үшіншісі, орысша «впечатлительность сердца» дейді, яғни жүректі мақтаншақтық, пайдакүнемдік, жеңілдік, салғырттық – бұл төрт нәрсе бірлән кірлетпей таза сақтаса, сонда сырттан ішке барған әр нәрсенің суреті жүректің айнасына анық рәушан болып түседі. Ондай нәрсе тұла бойыңа жайылады, тез ұмыттырмайды. Егер де бағанағы төрт нәрсемен жүректі кірлетіп алсаң, жүректің айнасы бұзылады, иә қисық, иә күңгірт көрсетеді. Енді ондай нәрседен онды ұғым болмайды.

Әрнешік тән қуатыменен сырттан тауып, сырттан сақтайсыз, оның аты дәулет еді. Оның да неше түрлі кеселі, кесепаты бар нәрселерін білмесең, сақтай алмаушы едің ғой. Соған ұқсаған іштегі жан қуатыменен жиған нәрсенің аты ақыл, ғылым еді ғой. Оның да неше түрлі кеселі, кесепаты тиер нәрселері бар. Оны білмесең, бақпасаң – айрыласың. Және әрбір жақсы нәрсенің өлшеуі бар, өлшеуінен асса – жарамайды. Өлшеуін білмек – бір үлкен керек іс. Ойланбақ жақсы, іске тіпті салынып кеткен кісі ойын байлай алмай, қияли болып та кеткені болады. Ішпек, жемек, кимек, күлмек, көңіл көтермек, құшпақ, сүймек, мал жимақ, мансап іздемек, айлалы болмақ, алданбастық – бұл нәрселердің бәрінің де өлшеуі бар. Өлшеуінен асырса, боғы шығады.

«Ненің қызығын көп іздесең, соның күйігін бір тартасың» деген. Баз махфи олмая⁵ ол мен айтқан үш қуаттың ішінде екеуі, яғни «сила притягательная однородного» бірлән «подвижной элемент» – бұл екеуі қосылып тұра тұрған нәрсе, күллі пайда да бұлардан шығады, уа

---

⁵ Баз махфи олмая (арабша-парсыша) – ашық болу, құпия болмау.

күллі зарар да бұлардан шығады. Мансап сүйгіштік, мақтаншақтық, ашуланшақтық, өтірікшілік, осыған ұқсаған әрбір маскүнемдікке тартып, құмар қылып, ақылдан шығарып жіберетұғын нәрселер осы екеуінен болады. Бұларды түбегейлеткенде жақсы нәрселерді түбегейлетіп, жаман нәрселерден, яғни жоғарғы айтылмыш секілді адамшылықтан шығарып, құмарпаздыққа салып жіберетұғын нәрседен бойды ерте тыйып алуға керек. Пайда, залалды айыратұғын қуаттың аты ақыл еді ғой. Бір ақыл қуаты бірлән мұны тоқтатып болмайды. Һәм ақыл, Һәм қайрат – екі мықты қуат қосылып тоқтатады. Ол екеуі кімде бар болса, бағанағы екі қуаттың екеуі де аз болса, яки бірі бар, бірі жоқ болса, бағанағы екі қуаттар – бір басы қатты асау ат, жүгенсіз тауға ұра ма, тасқа ұра ма, суға ұра ма, жарға ұра ма – Құдай білсін, әйтеуір жолда көрген есті, ақылы дұрыс адамдар әлі сұрамай да қалады. Сенде ерік жоқ. Екі етек жайылып, екі көзің аспанда, масқара болып кеткенің өлгеніңше.

ҚЫРЫҚ ТӨРТІНШІ СӨЗ

Адам баласының ең жаманы – талапсыз талап қылушылар да неше түрлі болады, һәм талаптың өзі де түрлі-түрлі. Һәм сол талаптардың қайсысының соңына түссе де, бірінен бірі өнерлі, тұрлаулырақ келеді. Уа ләкин, адам баласы иә талапты, иә талапсыз болсын, әйтеуір «бәрекелдіні» керек қылмайтұғыны болмайды. Әрнешік, орынсыз ба, орынды ма, «бәрекелді» деушіні көңіл іздеп тұрады. Адам баласы өзі қай жолда, қай майданда жүрсе, сол майдандағы кісімен сырлас болады. Оның үшін өзге жолдағылардан «бәрекелдіні» оңды күтпейді. Маған «бәрекелді» десе, осы өзіменен серіктес, сырлас осылар «бәрекелді» дер дейді.

Талаптың ішінде адам баласы көбінесе басына қадір іздеп, сол талапта болады. Біреу мал қуып жатыр. Сарандықпен, арамдықпен, әйтеуір мал тапсам, «Мал тапқан ердің жазығы жоқ», – дейтұғын, «Малдының беті жарық» дейтұғын мақалға сенін, халықтың түріне қарай, ит те болса, малдыны сөге алмайды деп, бұл мал һәм пайда, һәм қасиет болады бойыма дейді. Мұнысы рас, қазақтың өз құлқына қарағанда. Бірақ адамдыққа, ақылға қарағанда, қазақ түгіл, көңіл жиіркенетұғын іс. Осыған орай біреу ер атанамын, біреу қажеке атанамын, біреу молдеке атанамын, біреулер білгіш, қу, сұм атанамын деп, сол харекетте жүр. Әрқайсысы қазаққа бұлдамақ та болып «осыным бірсыпыра елеу азық болар» деген талаппен қылып жүр.

Мұнысы қазақтың тамырын ұстап-ұстап қарайды-дағы, «Мынаны алып келіп берсе, қымбат алғандай екен, осы күнде мына бір істің біраз пұлы бар екен» деп, қазақтың бетінен оқып, ізденген талап болмаса, кітап бетінен оқып іздеген талап емес. Аның үшін кітап сөзіменен ізденген талап болса, әуелі көкіректі тазалау керек дейді, онан соң ғибадат қыл дейді.

Қазақтың бетіне қарап, содан оқыған болса, ол талабыңды қыла бер, көкіректі дым тазалаймын деме, оны кім көріп жатыр, ішінде қатпар көп болмаса, құт-берекеге жағымды болмайды дейді.

Енді осыған қарап, қайдан оқып, біліп, ұмтылған талап екенін білерсін.

ҚЫРЫҚ БЕСІНШІ СӨЗ

Құдай табарака уатағаланың барлығының үлкен дәлелі – неше мың жылдан бері әркім әртүрлі қылып сөйлесе де, бәрі де бір үлкен Құдай бар деп келгендігі, уа һәм неше мың түрлі діннің бәрі де ғаделет, махаббат Құдайға лайықты дегендігі.

Біз жаратушы емес, жаратқан көлеңкесіне қарай білетұғын пендеміз. Сол махаббат пен ғаделетке қарай тартпақпыз, сол Алланың хикметін біреуден біреу анығырақ сезбекпен артылады.

Инандым, сендім демек инандырамын, сендіремін деген емес.

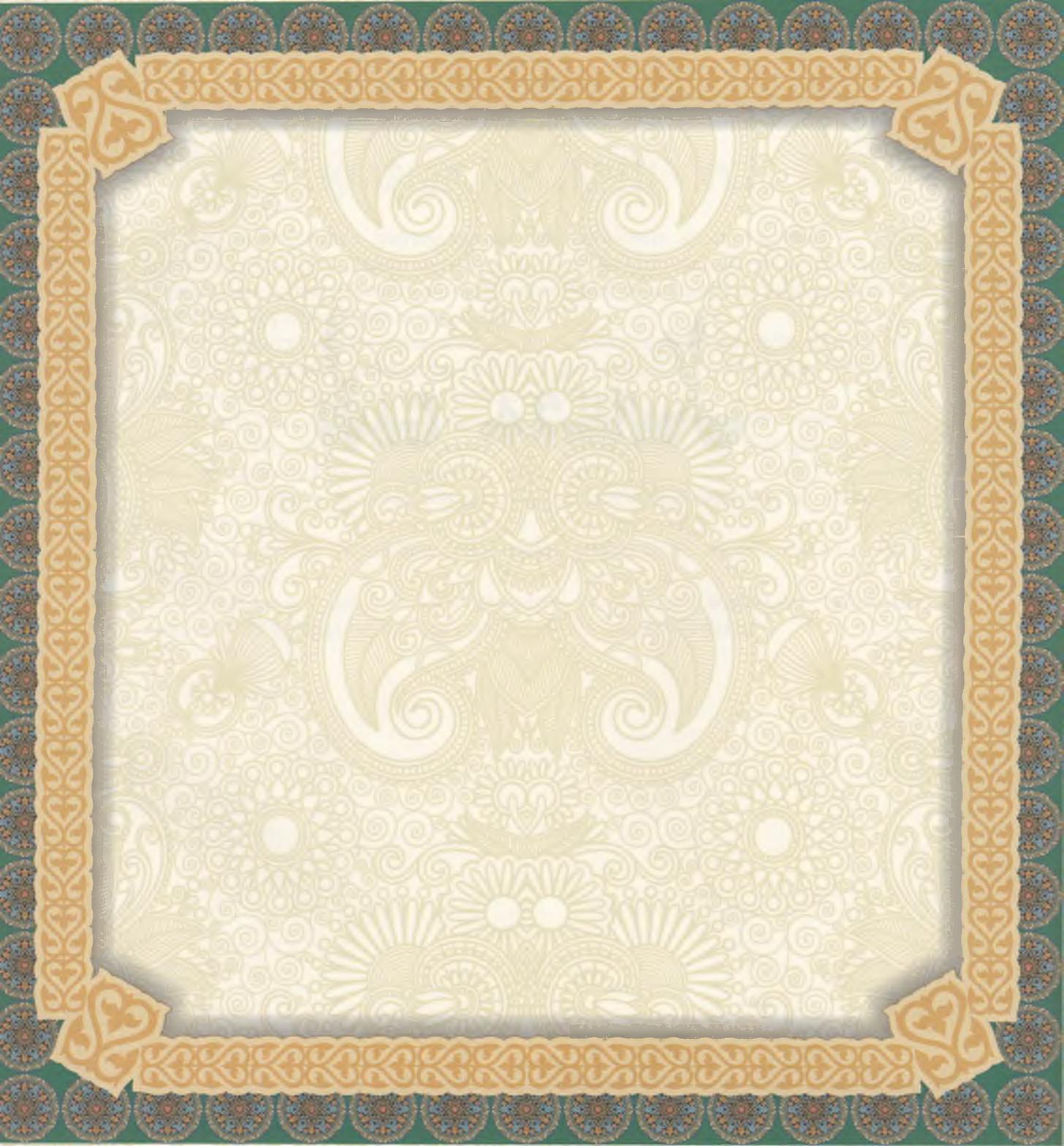
Адамшылықтың алды – махаббат, ғаделет сезімі. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ.

Ол – жаратқан тәңірінің ісі. Айғыр биеге ие болмақта да махаббат пен сезім бар.

Бұл ғаделет, махаббат сезім кімде көбірек болса, ол кісі – ғалым, сол – ғақил.

Біз жанымыздан гылым шығара алмаймыз, жаралып, жасалып қойған нәрселерді сезбекпіз, көзбен көріп, ақылмен біліп.

کتابت حضرت

НЕИЗЛЕЧИМАЯ ПЕЧАЛЬ МУДРЕЦА

Посвящая памяти поэта с любовью и почтением.

Автор

А

Абай. Так ласково, с любовью называют казахи одного из самых великих своих сыновей.

Абай – великий поэт, музыкант, переводчик, философ, политический деятель.

Абай – одна из самых трагических натур во всей казахской поэзии. Он был мудрецом с неизлечимой душевной печалью.

*И сам я стремился возвысить свой ум,
И равных себе в красноречье не знал!
Но труд мой не ценят в народе, и я
Покой одиночества в жизни избрал.*

Абай впервые насытил казахскую поэзию философски. Он открыл новую поэзию, осуществив синтез философского и художественного начал. С именем Абая в степи рождается новая казахская поэзия с сознательной философской и стилевой направленностью. Из слияния двух поэтических свойств и двух главных устремлений возникает настоящая новая поэзия.

Абай как никто добивался идейного обновления казахского общества, этого можно было добиться только пробуждая угасшие национальные чувства, восстанавливая подлинно народные традиции. Уже к концу 19 века творчество Абая поднялось к вершинам поэтического реализма 20 века.

В поэзии должна быть запечатлена цельная, неотчужденная, спасенная от отчуждения личность. Абай всегда остается на стороне на-

рода – ибо он, в его понимании, – единственная опора искусства, единственный хранитель духовности в мире.

Поэт не любовался извне самобытной образностью фольклора, творчество Абая значительно своей глубокой потребностью проникнуть внутрь образного мира народной поэзии, воспринять отношение к жизни, любви, смерти как событиям космического порядка.

Поэзия Абая усилена цветом, литературными и философскими ассоциациями. Читая Абая, зачаровываешься изобильной щедростью художника, ему доступно всё: песенный напев, точность импрессионистских зарисовок, изящная стилизация, ироничная многогранность, завораживающая музыкальность.

Поэзия Абая певуча и таинственна. Стихи Абая – мощный поток душевности, непоколебимой жажды искупления и внутренней непосредственности.

И вдруг неожиданно возникает душераздирающий совестливый голос и оголенная душа – сострадание горю и нищете человеческим.

Его творчество – огромная боль, а временами отчаяние. Его лирика – глубокое переживание трагедии человеческого удела. Человек в своих чувствах должен стать достойным жизни и смерти, чтобы смерть испулась только новой жизнью.

С поэзией Абая приходит большое дыхание мысли и чувства – дыхание истории казахского народа, дыхание планетарного осмысления бытия. А с его зачарованными печальными песнями приходит высокая мудрость и высшая ясность.

Как великий поэт, Абай пропускал мир сквозь себя и создавал свой мир внутри себя. Поэт отказывается от многих средств внешней выразительности, пышной изобретательности, которыми виртуозно владел.

Абай всю жизнь убегал от окружающей действительности, вырвался из душной атмосферы феодализма и произвола. Он хотел уйти

от увлекавшего его прежде классицизма степных акынов-поэтов в мир новых образов и идей.

Это уход от старого образа жизни, где поэту душно, в мир новых, благородных идей и активной деятельности. Жизнь воспринималась Абаем не как полоса чувственных наслаждений, а как борьба. Ради вечной жизни в поэтическом слове необходима самоотверженность. Только поэтическая самоотверженность способствует слову пережить века и вести людей вперед.

Стих его становится скупее, освобождаясь от любых условностей закона, главное устремление – движение мыслей. И при этом возвышается значение слова. Главная направленность стихов Абая – утверждение незыблемого и нескончаемого единства всего сущего, человека и космоса, души и вещей.

Абай, как никто другой, с особым даром чеканил в стихе формулы, схватывающие черты духовного и исторического явления.

Подлинную суть творца Абая, его значение в мировом пространстве казахская мысль оценила только в конце сороковых годов двадцатого века. И это было сделано благодаря величайшему роману казахского писателя Мухтара Ауэзова. Он первым понял, что Абай подлинный классик литературы своей эпохи, что истинная суть его поэзии в том, что в ней были заложены семена нового будущего, того самого будущего, которое уже начинало пробиваться через пласты имперского угнетения.

Б

Абай серьезно интересовался философией. Его эрудиция в этой области была основательна. В лирике поэта то предвосхищаются, то обдумываются или оспариваются идеи, выдвинутые восточной и западной философией в конце 19 века, не говоря уж о великих поэтах-суфиях – Омаре Хайяме, Рудаки, Руми, Яссави, с которыми Абай вел многолетнюю беседу-дискуссию.

*Опускаюсь и с жадностью пью,
Зелье мертвое прожитых дней.
И за явь сам себе выдаю,
Шум толпы, грезы праздных людей.*

*И готов снова верить врагу,
И от вечных плутов бытия.
Слома голову прочь не бегу...
Есть ли яд, что не пробовал я?*

Философские размышления Абая – образ определенного отношения к миру, образ возможной поэзии человека в мире. Этическое было стихией мысли и поэзии Абая.

В его сознании все было стянуто к единому центру – поиску нравственной целостности, который помог бы человеку преодолеть страх смерти, сомнения в осмыслении жизни. Абаю по-настоящему важен и нужен только человек, только его нравственное, духовное существо. Именно поэтому в стихах поэта не человек растворяется в природе, а природа умещается во внутреннем пространстве человека.

Поэтика зрелого Абая – потребность в общении, в сердечной связи между людьми. Он призывает свой народ к пробуждению, бодрствованию духа, плоти и нацеливает его на непрерывную нравственную работу. В основе восточной политики лежит особое, почтительное отношение к слову, своеобразный культ слова.

Для поэта Востока подлинное поэтическое слово и было делом. Только таким образом можно было бы воздействовать на людей. Значительность слова поэта служила в степи оружием, разящим мечом.

Абай сумел органически слить воедино мудрость Востока и Запада. Степному поэту Абаю удалось сплавить формальные художественные особенности поэтики Востока и Запада, создать глубоко гуманистический восточно-западный синтез. Тем самым он развил гуманистический западно-восточный синтез Гёте, равно противостоящий колониаторским концепциям «европоцентризма» и националистическим догмам.

При глубоком осмыслении творческой эволюции Пушкина мы ощущаем особое развитие «восточной темы» в его поэзии.

Изумительно, проникновенно почувствовал Пушкин многие тончайшие музыкальные оттенки восточного стиха и сумел сохранить их, придать им свое звучание. Из знаменитого стихотворения «Кавказ» по цензурным соображениям выпала последняя строка:

*Так буйную вольность законы теснят,
Так дикое племя под властью тоскует,
Так ныне безмолвный Кавказ негодует,
Так чуждые силы его тяготят...*

Западно-восточный синтез у Пушкина ярко изобличает колониальное притеснение царского самодержавия, поэт всей душой на стороне угнетенных, на стороне свободолюбивого народа.

В конце 19 века укрепилось колониальное притеснение Казахстана Российским самодержавием. Колониальная степь задыхалась в экономической, социальной, культурной отсталости.

Кочевая культура пришла в упадок, не приобретя взамен ничего кроме пустоты.

Насильно прерван гармонический миропорядок. Безликая, тупая, чудовищная сила уничтожения пришла в степь из реальной обыденности. Гибнет степь под натиском жандармов, а вместе с ней гибнет поэзия, легенда, сказка... Смерть от сабли и пули противоестественна. Произвол не сулит новое рождение. Мировая гармония рушится, когда в нее вторгаются социальные катаклизмы, экспансия.

Путь каждого казахского поэта и мыслителя в эти годы – трагичное одиночество. Как великий поэт, Абай понимал, что у него есть единственный путь, путь к народу. Он желал видеть свой народ высоким духом.

Никогда еще с 6–8 веков казахская мысль не работала с таким напряжением и в таком согласии.

Ток общих проблем, общих тревог и забот пронизывает всю на-

циональную культуру от философских абстракций до лирических излияний.

У каждого великого поэта 19 века гуманистический синтез выступает в неповторимо индивидуальном обличье. Высшая духовная ценность творения Абая, концепция свободной личности борца против социального зла и бесчеловечности.

Именно такое понимание свойственно и многим другим великим творцам – Шекспиру, Гёте, Байрону, Пушкину, Лермонтову, Рабиндранату Тагору.

А

Поэтические и прозаические размышления Абая о личности, о ее конечности и бесконечности привели его к Богу.

*Легко сказать: вот Бог!
Но путь к нему лежит не через слово.
Душой и сердцем чистым будь –
Не надо истине иного.*

*Но Бога не постичь умом,
Зря мой язык о нем толкует.
Сомненья нет! Господь во всем,
Что в зримом мире существует.*

Мир сотворен Богом не для того, чтобы сделать его обителью зла. Земля создана для людей, ибо человек сам причастен к Божеству, он сам его частица, его порождение, без человека немислимы единство и гармония мира. Разум дан человеку, чтобы тот познал сотворенный для него мир и сделал свое познание орудием достижения высшей цели.

Для истинного мудреца не существует разделяющей небо и землю пропасти. Кажущееся сущим зло порождено лишь невежеством и преодолевается активным познанием, направлено к утверждению добра, к высшей цели – приобщению к Богу, к высшему строю гармонии.

Абай считает, что человеку предназначено жить, творить и действовать, а не пребывать в плену зла.

В своей удивительной «Книге Слов» поэт выразил многолетние раз-

думья, поиски и обретения, тревогу и отчаяние, скорбь и радость открытий, порыв духа и горькое подведение итогов, гнев и смирение.

В начале книги он пишет: *«Хорошо я жил или плохо, а пройдено немало: в судах и спорах, страданиях и тревогах дошел до преклонных лет, выбившись из сил, пресытившись всем, обнаружил бренность и бесплодность своих деяний, убедился в униженности своего бытия. Чем же теперь заняться, как прожить оставшуюся жизнь? Озадачивает то, что не нахожу ответа на свой вопрос».*

Его «Книга Слов» – глубоко осмысленный путь к истине. Идея этой книги проста и величественна. Поэт не устает напоминать нам о том, что величайшей ценностью мира является человек и он должен быть прекрасен и гармонически совершенен. Прекрасными должны быть его душа, разум, тело и чувства. Человек призван направлять свои мысли и поступки только к добру, только к высоким деяниям.

Стремление от отдельной личности в конечном счете к человечеству неимоверно изменило духовный климат поэзии Абая.

Осознание реального мира и личной ответственности каждого в мире – вот главное, обретенное великим поэтом и оплаченное творчеством и жизнью.

Абай безжалостно ставил перед своим народом вопрос о судьбе Казахстана. Нравственный максимализм Абая не унижает собственный народ, он призывает его к мудрости. Только поэтому творения Абая побуждают и поддерживают веру человека в свои силы, в торжество добра.

Мир вечен, един и гармоничен, объясняет Абай. Разлад, тоска, даже смерть не смогут разрушить гармонию, ибо они естественны.

На краю смерти в человеке открываются вершины его гнева, отчаяния и надежды.

Это взрыв чувств, напряжение всего человеческого существа, страсть, без которой нет подлинного вдохновения.

Абай был неистовым творцом.

Это неистовство поэта прозревало разом свою и мировую судьбу. Человеческая жизнь движется по законам прекрасной и трагической гармонии – истинной жизни: любовь и свободу обретают смертью, неистовство не соглашается на малое и неистовая душа рвется к последнему пределу.

Он как истинно великий человек не чувствовал страха перед клеветой, откровенными оскорблениями и ненавистью глупцов.

Он как истинный гражданин выполнил свой долг до последнего дыхания и оставался честным в стремлении к истине. Любовь всегда граничит со смертью, ибо любовь, не достигающая такого накала, – не любовь. И надо помнить: свобода достается только самоотрешением.

Мы ищем нравственные уроки в стихах Абая, чья жизнь стала легендой.

Й

Великий поэт степи, не понятый собственным народом, остался один на один с Богом.

Абай, как никто, любил свой народ, оттого его слова кровоточат, как кровоточит его душа.

Хрупкая душа творца была натянута, как тугая тетива лука.

Из этой жизни он ушел, ни с кем не попрощавшись. Те, кто были достойны его беседы, любви и сострадания, ждали его в потустороннем мире.

Все силы его были отданы на просвещение своего народа, но народ, приняв чарующие мелодии его песен, не постиг глубокую суть его мыслей, не последовал его мудрым советам.

Это было началом и концом трагедии Абая.

А трагедия его вольнодумного и беспечного народа только нарождалась и крепла...

Роллан СЕЙСЕНБАЕВ

СЛОВО ПЕРВОЕ

Хорошо я жил или плохо, а пройдено немало: в борьбе и ссорах, судах и спорах, страданиях и тревогах дошел до преклонных лет, выбившись из сил, пресытившись всем, обнаружил брэнность и бесплодность своих деяний, убедился в унизительности своего бытия. Чем теперь заняться, как прожить оставшуюся жизнь? Озадачивает то, что не нахожу ответа на свой вопрос.

Править народом? Нет, народ неуправляем. Пусть этот груз взвалит на себя тот, кто пожелает обрести неисцелимый недуг, или пылкий юноша с неостывшим сердцем. А меня сохрани Аллах от непосильного бремени.

Умножать ли стада? Нет, не стоит заниматься этим. Пусть дети растят скот, коль им надобно. Не стану омрачать остатки дней своих, ухаживая за скотом на радость проходимцам, ворам и попрошайкам.

Заняться наукой? Как постичь науку, когда не с кем словом умным перемолвиться? Кому передать накопленные знания, у кого спросить то, чего не знаешь? Какая польза от того, что будешь сидеть в безлюдной степи, разложив холсты, с аршином в руке? Знания оборачиваются горечью, приносящей преждевременную старость, когда нет рядом человека, с кем можно поделиться радостью и печалью.

А может, посвятить себя богослужению? Боюсь, не получится. Это занятие требует полного покоя и умиротворения. Ни в душе, ни в жизни не ведаю покоя, уж какое благочестие среди этих людей, в этом краю!

Воспитывать детей? И это мне не под силу. Воспитывал бы, да не ведаю, как и чему учить? Какому делу, с какой целью учить, для какого народа воспитывать их? Как наставить, куда направить, когда сам не вижу, где бы дети могли приложить свои знания? И здесь не нашел я себе применения.

Наконец решил: бумага и чернила станут отныне моим утешением, буду записывать свои мысли. Если кто найдет в них нужное для себя слово, пусть перепишет или запомнит. Окажутся ненужными мои слова людям – останутся при мне.

И нет у меня теперь иных забот.

СЛОВО ВТОРОЕ

В детстве мне приходилось слышать, как казахи смеялись над узбеками: «Ах вы, сарты широкополые, камыш издалека носите, чтобы крыши покрыть, при встрече лебезите, а за спиной друг друга браните, каждого куста пугаетесь, трещите без умолку, за что и прозвали-то вас сарт-сурт¹».

При встрече с ногаями² тоже смеялись и ругали их: «Ногай верблюда боится, верхом на коне устаёт, пешком идет – отдыхает, и беглые, и солдаты, и торговцы из ногаев. Не ногаем, а нокаем³ бы следовало вас называть».

«Рыжеголовый урус, этому стоит завидеть аул, как скачет к нему сломя голову, позволяет себе все, что на ум взбредет, требует «узун-кулака»⁴ показать, верит всему, что ни скажут», – говорили они о русских.

«Бог мой! – думал я тогда с гордостью, – Оказывается, не найти на свете народа достойнее и благороднее казаха!» Радовали и веселили меня эти разговоры.

Теперь вижу – нет такого растения, которое бы не вырастил сарт, нет такого края, где бы не побывал торговец-сарт, нет такой вещи, которую бы он не смастерил. Живут миряне в ладу, вражды не ищут. Пока не было русских купцов, сарты доставляли казахам одежду для живых и саван для умерших, купали гуртами скот, который отец с сыном между собой поделить не могли. Теперь, при русских, сарты раньше других переняли новшества. И знатные баи, и грамотные муллы, и мастерство, и роскошь, и учтивость – все есть у сартов.

¹ Сарт-сурт – треск, трещотка.

² Ногаями казахи называли татар.

³ Нокай – бестолковый, тупой.

⁴ Узун-кулак – длинное ухо, т.е. быстрое распространение слухов.

Смотрю на ногаев, они могут быть хорошими солдатами, стойко переносят нужду, смиренно встречают смерть, берегут школы, чтут религию, умеют трудиться и наживать богатства, наряжаться и веселиться.

Мы же, казахи, батрачим на их баев за жалкое пропитание. Нашего бая они гонят из своего дома: «Эй, казах, не для того настлан пол, чтобы ты его грязными сапогами топтал».

Сила их в том, что неустанно учатся они ремеслу, трудятся, а не проводят время в унижительных раздорах между собой.

О просвещенных и знатных русских и речи нет. Нам не сравняться с их прислугой.

Куда сгинули наши былые восторги? Где наш радостный смех?

СЛОВО ТРЕТЬЕ

В чем кроется причина разрозненности казахов, их неприязни и недоброжелательности друг к другу? Отчего слова их неискренни, а сами они ленивы и одержимы властолюбием?

Мудрые мира давно заметили: человек ленивый бывает, как правило, труслив и безволен, безвольный – труслив и хвастлив; хвастливый – труслив, глуп и невежествен; глупый невежествен и не имеет понятия о чести, а бесчестный побирается у лентяя, ненасытен, необуздан, бездарен, не желает добра окружающим.

Пороки эти оттого, что люди озабочены только одним – как можно больше завести скота и стяжать тем самым почет у окружающих. Когда б они занялись земледелием, торговлей, стремились к науке и искусству, не произошло бы этого.

Родители, умножив свои стада, хлопочут о том, как бы стада у их детей стали еще тучнее, чтобы передать заботу о стадах пастухам, а самим вести праздную жизнь – досыта есть мясо, пить кумыс, наслаждаться красавицами да любоваться скакунами.

В конце концов их зимовья и пастбища становятся тесными, тогда они, употребив силу своего влияния или занимаемого положения, всеми доступными для них средствами выкупают, выманивают или отнимают уголья соседа. Этот обобранный притесняет другого соседа или вынужденно покидает родные места.

Могут ли эти люди желать друг другу добра? Чем больше бедноты, тем дешевле их труд. Чем больше обездоленных, тем больше свободных зимовий. Он ждет моего разорения, я жду, когда он обнищает. Постепенно наша скрытая неприязнь друг к другу перерастает в открытую, непримиримую вражду, мы злобствуем, судимся, делимся на партии, подкупаем влиятельных сторонников, чтобы иметь преимущество перед противниками, деремся за чины.

Потерпевший не будет трудиться, добываясь достатка иным способом, ни торговля, ни земледелие не интересуют его, он будет примыкать то к одной, то к другой партии, продавая себя, прозябая в нищете и бесчестии.

Воровство в степи не прекращается. Будь в народе единство, не стали бы люди мирволить вору, который, ловко пользуясь поддержкой той или иной группировки, только усиливает свой разбой.

Над честными сынами степи чинятся уголовные дела по ложным доносам, проводятся унижительные дознания, загодя находятся свидетели, готовые подтвердить то, чего не видели и не слышали. И все ради того, чтобы опорочить честного человека, не допустить его к выборам на высокие должности. Если гонимому ради своего спасения приходится обращаться за помощью к тем же негодьям, он поступает своей честью, если не идет к ним на поклон – значит быть ему несправедливо судимому, терпеть лишения и невзгоды, не находя в жизни достойного места и дела.

Достигнув власти хитростью и обманом, волостные не замечают тихих и скромных, а стараются наладить отношения с людьми, подобными себе – увертливыми и хватистыми, рассчитывая на их поддержку, а пуще всего опасаясь их вражды.

Сейчас в обиходе новая пословица: «Не суть дела, суть личности важна». Значит, добиться намеченного можно не правотою предпринятого дела, а ловкостью и хитроумием исполнителя его.

Волостные избираются сроком на три года. Первый год их правления проходит в выслушивании обид и упреков: «Не мы ли тебя выдвигали?» Второй год уходит на борьбу с будущими соперниками. И третий – в предвыборных хлопотах, чтобы снова быть избранным. Что остается?

Наблюдая, как народ, чем дальше, тем больше погрязает в распрях, я пришел к выводу: в волостные нужно избирать людей, которые получили пусть небольшое, но русское образование. Если таковых нет или есть, но их не хотят выдвигать, пусть волостные назначаются уездным начальством и военным губернатором. Это было бы полезно во многих отношениях. Во-первых, тщеславные казахи стали бы отдавать детей на обучение; во-вторых, волостные не зависели бы от прихоти местной знати, а подчинялись бы только высшему начальству. Дабы не плодить неизбежные доносы и клеветы и не давать им ходу, следовало бы оградить назначаемого от всяческих проверок и испытаний.

Мы имели возможность убедиться в бесполезности выборов биев-судей в каждой волости. Не всякому под силу вершить правосудие. Чтобы держать совет, как говорится, на «вершине Культобе», необходимо знать своды законов, доставшихся нам от предков, – «Светлый путь» Касым-хана, «Ветхий путь» Есим-хана, «Жеты жаргы» Аз Тауке-хана. Но и они устарели со временем, требуют изменений и непогрешимых вершителей, коих в народе мало, а то и вовсе нет. Люди, хорошо знающие казахов, говорили: «Если биев двое, то споров четыре». Отсутствие верховного судьи и четное число биев только усложняет решение споров. Зачем наращивать количество биев? Не лучше ли выбрать из каждой волости по три образованных и толковых человека, не определяя срока их пребывания на посту, и смещать только тех, кто обнаружит себя в неблагоприятных делах.

Пусть бы споры решались двумя судьями и посредником, выбранным истцами. И только не сыскав истины у этих людей, не придя к мировой, спорящие обращались бы к одному из трех постоянных судей. Тогда бы суды не затягивались.

СЛОВО ЧЕТВЕРТОЕ

Люди внимательные давно заметили – глупый смех равносителен опьянению. Опьянение ведет к проступкам, разговор с хмельным причиняет головную боль. Предаваясь пустому смеху, человек теряет совесть, отстраняется от дел, совершает непростительные ошибки, за что ожидает его возмездие, если не на этом, так на том свете.

Человек, склонный к размышлениям, всегда вдумчив, собран, будь то в делах мирских или перед судом смерти. Собранность в делах и мыслях – основа благополучия. Значит ли это, что мы должны постоянно предаваться унынию? Разве может душа лишь печалиться, не зная веселья и смеха? Нет, я вовсе не за то, чтобы мы только и знали, что горевать беспричинно. Но стоит задуматься о своей беспечности, опечалиться этим и постараться избавиться от беспечности, заняв себя полезным делом. Не пустое веселье, а полезный и разумный труд исцелит душу.

Только слабые духом могут затвориться в себе, предаваясь горьким раздумьям, не находя утешения.

Если смеешься над глупостью человека дурного, смейся, не радуясь чужой глупости, а гневно. Такому смеху не будешь предаваться часто. Смех с досады – горький смех.

Смейся восторженно, искренне радуясь, когда видишь человека, обретшего благо, свершившего дела добрые, достойные подражания. Хороший пример учит сдержанности, вовремя остановит, не допустит опьянения.

Не всякий смех заслуживает одобрения. Существует же среди прочего смеха такой, что не идет из груди – Богом данным путем, а рядится да пустым звоном рассыпается, единственно ради того, чтобы прожурчать красиво.

Человек рождается на свет с плачем и уходит скорбя. В промежутке между этими двумя событиями, так и не изведав истинного счастья, не

распознав до конца ценности и неповторимости дарованной ему жизни, он бездумно прожигает ее в унижительных ссорах и недостойных спорах. Спыхватывается, когда жизнь уже на исходе. И только тогда начинает понимать, что ни за какие сокровища мира невозможно продлить ее хотя бы на один день.

Жить хитростью, обманом, попрошайничеством – удел бездарных проходимцев. Веруй в Бога, надейся на свое умение и силы. На честный и самоотверженный труд даже твердь земная ответит всходами.

СЛОВО ПЯТОЕ

Печаль омрачает нам душу, леденит тело, сковывает волю и, наконец, изливается словами из уст или слезами из глаз. Я видел, как люди молились: «О, Аллах, сделай нас беспечными, как младенцев». Мнят себя страдальцами, обремененными тяжкими заботами и несчастьями, будто они разумнее детей. О заботах же их можно судить по пословицам: «Если жить осталось до полудня, делай запасы на день», «Нищему и отец становится чужим», «Скот для казаха – плоть от плоти его», «У богатого лик светел, а у бедного – все равно, что точило», «Джигит и волк добудут пищу в пути», «Стада почитаемых мужей находятся в людях, заботятся они о своем добре от безделия», «Рука, умеющая брать, умеет и давать», «Кто сумел нажиться, тот и прав», «Приносящий дары срывает завесу отчуждения», «Если на бая надежда плоха, то и на Бога не надейся», «Если голоден, скачи к дому, где поминки», «Берегись озера с глубокими берегами, да народа немилосердного». Подобных пословиц множество.

О чем они говорят? Не о науке и знаниях, не о мире и справедливости радеет казах, ему бы разбогатеть, да не знает – как? Вот и ловчит, хитрит, чтоб хоть лестью выманить богатство у других, не удастся – будет люто враждовать со всем светом. Отца родного не прочь обобрать и не сочтет это позором для себя. Не принято у людей осуждать тех, кто добывает себе скот обманом, подлостью, попрошайничеством, разбоем или другими ухищрениями...

Чем же отличается их ум от детского? Дети боятся раскаленного очага, взрослых не утратить и адовым огнем. Дети, стыдясь, готовы сквозь землю провалиться, а взрослые не ведают стыда. В этом их превосходство над детьми? Не раздай мы им того, что имеем, не позволим мы им разорить себя, не опустимся мы до их уровня, они готовы отвернуться от нас.

И это народ, к которому мы тянемся душой?

СЛОВО ШЕСТОЕ

Одна из казахских пословиц гласит: «Начало успеха – единство, основа достатка – жизнь».

Но у каких людей бывает единство, и как они добиваются согласия между собой – казахи не знают. Полагают, что это – общность скота, имущества, еды. Если так, то какой прок от богатства и какой вред от нищеты? Стоит ли трудиться ради богатства, не избавившись прежде от родственников? Нет, единство должно быть в умах, а не в общности добра. Объединить можно людей различных по происхождению, религии и духу, щедро раздаривая им скот. Добиваться единства ценой скота – вот начало нравственного падения. Братья должны жить в согласии не потому, что находятся в зависимости один от другого, а надеясь на свои умения и силу, уповая каждый на собственную судьбу. Иначе они и Бога забудут, и делом не займутся, а станут искать напасти друг на друга. Погрязнут во взаимных обидах, будут клеветать, хитрить и обманывать друг друга. Как тут добиться единства?

«Жизнь – основа достатка». О какой жизни идет речь? О бытии ради того, чтобы душа тела не покинула? Но такое существование и собаке дано. Тот, кто дорожит такой жизнью, трепещет перед страхом смерти, становится врагом жизни небесной. Спасаясь, бежит от врага и слывет трусом, уклоняется от работы и слывет лодырем, превращается в противника истинного благополучия.

Нет, речь тут о другой жизни. О той, когда жива душа и ясен ум. Если ты жив, но душа твоя мертва, слова разума не достигнут твоего сознания, ты не сумеешь зарабатывать на жизнь честным трудом.

Бездельник, лживый зубоскал,
Нахлебник и нахал.
В душе холуй, на вид удал.
Не ведает стыда.

Будучи таким, не сочти себя за живого. Праведная смерть предпочтительнее такой жизни.

СЛОВО СЕДЬМОЕ

Ребенок рождается на свет, наследуя два начала. Первое из них требует еды, питья и сна. Это – потребность плоти, без этого тело не может служить пристанищем для души, не будет расти и крепнуть. Другое – тяга к познаниям. Младенец тянется к ярким вещам, берет их в рот, пробует на вкус, прикладывает к щеке. Встрепенется, услышав звуки дудки или свирели. Подросши, бежит на лай собаки, на голоса животных, на смех и плач людей, теряет покой, спрашивая обо всем, что видят глаза и слышат уши: «Что это? Зачем это? Почему он так делает?» – это уже потребность души, желание все видеть, все слышать, всему учиться.

Не раскрыв для себя видимых и невидимых тайн вселенной, не объяснив всего себе, человеку не стать человеком. И бытие души такого человека тогда ничем не разнится от бытия иной твари.

Изначально Бог отличил человека от животного тем, что наделил его душой. Почему мы, повзрослев и поумнев, не ищем и не находим удовлетворения тому любопытству, что в детстве заставляло нас забывать о еде и сне? Почему мы не избираем путь тех, кто ищет знаний?

Нам бы неустанно ширить круг своих интересов, множить знания, которые питают наши души. Нам бы понять, что блага души несравненно выше телесных, и подчинить плотские потребности велению души. Но нет, не стали мы делать этого. Кликушествуя и каркая, не продвинулись мы дальше навозной кучи у аула. Душа правила нами только в детстве. Повзрослев и окрепнув, мы не позволили ей повелевать собой, подчинили душу телу, на все окружающее смотрим глазами, но не разумом, не доверяемся порывам души. Довольствуясь внешним видом того, что охватывает взор, не пытаемся проникнуть во внутренние тайны, полагая, что ничего не теряем от этого незнания. На замечания и советы людей умных отвечаем: «Ты живи своим умом, а я своим проживу», «Чем быть богатым чужим умом, лучше быть бедным, да по-своему».

Мы не способны оценить их превосходства над нами, не понимаем смысла сказанного ими.

Нет ни искры в груди, ни веры в душе. Чем отличаемся мы от животного, если видим только глазами? В детстве мы были лучше. Тогда мы были человеческими детьми – стремились узнать как можно больше. Сейчас мы хуже скота. Животное не знает ничего, но и не стремится ни к чему. Мы не знаем ничего, но готовы спорить до хрипоты: отстаивая свою темноту, стремимся свое невежество выдать за знания.

СЛОВО ВОСЬМОЕ

Станет ли кто прислушиваться к нашим советам или внимать наставлениям? Кто-то волостной, а кто-то бий. Имея намерения учиться уму-разуму, разве стали бы они избираться на такие должности? Эти люди считают себя достаточно умными и стремятся к власти, чтобы учить и воспитывать других, будто бы достигли полного совершенства, и единственное, что им осталось – это других наставлять. Им ли слушать нас, да и захоти они слушать, найдется ли у них на это время? Головы их заняты заботами: как бы ненароком не провиниться перед начальством, не обозлить вора, не смутить народ, не остаться внакладе, а найти выгоду. Кому-то надо пособить, кого-то вызволить. Все недосуг...

Богачи? Те ни в чем нужды не знают. Пусть на день, но им дано богатство, им кажется, что они владеют сокровищами чуть ли не половины мира, а чего им не хватает, то купят за скот. Взоры их высоко, а помыслы еще выше. Честь, совесть, искренность для них не дороже скота. Был бы скот, уверены, можно подкупить самого Бога. Скот заменяет им все – родину, народ, религию, родных, знания. Где им прислушиваться к чужим советам? Прислушался бы да времени нет. Надо скотину напоить-накормить, выгодно продать, от вора и волка уберечь, от холода укрыть да найти человека, который бы занялся всем этим. Пока все уладит-утрясет, до похвальбы доведет. Недосуг и ему!

А вор-злодей да мошенник лукавый так или иначе никого слушать не станут.

Бедняки, что смиреннее овцы, озабочены своим пропитанием. Что им советы, знания, учения, когда все это не нужно богатым? «Не трогайте нас, беседуйте с теми, кто больше нашего понимает», – говорят они, будто, если беден, так и знания не нужны. Им ни до кого нет дела. Имея то, что имеют другие, они и горя бы никакого не знали.

СЛОВО ДЕВЯТОЕ

Я сам казах. Люблю я казахов или не люблю? Когда б любил, одобрил бы их нравы, нашел бы в их поведении какую-нибудь малость, что принесла бы мне радость или утешение, позволила бы довольствоваться не теми, как иными их качествами, и не померкла бы надежда моя. Но нет этого. Когда б не любил, не стал бы говорить с ними, делиться сокровенными мыслями, советоваться, входить в их круг, интересоваться их делами, спрашивая «что там делают, что происходит?», полеживал бы себе спокойно, нет, – так вовсе откочевал бы от них. Надежды такой, что они изменятся или я образумлю, исправлю их, тоже не питаю. Не испытываю ни одного из этих чувств. Как же так? Должен бы склониться к чему-то одному.

Я хоть и живу, живым себя не считаю. Не знаю, от досады ли на людей, от недовольства ли собой, а может, и по какой иной причине. Внешне жив, внутри все мертво. Сержусь, но не испытываю гнева. Смеюсь, но не могу радоваться. Слова, произносимые мной, и смех кажутся мне не моими. Все чужое.

В молодые годы и не помышлял о том, что можно оставить свой народ, любил казахов всей душой, верил в них. Когда же довелось узнать людей, когда постепенно угасла моя надежда, обнаружил: нет уже той силы, которая позволила бы покинуть родные края, породниться с чужими. Поэтому в груди у меня сейчас – пустота. А вообще думаю: может, оно и к лучшему? Умирая, не буду страдать: «Увы, не привелось изведать еще такой-то радости!..» Не терзаясь сожалениями о земном, утешусь надеждой на предстоящее.

СЛОВО ДЕСЯТОЕ

Люди молят Бога о ребенке. Зачем человеку ребенок? Говорят, надо наследника оставить, чтобы сын кормил родителей на старости лет, молился за них после их смерти. Только и всего?..

Что значит оставить наследника? Боишься, после смерти твое имущество окажется без хозяина? Тебе ли печалиться о вещах, которые останутся после тебя? Или тебе жаль оставить их людям? Какие сокровища ты нажил, чтобы жалеть о них?

Хороший ребенок – в радость, плохой – в тягость. Как знать, какого ребенка даст тебе Бог? Или тебе недостаточно унижений, которые ты вынес за свою жизнь? Или мало гнусностей сотворил ты своими руками? Почему тебе хочется еще породить ребенка, вырастить его таким же негодяем, обречь его на те же унижения?

Хочешь, чтобы сын молился за тебя после твоей смерти? Если в жизни ты делал людям добро, кто не помолится за упокой твоей души? Но если ты чинил только зло, что тебе молитвы сына? Разве он сделает за тебя те благодеяния, которых ты сам не совершил?

Если просишь ребенка для радостей потусторонней жизни, значит заведомо желаешь ему ранней смерти. Если просишь для радостей этой жизни, разве родится у казаха такой сын, который бы, возмужав, окружил родителей заботой, ограждал их от мук? Твоему ли народу, такому ли отцу, как ты, воспитать подобного сына?

Ты хочешь, чтобы он кормил тебя, когда ты одряхлеешь? И это пустое. Во-первых, доживешь ли ты до немощной старости? Во-вторых, вырастет ли твой сын настолько милосердным, чтобы заботиться о твоей старости? Кто не возьмет на себя заботы о тебе, если у тебя есть скот? Не будет скота, еще неизвестно, кто и как будет кормить тебя. Также неизвестно, будет твой сын множить добро или примется транжирить нажитое тобой.

Хорошо. Скажем, Бог услышал твои молитвы, дал тебе сына. Суме-

ешь ты дать ему хорошее воспитание? Нет. Не сумеешь. Мало тебе своих грехов, погрязнешь еще и в грехах сына.

С самого начала жизни будешь обманывать ребенка, суля ему то одно, то другое. И будешь радоваться, что удалось обмануть. Кого будешь винить, когда он вырастет лгуном? Учишь его сквернословить, поносить других, чуть что защищаешь: «Не троньте этого упрямца», потакаешь его озорству. Отдавая в учение, выбираешь муллу за малую плату, лишь бы научить ребенка читать и писать, учишь хитрости и подлости, вселяешь в его душу недоверие к сверстникам, прививаешь дурные наклонности. Это и есть твоё воспитание? И от этого ребенка ты ждешь милосердия?

Люди так же молят Бога и о богатстве. Зачем человеку богатство? Ты молил Бога? Молил. Бог тебе дает, а ты не берешь! Дал он тебе силы, чтобы ты мог трудиться и наживаться. Разве ты тратишь эту силу на праведный труд? Нет. Бог дал тебе силы, чтобы ты мог учиться, дал разум, способный усвоить науки, но неизвестно, на что ты потратил их. Кто не сумеет разбогатеть, если будет трудиться без лени, добиваться без усталости, творить с умом? Но тебе ведь не это нужно, тебе хочется получить богатство, запугивая, выпрашивая, обманывая других. Разве это мольба? Это попрошайничество, разбой, чинимый утратившим совесть и честь.

Ну скажем, выбрал ты этот путь, добыл себе скот. Так используй его на то, чтобы получить образование. Не для себя, так для сына. Без просвещения нет ни веры, ни блага. Без знаний ни намаз, ни посты, ни паломничества не достигнут цели. Я еще не встречал человека, который бы, добыв богатство разбойным путем, использовал его на благое дело. То, что добыто собачьим путем и тратится по-собачьи. И не остается от такого богатства ничего, кроме горечи разочарования, злобы, душевных мук.

Пока богатство в его руках, он кичится им. Растратив, хвалится тем, что он «и он когда-то был богат». Обеднев, опускается до попрошайничества.

СЛОВО ОДИННАДЦАТОЕ

Чем промышляет, как живет народ? Есть два средства. Одно из них – воровство. Вор надеется разжиться краденым, бай думает умножить свои стада, вернув похищенное с лихвой, власть имущий, обещая баю сыскать и возратить пропажу, а вору – избежать правосудия, обирает обоих. Обыватель плутует, донося на вора властям, в то же время оказывая ему мелкие услуги и скупая у него ворованное по дешевке. И другое – мошенники надоумливают людей на хитрости, о которых они и не помышляют, подстрекают: сделай так, и станешь знатным, сделай эдак – добудешь несметные богатства, обретешь славу неуязвимого, устратишь недругов. Разжигая нездоровые страсти, натравливая людей друг на друга, надеется сгодиться кому-нибудь из них, на том и греет руки.

Так и живут: вельможный – помогая баю и пособляя вору, бедняк – подыгрывая власть имущим, поддерживая их в спорах, примыкая то к одной, то к другой партии, за здорово живешь поступаясь собственной честью, продавая жену, детей, сородичей.

Не будь вора и мошенника, задумался бы народ. Он бы и рад трудиться честно, тянуться к добру и знаниям, когда бы бай довольствовался тем, что имеет, а бедняк, не теряя надежды и веры, добивался бы того, чего ему не хватает.

Простой люд невольно посредничает в грязных делах. Кому под силу искоренить сие зло? Неужели канут в забвение понятия чести и клятвы, верности и совести?

Нашлась бы сила, способная укротить вора, но кто и каким путем образумит бая, из алчности потакающего лукавым наущениям мошенника?

СЛОВО ДВЕНАДЦАТОЕ

Когда кто-то учит других слову божьему, хорошо ли, плохо ли делает он свое дело, у нас язык не повернется запретить ему проповедь, ибо нет ничего предосудительного в делах благонамеренных. Пусть наставляет, если даже сам недостаточно просвещен. Но ему следует помнить два непреложных условия.

Прежде всего, он должен утвердиться в своей вере, во-вторых, пусть слишком не довольствуется тем, что знает, а постоянно совершенствуется. Если кто, не завершив учебу, оставляет ее, тот лишает себя божьего благословения, от его наставлений прока не жди. Что толку, если, обернув голову чалмой, строго соблюдая посты, совершая моления, он напускает на себя благообразие, но не знает, в каких местах требует повторения или в каком месте может прерваться тот или иной намаз?

Кто небрежен, не соблюдает себя в строгости, не умеет сострадать, того нельзя считать верующим – без бережливости и внимания не удержать в душе иман – веру.

СЛОВО ТРИНАДЦАТОЕ

Иман – есть незыблемая вера в единого и всемогущего Создателя, о бытии и существовании которого дано нам знать из посланий через его Пророка, да благословит Аллах его имя.

Существует двоякий путь верования.

Одни принимают веру, убедившись в ее необходимости и справедливости, укрепляют ее в себе разумными доводами. Эту веру мы называем «якини иман»¹.

Другие веруют, черпая познания из книг и со слов муллы. Этим людям требуется особая приверженность к предмету своей веры, твердость духа, дабы выстоять перед соблазнами тысячи искусителей и не дрогнуть даже перед лицом смерти. Это есть «таклиди иман»².

Чтобы сохранить в себе иман, необходимо иметь отважное сердце, твердую волю, уверенность в своих силах. Но как нам быть с тем, кто не имеет знаний, позволяющих отнести его к приверженцам «якини имана», или не имеет твердых убеждений, легко поддастся соблазнам и уговорам, из корысти называет черное – белым, белое – черным, клянется, выдавая ложь за правду, чтобы назвать его сторонником «таклиди имана»? Сохрани нас Аллах от таких людей. Каждый должен помнить, не существует имана помимо упомянутых.

И пусть вероотступники не рассчитывают на беспредельность божьей милости, они не заслуживают ни прощения Аллаха, ни защиты Пророка. Будет проклят тот, кто принимает за истину ложные пословицы: «Острие меча сильнее клятвы», «Нет греха, которого не простил бы Аллах».

---

¹ Якини иман (араб.) – истинная вера.

² Таклиди иман (араб.) – традиционная вера.

СЛОВО ЧЕТЫРНАДЦАТОЕ

Есть ли у человека что-либо драгоценнее его сердца? Называя кого-то человеком с сердцем, люди почитают его за батыра. Другие качества сердца они себе ясно не представляют. Милосердие, доброта, умение принять чужого за родного брата, желая ему благ, которые бы пожелал себе – все это веление сердца. И любовь – желание сердца. Язык, повинуясь сердцу, не солжет. Только лицемеры о сердце забывают. Те же, кого молва кличет «человеком с сердцем», часто оказываются людьми не стоящими похвалы. Если у них не в чести учтивость, верность данному обету, отвращение от зла, способность вести за собой заблудших, а не плестись за толпой жалким псом, умение смело постоять за правое дело, когда это трудно, не отступить от истины, когда это сделать легче легкого, то в груди тех, кого люди почитают за батыров, бьется не обыкновенное, а волчье сердце.

Казах ведь тоже дитя человеческое. Многие из них сходят с пути истины не от недостатка разума, а от того, что не имеют в сердце мужества и стойкости, чтобы принять советы умного и следовать им. Многим из тех, кто уверяет, будто совершил зло по незнанию, я не верю. Есть у них знания, но постыдное безволие и лень заставляют их пренебрегать этими знаниями. Отступившись раз, редко кто находит в себе силы для исправления.

Те, кого люди называют крепкими джигитами, храбрыми джигитами, ловкими джигитами, чаще всего подбивают друг друга на темные, скверные дела. Их слепое подражание друг другу, бездумная удаль приводят к несчастьям.

Если человек, предавшись дурным поступкам, безудержному бахвальству, не в силах остановиться и взыскать с себя, не пытается очиститься перед Богом или собственной совестью, как назвать такого джигитом?

Впору задаться вопросом – человек ли он?

СЛОВО ПЯТНАДЦАТОЕ

Между умными и глупыми людьми, по-моему, есть существенная разница.

Родившись на свет, человек не может жить, не увлекаясь интересными вещами. Дни увлечений и поисков остаются в памяти самыми светлыми днями его жизни.

Разумный человек интересуется достойными серьезными делами, упорно добивается своей цели, и даже воспоминания о перенесенных невзгодах на пути к ней ласкают слух и радуют сердца его слушателей. В ней не найдешь и тени сожаления о прожитых годах.

Легкомысленный человек тратит время на ничего не стоящие, пустые, бессмысленные затеи. Хватившись, обнаруживает, что лучшие годы пролетели напрасно и позднее раскаяние не приносит ему утешения. В молодые годы он ведет себя так, будто молодость бесконечна, не сомневается, что впереди его ждут еще более заманчивые утехы и радости. Но очень скоро, утратив былую силу и гибкость, он оказывается не годным ни на что.

И еще одно искушение подстерегает людей, страстно увлекающихся – достижение успеха или приближение к нему, дурманит им головы, пьянит. Хмель застилает разум, заставляет совершать оплошности, человек невольно привлекает к себе внимание окружающих, становится объектом людских пересудов и насмешек.

Разумные в такие критические моменты не теряют рассудка, сдержанны и не выставляют своих чувств на всеобщее обозрение.

Глупый же скачет на неоседланном коне, воздев глаза к небу, словно обезумев, потеряв в пылу шапку и не обращая внимания на то, что полы его чапана покрывают зад лошади...

Вот что я видел.

Желаешь быть в числе умных людей, спрашивай себя раз в день, раз в неделю, или хотя бы раз в месяц: как ты живешь? Сделал ли ты что-нибудь полезное для своего образования, для земной или потусторонней жизни, не придется ли тебе потом испытать горечь сожаления?

Или же ты и сам не заметил, не помнишь, как и чем жил?

СЛОВО ШЕСТНАДЦАТОЕ

Казах не беспокоится о том, угодны ли Богу его моления. Он делает только то, что делают другие – встает и падает, молясь. С Богом обходится примерно как с купцом, явившимся за долгом: «Это все, что имею, хочешь – бери, не хочешь – не из-под земли же я достану тебе скот». Не будет утруждать себя, думая, ломая язык, обучаясь, заботясь об очищении веры. «Это все, что знаю, не братья же за учебу на старости лет. Главное – не попрекнули бы, что не молюсь, а что язык коряв не беда».

Разве у него язык устроен не так, как у других?

СЛОВО СЕМНАДЦАТОЕ

Воля, Разум и Сердце обратились однажды к Науке, чтобы разрешить спор: кто из них важнее.

Воля сказала: «Эй, Наука, ты ведь знаешь, без меня ничто не достигает совершенства: чтобы познать тебя, надо упорно учиться, а без меня этого не сделать; служить Всевышнему, поклоняясь ему, не ведая покоя, можно только с моей помощью. Нельзя, если меня нет, добиться в жизни богатства, мастерства, уважения, карьеры. Разве не я оберегаю людей от мелких страстей и держу их в узде, не я ли предостерегаю их от греха, зависти, соблазнов, не я ли помогаю им собраться и в последнюю минуту удержаться на грани пропасти? Как могут спорить со мной эти двое?»

Разум сказал: «Только я способен распознать, какое из твоих слов полезно и какое пагубно, будь то в земной или загробной жизни. Только мне дано постигнуть твой язык. Без меня не избежать зла, не найти выгоды, не постичь знаний. Почему эти двое спорят со мной? На что они годятся без меня?»

Сердце сказалo: «Я – владыка человеческого тела. Кровь идет из меня, душа обитает во мне, без меня жизнь немыслима. Я лишаю сна, заставляю ворочаться тех, кто лежит в мягкой постели, вынуждаю их думать о бедных, не имеющих крова, мерзнущих и голодающих. По моей воле младшие почитают взрослых и снисходительны к меньшим. Но люди не стараются сберечь меня в чистоте и от этого страдают сами. Будь я чистым, не стало бы я делать различия между людьми. Я восторгаюсь добродетелью, я восстаю против зла и насилия. Самолюбие, совесть, милосердие, доброта – все исходит от меня. На что годятся эти двое без меня? Как они смеют спорить со мной?»

Выслушав их, Наука ответила:

«Воля, ты все верно сказала. В тебе еще много достоинств, о которых ты не упомянула. Ничего нельзя достигнуть без твоего участия. Но ведь

в тебе таится и жестокость, равная твоей силе. Ты тверда в служении добру, но не меньшую твердость проявляешь и в служении злу. Вот что плохо в тебе.

Разум! И ты прав. Без тебя невозможно добиться в жизни чего-либо. Благодаря тебе мы узнаем о Создателе, посвящены в тайны двух миров. Но это не предел твоих возможностей. Лукавство и коварство тоже творения твоих рук. И добрый, и злой опираются на тебя, ты верно служишь и тому, и другому. Вот в чем твой изъян.

Моя задача – помирить вас. Хорошо бы повелителем и вершителем в этом споре явилось Сердце.

Разум! У тебя множество путей-тропинок. Сердце не может следовать по каждой из них. Оно не только радуется твоим добрым замыслам, но и сопутствует тебе в них с охотою. Но оно не последует за тобой, если ты замыслил недоброе, и даже отстранится от тебя с безгливостью.

Воля! В тебе много силы и мужества, но и тебя Сердце способно удерживать. Оно не станет препятствовать в деле благоразумном, но в деле ненужном повяжет тебя по рукам.

Вам следует объединиться и во всем повиноваться Сердцу. Если вы все трое мирно уживетесь в одном человеке, то прахом с его ног можно будет исцелять незрячих. Не найдете согласия, я отдам предпочтение Сердцу. Берегите в себе человечность. Всевышний судит о нас по этому признаку. Так сказано и в писаниях», – сказала Наука.

СЛОВО ВОСЕМНАДЦАТОЕ

Человек должен одеваться скромно, содержать одежду в чистоте, быть опрятным. Тратить на одежду больше, чем позволяют средства, обременять себя излишней заботой о внешности, могут только щеголи.

Щеголи проявляют себя по-разному: один холит лицо, лелеет усы и бороду, нежит тело, ступает с важностью – то брови вскинет томно, то пальцами стучит, то локоть в сторону отставит; другой же подчеркнуто небрежен в своем щегольстве и, стараясь прослыть к тому же простецким парнем, как будто нечаянно обронит вскользь про лучшего скакуна и свои богатые наряды – мол, ничего особенного; усердствует, привлекая к себе внимание тех, кто стоит выше него, вызывает зависть в равных себе, а среди низших слывет примером недостижимой изысканности и роскоши. О нем говорят: «О чем можно тужить, имея такого коня и одеваясь как он?»

Все это и нелепо и стыдно.

Пусть никто не увлечется этой блажью, иначе трудно будет ему вернуть истинно человеческий облик.

В слове «кербез»¹ вижу родство со словами «кер»², «керден»³, предупреждающее людей от этих пороков.

Человек должен отличаться от других умом, знаниями, волей, советливостью, хорошим нравом. Думать, что можно возвыситься иначе, может только глупец.

---

¹ Кербез – франт, щеголь.

² Кер – чванливый.

³ Керден – спесивый.

СЛОВО ДЕВЯТНАДЦАТОЕ

Дитя человеческое не рождается на свет разумным. Только слушая, созерцая, пробуя все на ощупь и на вкус, оно начинает познавать разницу между хорошим и плохим. Чем больше видит и слышит дитя, тем больше узнает. Многого можно усвоить, внимая словам разумных людей. Недостаточно обладать разумом – только слушая и запоминая наставления знающих, избегая пороков, можно стать полноценным человеком.

Но если человек постигает мудрые речи, неуместно восторгаясь или наоборот вяло, рассеянно, не переспрашивая непонятого, не стараясь вникнуть в суть сказанного или же не делает для себя никаких выводов, хотя чувствует их справедливость и пользу, что толку от того, слушает он или не слушает?

О чем говорить с человеком, который не знает цену слову?

Как сказал один мудрец, лучше пасти свинью, которая признает тебя...

СЛОВО ДВАДЦАТОЕ

Все мы знаем – ничто не властно над судьбой. Человеку свойственно чувство пресыщения, оно не возникает по желанию, а определяется судьбой. Изведав однажды пресыщение, уже не освободиться от него. Если даже собравшись с силами, отбросишь его, оно будет наступать и одолевать тебя.

Чем только человек не пресыщается! Надоедает ему, в большей или меньшей мере, всё – еда, развлечения, щегольство, пиры, компании, стремление превзойти других, женщины. Рано или поздно обнаружив порочность, бессмысленность всего, он разочаровывается и охладевает.

Жизнь человека, его судьба, так же, как и все, что существует на свете, переменчивы. Ничему живому на земле не дано состояние покоя. Откуда же взяться постоянству чувств?

Испытать пресыщение дано людям умным, которые в жизни стремятся к совершенству, многому знают цену, разборчивы, способны постичь никчемность и суетность земного бытия. Постигшим скоротечность и тленность земной радости сама жизнь кажется постылой.

Я подумал: блажен тот, кто глуп и беспечен.

СЛОВО ДВАДЦАТЬ ПЕРВОЕ

Трудно удержаться от самодовольства, будь оно в большей или меньшей степени. Я отметил два вида его: это гордыня и бахвальство.

Горделивый человек сам себе дает высокую оценку. Прилагает все усилия, чтобы не прослыть в народе невеждой, легкомысленным, не сдерживающим своих обещаний, невоспитанным, чванливым, бессовестным лгуном, злопыхателем, мошенником. Понимает всю унижительность этих пороков, стремится быть выше их. Это свойство человека разумного, совестливого, возвышенного. Он согласен с тем, чтоб о нем не говорили ничего хвалебного, и сделает все возможное, чтоб его имя не поносили.

Другой же, бахвал, усердствует, чтоб о нем говорили как можно больше. Пусть все знают, что он – батыр, богат, родовит... Он упускает из виду, что люди непременно скажут и то, чего человеку не очень хотелось бы слышать о себе. Не то чтобы он забыл об этой стороне известности, просто даже не обращает внимания на эту непременно изнанку славы. Такие хвастуны обычно бывают трех видов.

Первый из них одержим желанием прославиться в чужих краях, среди незнакомых ему людей. Он невежда, но в нем еще теплятся некоторые человеческие качества.

Другой хочет стать известным и быть хваленым в своем роду. Невежество этого полное, человечности явно недостает.

Третий ищет, чем бы похвастаться перед своими домочадцами или в своем ауле, ни один человек со стороны не одобрил бы его похвальбы. Вот этот – невежда из невежд, и он уже не человек.

Тот, кто желает заслужить похвалу среди чужих, будет стараться отличиться в своем роду. Тот, кто желает быть хваленым в своем роду, будет добиваться похвалы у своих близких. Тот, кто ищет похвалы у близких, уверен, добьется ее, расхваливая и вознося до небес самого себя.

СЛОВО ДВАДЦАТЬ ВТОРОЕ

Думаю, кого среди казахов сегодня я бы мог любить или уважать?

Уважал бы *бая*, да нет нынче такого; если и есть, он не хозяин своей воли и своего богатства. Враждуя с одними, из осторожности раздает скот другим, оказываясь в итоге обязанным доброй сотне людей. Думает, оказал милость, откликнувшись на их покорные просьбы. По глупости своей так думает. Он сам находится в зависимости от них. Ни щедрым, ни милосердным его не назвать. На родной земле со своим народом бьется, добром сорит, распинаясь перед недостойными. Там, где баи не находят между собой согласия, плодятся всякого рода проходимцы, стращают их и живут за их счет.

Стал бы уважать *мырзу*. Но не встретить в наши дни истинно щедрых, а тех, кто без толку раздает скот направо и налево, больше, чем собак. Одни раздают скот добровольно, желая сыскать выгоду, другие – поневоле, иной так суетится, стараясь *мырзой* прослыть, будто приложили ему в одно место просоленную кошму, да только чаще всего тоже оказывается жертвою лиходеев.

Уважал бы *волостного* и *бия*. Однако нет в степи божеской управы и суда. Власть, заслуженная низкопоклонством или купленная за деньги, не много стоит.

Хотел бы уважать *сильного*, но вижу – все у нас крепки на худое дело, готовых на добрые дела не сыскать.

Найти бы человека *умного* и ему оказать почести. Но нет человека, чей бы ум был скор в служении делу совести и справедливости, а на хитрость и вероломство всяк горазд.

Уважал бы *убогого* и *нищего*, но ведь и его не сочтешь безгрешным. Не смотри, что на лежащего верблюда не может сесть. Будь у него сила, найдется и *сноровка* прихватить для себя что-нибудь тишком.

Остался кто? *Хитрец да хват*. Этих нам не унять! Пока они других не разорят и по миру не пустят...

И что же, кого нам любить, за кого молиться? Смердящие волостные и бии не в счет. Остается тот тихий *бай*, живущий по причине своей кротости согласно пословице «Коль ищешь достатка, избегай раздоров». Этот у всех в немилости, хотя и раздает одну половину своего богатства, а другую половину тчится уберечь от вора и насильника.

Делать нечего, – его нам жалеть, за него молиться.

Никого другого я не нашел.

СЛОВО ДВАДЦАТЬ ТРЕТЬЕ

Есть одна радость и одно утешение, которые проклятием висят над казахом.

Радуется он, встречая скверного человека или видя чей-то дурной поступок, которого он сам не совершил; радуется и говорит: «Сохрани нас Аллах от такого-то! Ведь и он считает себя человеком, рядом с ним мы – люди совсем чистые, совсем светлые». Разве Аллах сказал, что ему достаточно быть лучше такого-то? Или может, умные люди пообещали, что он не будет зачислен в плохие, коли разыщет человека, превосходящего его в невежестве и порочности? Разве станешь лучше, равняясь на мерзавца? Добру учатся у добрых людей. Можно понять того, кто на скачках приходит первым или интересуется, сколько еще лошадей впереди него. Но какой смысл спрашивать, сколько скакунов осталось позади? Какая радость знать проигравшему, пять или десять скакунов он обогнал?

В чем казах находит утешение? Он говорит: «Не мы одни такие, все так поступают, не следует выделяться, лучше быть с большинством. Той¹, который празднуешь со всеми, самый большой той». Разве Аллах велел ему существовать только в толпе? Или Аллах уже не властен над толпой? Или у Всевышнего не хватит оков на толпу? Разве высокой наукой овладевает любой человек? Или она под силу лишь единицам? Может, люди все до единого одарены гением? Или гениальность осеняет, только одного из тысячи? Разве толпу нельзя унижить? Разве будет легче от того, что половину людей поразит недуг, а другая половина останется здоровой? Разве не нужен один человек, хорошо знающий местность, когда тысячи блуждают, не зная ее? Что лучше для путников, если разом оголодают все лошади или будет сытой хотя бы половина их? Что лучше, когда пострадает от джута весь народ или уцелеет хотя бы половина его? В чем утешение одному дураку от того, что рядом находятся тысячи других безмозглых? Покорит ли невесту негодный жених, заявив, что у всего его рода дурно пахнет изо рта? Утешится ли невеста, узнав, что не только ее суженый обладает этим изъяном?

¹Той – праздник, пиршество.

СЛОВО ДВАДЦАТЬ ЧЕТВЕРТОЕ

Говорят, нынче на Земле живет более двух миллиардов человек. Из них нас, казахов, более двух миллионов.

Казахи не сходны ни с одним другим народом в своем стремлении к богатству, в поисках знаний, постижении искусства, в проявлении чувства доброжелательности, силы, хвастовства или враждебности.

Мы враждуем, разоряем друг друга, следим друг за другом, не давая ближнему своему и глазом моргнуть.

Есть на свете города с численностью жителей более трех миллионов. Есть на свете люди, которые трижды обошли шар земной.

Неужели нам так и жить, подстерегая друг друга, оставаясь ничтожнейшими из всех народов на Земле? Или все-таки наступят светлые дни, когда люди забудут воровство, обман, злословие, вражду и устремятся к знаниям, обучатся ремеслу, начнут добывать богатства честным, достойным путем.

Вряд ли наступят такие дни. Сейчас на каждые сто голов скота зарятся двести человек. Разве они утихомятятся, пока не уничтожат друг друга?

СЛОВО ДВАДЦАТЬ ПЯТОЕ

Хорошо бы дать казахским детям образование и вполне было бы достаточно научить их сначала хоть тюркской грамоте. Но наша земля – Дар-аль-Харб¹, к тому же чтобы отдать детей учиться, надобно скопить богатство, необходимо знать персидский и арабский языки. Голодному ли сохранить ясность ума, радеть о чести, питать прилежание к учению? Скучность достатков, межродовые раздоры способствуют развитию в людях таких дурных наклонностей, как воровство, насилие, стяжательство. Будет скот, значит брюхо будет сыто. А там появится и тяга к знаниям, ремеслу. Начнут люди подумывать, как бы получить образование или хотя бы детей чему-нибудь научить.

Нужно учиться русской грамоте. Духовные богатства, знания, искусство и другие несметные тайны хранит в себе русский язык. Чтобы избежать пороков русских, перенять их достижения, надо изучить их язык, постичь их науку. Потому что русские, узнав иные языки, приобщаясь к мировой культуре стали такими, какие они есть. Русский язык откроет нам глаза на мир. Изучив язык и культуру других народов, человек становится равным среди них, не унижается ничемными просьбами. Просвещение полезно и для религии.

Тот, кто живет раболепствуя, готов продать мать с отцом, родных и близких, веру и совесть ради милостивого похлопывания по плечу. Иной не смотрит на то, что зад оголился, ему лишь бы заслужить одобрительную улыбку чиновника.

Русская наука, культура – ключ к мировым сокровищницам. Владеему этим ключом все другое достанется без особых усилий.

Казахи, обучающие детей в русских школах, пытаются использовать их грамотность как знак превосходства в распрях с сородичами. Избегай этих намерений. Стремись научить детей честным и разумным трудом

---

¹ Дар-аль-Харб (араб.) – территория, испорченная войнами, где не господствует мусульманский закон.

добывать свой хлеб, пусть другие последуют доброму примеру, тогда мы не будем терпеть произвол вельможничавших русских, коль у них нет единого для всех закона. Нужно учиться, чтобы узнать то, что знают другие народы, чтобы стать равными среди них, чтобы стать защитой и опорой для своего народа. Пока из той молодежи, что получила русское образование, не вышло выдающихся личностей. Потому что родители и родственники портят их, сбивают с праведного пути. И тем не менее, они намного лучше тех, кто не получил никакого образования. Жаль только, что всей их образованности хватает лишь на то, чтобы растолковывать чужие слова. Состоятельные люди редко отдают своих детей в учение, они скорее всего отдадут детей бедняков на поругание и унижение русским учителям. Чему они могут научиться, эти несчастные?

Ссорясь с родственниками, некоторые восклицают: «Чем терпеть ваши обиды, отдам сына в солдаты, а сам отращу волосы и бороду!» Не боятся такие люди ни божьей кары, ни людского позора. Чего может достичь отпрыск такого человека, если даже и получит образование? Да и многое ли даст ему это образование? Далеко ли уйдет он от других? Учатся абы как: пришел, посидел, ушел. Никакого стремления, никакого усердия. Отец с трудом соглашается отдать ребенка в учение, когда кто-то другой берет на себя все расходы. Разве он согласится расстаться с добром ради обучения ребенка?

Мой тебе совет, можешь не женить сына, не оставлять ему богатых сокровищ, но обязательно дай ему русское образование, если даже придется расстаться тебе со всем нажитым добром. Этот путь стоит любых жертв.

Бога почитай, людей стыдись! Если хочешь, чтобы сын твой стал человеком, отдай его в учение! Не жалея добра!

Останется он необразованным негодяем, кому от этого польза? Станет ли он утешением для тебя? Будет ли счастлив сам? Облагодетельствует ли свой народ?

СЛОВО ДВАДЦАТЬ ШЕСТОЕ

Казах бывает рад до безумия, когда его скакун на состязаниях приходит первым, борец, выставленный им, побеждает в поединке, борзая или ловчий сокол отличается на охоте. Не знаю, бывает ли в его жизни большая радость? Пожалуй, нет!

Но что за удовольствие находит он в том, что одно животное превосходит другое в ловкости и быстроте или в том, как один человек повергает наземь другого? Ведь не он опередил и даже не сын его поборол кого-то? А оттого всё, что у казаха нет большего врага, чем другой казах. Бурно восторгаясь по ничтожнейшему поводу, один старается своей радостью досадить другому, породить в нем зависть.

Известно, вызывать в людях зависть намеренно – значит нарушить шариат, повредить своим делам, противиться здравому рассудку. Что за утешение приносит им чужая злоба. Почему это доставляет им удовольствие? И почему те, другие, огорчаются их успехам, чувствуют себя чуть ли не униженными?

Кровных скакунов заводят то в одном, то в другом ауле, ловчая птица, хорошая собака оказываются в руках то одного, то другого. И силачи не все родом из одного аула. Все эти достижения не являются плодом творения человеческих рук. Однажды опередивший, однажды осиливший не остаются быстрее и сильнее навсегда. Так почему люди, зная об этом, досадают так, как если бы обнаружили их собственные черные замыслы или постыдные дела? Огорчаются, словно их с землей сровняли?

Нетрудно догадаться: народ-невежда радуется всякому пустяку, не стоящему внимания. Радуясь, он теряет рассудок, хмелеет, не помнит, что говорит и творит. Стыдится не того, чего надобно стыдиться, и, совершив дело неприглядное, не покраснеет.

Вот они, признаки невежества и безрассудства. Скажи ему об этом, будет слушать и поддакивать: «Да-да, всё верно». Но не вздумай по-

верить его словам, он – один из тех, многих. Видя глазами, понимая умом, он, словно безвольное животное, не в силах отказаться от порочного. И никому не под силу обуздать, переубедить, образумить его. Взяв за правило дурные проступки, уже никогда не отречется он от них. Только великий страх или смерть способны разлучить его с вредной привычкой.

Не встретить человека, который, признав свою неправоту, пытался бы обуздать себя.

СЛОВО ДВАДЦАТЬ СЕДЬМОЕ

Это слова Сократа, сказанные им ученому, одному из своих учеников Аристодему о служении всемогущему Создателю. Аристодем часто подсмеивался над верующими.

– Эй, Аристодем, как ты думаешь, есть на свете люди, творения которых были бы достойны восхищения?

– Их множество, учитель, – ответил тот.

– Назови хотя бы одного из них.

– Меня восхищают поэзия Гомера, трагедии Софокла, умение иных перевоплощаться в чужие образы, так же я восхищаюсь живописью Зевксида, – Аристодем назвал еще несколько известных имен.

– Кто по-твоему достоин большего восхищения, тот, кто создаст безжизненное изображение человека или Всевышний, сотворивший человека с его разумом и живой душой?

– Достойн последний. Но только в том случае, если его творения созданы силой разума, а не волей случая.

– В мире много полезных вещей. Польза одних очевидна, о назначении других нельзя судить по внешнему виду. Как ты думаешь, какие из них сотворены силой разума, какие случайно?

– Разумеется, вещи, польза которых очевидна – творения разума.

– Хорошо. Всевышний, создавая человека, наделил его пятью органами чувств, зная об их необходимости человеку. Он дал глаза, чтобы видеть, без них мы не могли бы наслаждаться красотами мира. Чтобы можно было открывать и закрывать глаза, даны веки, чтобы уберечь их от ветра и сора, даны ресницы, чтобы отвести от глаз пот, стекающий со лба, даны брови. Не будь у нас ушей, мы не могли бы слышать ни грохота, ни нежных звуков, не смогли бы наслаждаться пением и музыкой. Не имей мы носа, не могли бы различить запахов,

нас не тянуло бы к ароматам, не отвращало бы от зловоний. Не имея языка и нёба, не отличали бы сладкое от горького, мягкое от жесткого. Разве все это не на пользу сотворено? Наши глаза и нос расположены близко ко рту, чтобы мы могли видеть и обонять запах того, что едим. Другие необходимые нам, но вызывающие брезгливость, отверстия находятся далеко от благородных органов, расположенных на голове. Разве это не свидетельствует о том, что Бог создавал нас обдуманно?

Подумав, Аристодем признал, что Создатель поистине всемогущ, и создавал свои творения с огромной любовью.

– Тогда скажи мне, всё живое, что создано, питает нежную любовь к своему детенышу, всё живое ненавидит смерть, старается прожить как можно дольше, заботится о продлении рода. Всё создано для жизни и продолжения ее. Разве не из любви Бог создал их любящими, созидающими жизнь?

– Эй, Аристодем, – продолжал Сократ, – как ты можешь думать, что кроме тебя, человека, никто не обладает разумом? Разве не напоминает человеческое тело крупицу земли, по которой он ходит? Разве влага твоего тела не капля всей земной влаги? Откуда у тебя разум? Откуда бы он ни был, только благодаря душе, данной тебе, ты стал вместилищем столь высокого разума. Ты только видишь совершенство, цельность и гармонию закона, по которому создана природа, видишь, поражаешься, но не охватить тебе сознанием того, что видишь. Как ты думаешь после этого, природа – бесцельное порождение случая или создание Творца – обладателя неизмеримого разума? Если не волей разума, то силой нерушимой закономерности, соизмерившей благоразумие и назначение всего созданного, объясняется тайна, которая не подвластна человеческому сознанию.

– Верно всё, что ты говорил, – ответил ученик, – ясно, что Создатель обладает поистине великим разумом. Я не оспариваю его всемогуще-

ства. Но не перестаю удивляться тому, что всемогущий Создатель нуждается в моих молитвах.

– Аристократ! Ты ошибаешься. Если существует кто-то, кто печется о твоём благополучии – ты в долгу перед ним. Неужели ты нуждаешься в объяснении такой простой истины? – Откуда мне знать, заботится он обо мне или нет?

– Тогда посмотри на всех животных и посмотри на себя. Разве мы одинаково воспринимаем действительность? Человек способен думать о своём прошлом, настоящем и будущем. Животное же смутно помнит своё прошлое и настоящее, а о будущем и не помышляет. Сравни внешний облик человека и животного. Человек стоит прямо, на двух ногах, чтобы зреть окружающее. Он способен подчинить своей воле любое животное. Животные же надеются только на свои ноги, на свои крылья, не умеют подчинить себе своих собратьев. Создай Бог человека таким же беспомощным, как животные, тот бы ни на что не годился. Человек сотворен владыкой всего живого на Земле. Будь у животных человеческий разум, вряд ли их внешний облик соответствовал бы способности трудиться, учить других красноречию и добродетели. Подумай, разве бык способен построить город, изготовить инструменты, оказаться искусным мастером? То, что Бог наделил человека высоким разумом и поместил этот разум в столь совершенное, гармонически сочетающееся в себе духовную мощь и нравственную красоту тело, доказательство того, что Бог создал человека, заботясь о нём. Разве после этого человечество не обязано поклоняться Богу?

Так закончил учитель беседу.

СЛОВО ДВАДЦАТЬ ВОСЬМОЕ

Мусульмане! Существуют на свете богатые и бедные, здоровые и хворые, разумные и глупые, добрые и злые. Если кто спросит, отчего это так, вы ответите – такова воля Аллаха.

Но случается, Аллах вознаграждает богатством всеми презираемого лодыря, а другой, поклоняясь Богу, честно трудится, и все-таки живет в нужде, кое-как питает жену и детей. Безобидный тихий человек часто болен и немощен, а какой-нибудь мошенник и вор наделен дюжим здоровьем. У одних и тех же родителей один из детей рождается умным, другой – глупым. Аллах призывает всех быть добродетельными, жить честно. Готовя праведным место в раю, грешникам – муки ада, одних Он направляет по верному пути, других по ложному. Разве это не противоречит божьему милосердию, его справедливости? И люди, и все их имущество, принадлежат Аллаху. Он обращается со своей собственностью так, как ему заблагорассудится.

Как нам понять его деяния?

Твердить, что Создатель безгрешен, значит, признав его несовершенства и погрешности, продолжать молчать об этом из страха? В таком случае чего может добиться смертный своими стараниями и усилиями? Все творится по воле Создателя. Людям не в чем винить друг друга. Разве творя добро и зло, они не исполняют волю Господа?

Разумный человек должен знать, долг верующего – творить добро. Правое дело не может бояться испытания разумом. Если не дать свободу разуму, то как быть с истиной: «Да познает меня обладающий разумом»? Если существует в нашей религии изъян, то как запретить разумному думать о нем? На чем бы основывалась религия, не будь разума? Чего стоит добро, творимое без веры? Нет, ты должен понять и поверить в то, что добро и зло созданы Богом, но не Он творит их. Бог создал богатство и бедность, но не Он сделал людей богатыми и бедными. Бог создал болезни, но не Он заставляет людей страдать от них. Иначе, всё – тлен.

СЛОВО ДВАДЦАТЬ ДЕВЯТОЕ

Есть среди казахских пословиц заслужившие внимания, но есть и такие, которые не несут в себе ничего божеского либо человеческого.

Говорят: «Если живешь в нужде, забудь о стыде». Да будет проклята жизнь, не ведающая стыда! Если же это добрый совет не брезговать любой тяжелой работой, будучи в услужении, то в таком труде нет ничего постыдного. Заработать свой хлеб честно, вместо того чтобы перебиваться милостыней или прозябать в безделии – удел совестливого человека.

«Ловкий может и снег зажечь», «Умелой просьбой можно все выпросить» – вот они, Богом проклятые слова! Чем жить, уповая на ловкость и вымаливая крохи с чужого стола, не лучше ли брать богатства у земли, трудясь в поте лица?

«Если безвестно имя твое, подожги поле». Какая необходимость в дурной славе?

«Лучше один день быть бурой¹, чем сто – выхолощенным верблюдом». На что нужна жизнь одного дня, проведенная в безумствах, приносящих только опустошение?

«При виде золота и ангел сходит с праведного пути». Да быть им жертвой на пути ангела! Зачем ангелу золото? Сказав это, люди оправдывают свою же алчность.

«Богатая казна милее отца с матерью, Собственная жизнь дороже золотого дворца». Какую цену можно дать за жизнь того негодяя, которому казна кажется милее отца с матерью? Только человек, лишенный ума и чести, может променять отца с матерью на золото. Родители наживают добро, заботясь о благе детей, и тот, кто равняет родителей с казной, совершает богопротивное дело.

Нужно быть осторожными, повторяя пословицы, порожденные ханжеством и недомыслием.

---

¹Бура – верблюд-производитель.

СЛОВО ТРИДЦАТОЕ

Бытуют у нас так называемые «болтливые хвастуны». На сорока из них не уедешь дальше аула. На что они годятся? Кому какая польза от них? Нет у них ни здравого ума, ни самолюбия, ни широты взглядов, ни глубокого мышления, не отличаются они ни силой, ни доблестью, ни человечностью, ни совестью.

Бросит иной из них небрежно через плечо: «Ах, оставьте! Кто кого лучше? Чья голова, думаете, приторочена к чужому седлу? Разве он кладет мясо в мой котел или дает мне дойный скот?»

Или вскинется с отчаянной решимостью: «Мне ли жизнь свою щадить? Да чего она стоит? Ради благородного дела готов хоть под пули, хоть в ссылку. Все одно смерти не миновать!»

Встречался вам когда-нибудь казах, действующий в соответствии с подобными словами? Я не видел среди них смирившихся перед властью смерти, но ведь они никогда не выкажут и страха перед ней. При случае любой из них с жертвенной готовностью расщепит себе горло ладонью: «Да быть мне зарезанным на месте!»

Когда б эти слова были искренни, их хозяин мог бы сразить нас если не умом, так неслыханной храбростью. Но как нам назвать того, чья угроза рассчитана на трусов, от страха готовых забраться в любую щель при серьезных стычках? Если это всего-навсего напускная отвага, с помощью которой он добивается признания малодушных: «Уж больно страшен гнев этого кафира!»?

Бог мой! Будь он прекрасен душой, щедр и бескорыстен, смел и верен слову, разве не угадывались бы эти достоинства по одному его виду?!

А этот один из тех нечестивцев, о которых говорят: «Бесстыжему лицу и челюсти неумные даны».

СЛОВО ТРИДЦАТЬ ПЕРВОЕ

Существует четыре причины, способствующие восприятию и запоминанию услышанного:

во-первых, нужно утвердиться духовно и быть непреклонным;
во-вторых, слушать советы умных людей со вниманием и открытым сердцем, с готовностью и желанием уяснить смысл сказанного;
в-третьих, вдумчиво, неоднократно повторять про себя эти слова, и закреплять их в памяти;

в-четвертых, следует избегать вредных свойств ума, если даже придется подвергнуться искушениям этими силами, не поддаваться им.

Вредные свойства ума: беспечность, равнодушие, склонность к беспричинному веселью, тяга к мрачным раздумьям и губительным страстям. Вот эти четыре порока способны разрушить и ум, и талант.

СЛОВО ТРИДЦАТЬ ВТОРОЕ

Тем, кто стремится усвоить науку, необходимо знать условия, без которых невозможно достичь цели.

Во-первых, обретая знания, не ставь себе задачи получить через них какую-нибудь выгоду. Чтобы заняться наукой, прежде всего нужно полюбить ее, иметь стремление к ней. Если ты ценишь знания как высшее благо, каждое открытие новых истин принесет твоей душе покой и удовлетворение. Крепко запоминай то, что ново для тебя, тогда появится стремление к поискам, любовь к науке, память хорошо усвоит и запечатлеет в себе то, что ты видел и слышал.

Если же мысли твои заняты другим, а науку ты ищешь из жажды накопительства, твое отношение к знаниям будет таким же, как отношение мачехи к пасынку. Когда душа и мысли поистине благосклонны к науке, она и сама становится благосклонной – легко дается. С половинчатой благосклонностью она и воспринимается половинчато.

Во-вторых, изучая науки, ставь перед собой ясные и благородные цели, не стремись приобрести знания для того, чтобы иметь возможность спорить с другими. В разумных пределах споры помогают обрести твердость в убеждениях, но чрезмерное увлечение ими только портит человека. Потому что охотники до словесной перебранки чаще всего затевают споры не для выяснения истины, а чтобы блеснуть своими знаниями, одержать верх над другими. Такие споры рождают зависть, они не прибавляют человечности, не служат науке, напротив – сбивают людей с толку. Это занятие смутьянов. Тот, кто сбивает с праведного пути сотни людей, не стоит мизинца того, кто возвратил на путь истины хотя бы одного человека!

Да, споры – один из путей науки, но тот, кто втягивается в них, рискует стать самодовольным спесивцем, завистливым сплетником. Такому

человеку в спорах не чужды и ложь, и злословие, и брань, унижающие человеческое достоинство.

В-третьих, если ты добился истины, не отступай от нее даже под страхом смерти. Если твои знания не способны убедить тебя, не думай, что кто-то другой оценит их. Если ты сам не ценишь своих знаний, как ждать признания других?

В-четвертых, существуют два орудия, способствующие приумножению знаний. Одно из них – мулахаза¹, и другое – мухафаза². Эти способности должны находиться в непрестанном совершенствовании. Не усилив их в себе, не умножить знаний.

В-пятых, в девятнадцатом Слове сказано о четырех губительных недостатках ума, среди них тот, что называется беспечностью, праздностью ума. Душа моя, заклинаю, остерегайся этого зла! Оно губительно и для Бога, и для человека, и для разума, и для чести. Оно – враг всему! Но там, где жива совесть, этому недостатку нет места.

В-шестых, сосуд, хранящий ум и знания, – характер человека. Воспитывай свой характер! Предавшись зависти, легкодумию, то и дело попадая под влияние чужих речей и сиюминутных увлечений, можешь утратить твердость характера. Не будет пользы от учения, если нет надежного хранилища для знаний.

Для того, чтобы достигнуть намеченной цели и быть верным своему долгу, в характере человека должны быть постоянство, решимость, сильная воля, способные сберечь трезвость рассудка и чистоту совести.

Всё должно служить делу разума и чести.

---

¹Мулахаза (араб.) – полемика, дискуссия.

²Мухаваза (араб.) – твердость в отстаивании своих позиций.

СЛОВО ТРИДЦАТЬ ТРЕТЬЕ

Хочешь быть богатым – учись ремеслу. Богатство со временем иссякает, а умение – нет. Тот, кто продает плоды своего ремесла без обмана, в народе считается святым. Но тех, кому Бог даровал хоть какое-нибудь ремесло, не минуют и пороки.

Во-первых, они не ищут на стороне лучших мастеров, чтобы перенять их опыт и не стремятся достичь большего мастерства. Довольствуясь тем малым, что имеют, считают, что этого вполне достаточно и предаются лени.

Во-вторых, нужно трудиться неустанно. А им стоит приобрести два-три поголовья скота, как они начинают воображать себя утопающими в благополучии, начинают бездельничать, чваниться, дело свое делают спустя рукава.

В-третьих, стоит кому-нибудь обратиться к ним с просьбой: «Ты мастер, братец, ты щедр» или «Что тебе стоит сделать для меня то-то и то-то», как они начинают думать с самодовольством, что дожили до дней, когда люди начали обращаться к ним с просьбами. Возгордись, поддавшись лести, они теряют свое драгоценное время, дают повод торжеству лукавого льстеца.

В-четвертых, такие люди домогаются приятельских отношений, с кем бы то ни было. Достаточно пройдохе подарить им какую-нибудь мелочь, пообещать помочь, назвать другом, они и рады, что оказались нужны кому-то, что годятся в друзья. Тут-то и сказываются их наивность, незнание жизни. Доверившись лживому языку, безумно радуясь приветствию мнимого друга, они стараются сделать для него всё, если ему чего-то не хватает, делятся с ним собственным добром, забывают о еде, одежде, о своих заботах и обязанностях, когда поджигает нужда, бегают, выпрашивая займы. Угождая другим, тратят без пользы время, остаются без доходов, втягиваются в раздоры из-за долгов, теряют свой человеческий облик, живут в нищете и бесславии.

Почему так происходит? Порой люди, способные провести кого угодно, сами легко оказываются обманутыми.

СЛОВО ТРИДЦАТЬ ЧЕТВЕРТОЕ

Все знают, что люди смертны, что смерть приходит не только за старыми, и взяв кого-то, она никогда не возвращает его. Казах верит в это поневоле, а не потому, что доходит до этой истины путем глубокого размышления.

Казахи твердят, что верят тому, что есть Бог, который спросит после смерти за всё, за добро оплатит добром и накажет за зло, что наказание и награда его отличаются от мирских и воздаяния его бесконечно щедры, а кара неизмеримо жестока. А мне не верится в их слова. Потому что они не веруют искренне и осознанно. Поверь они в это – творили бы добро соответственно своей вере и не знали бы печали. Разве возможно убедить их в чем-то другом, когда даже в эти истины они веруют смутно? Каким путем исправить их? Можно ли назвать их истинными мусульманами?

Тот, кто хочет избежать мучений на этом и на том свете, должен помнить: не бывает в душе одновременно двух радостей, двух страстей, двух противоречий и двух горестей. Это невозможно. Тот, для кого земные радости и земные печали выше забот и радостей потустороннего мира, не мусульманин.

Насколько казах мусульманин судите теперь сами. Если бы встретились ему две вещи, одна из которых предназначена для потусторонней жизни, а вторая для земной, и предстояло бы ему выбрать что-то одно, казах не упустил бы случая выбрать вторую, полагая, что приобретет первую в другой раз, а если не будет случая, Аллах великодушно простит его за выбор. Перед судом смерти этот человек будет клясться, что не променял благо потустороннего мира на земные радости. Как ему верить после этого?

Человек человеку друг. Потому что всё в жизни – рождение, воспитание, чувство сытости, голода, печали, горя, форма человеческого тела, путь, по которому являешься на свет и по которому уходишь из него – всё у всех одинаково; и в другом мире – смерть, погребение, тление, допрос на Страшном суде – всё общее. Как знать, проживешь ты еще пять

дней или нет? Все люди гостят друг у друга, сам человек – гость в этой жизни, так стоит ли злословить, враждовать из-за богатства, завидовать чужому счастью, коситься друг на друга из-за пустяков?

Преклоняться не перед Богом, а перед человеком, молить не о благословении своего труда, а о том, чтобы добро для тебя было отнято у других, разве с подобной просьбой следует обращаться к Аллаху? Разве Создатель может ради одного унижать и обездоливать другого?

Не имея ни здравого ума, ни образования, не умея связать двух слов, упрямо настаивать на своем, тягаться с мудрыми – разве это достойно звания человека?

И что это за человек?..

СЛОВО ТРИДЦАТЬ ПЯТОЕ

Призвав к Суду ходжей, суфиев, мулл, *жомартов*¹ и *сеидов*, Всевышний строго спросит с них. Поставит отдельно тех, кто был ходжой, суфием, муллой, жомартом и сеидом, но служил и был благотворителем при жизни лишь ради того, чтобы жить в почете и пользоваться всеми благами. И поставит отдельно тех, кто служили ради служения Аллаху, старался быть угодным ему.

И скажет тем, кто возносил ему хвалу из корысти: «Вы при жизни служили ради того, чтобы к вам обращались уважительно – софеке, ходжеке, молдеке, мырзеке. Здесь этого не будет. Ваша счастливая жизнь кончилась, кончилась ваша власть над людьми. Здесь вы не то что почитаемы будете, а наоборот, спросится с вас за всё. За всё придется отвечать! Я дал вам жизнь, наделил богатством. Вы же использовали это для наживы, обманывали людей, прикрываясь заботой о потустороннем мире».

Тем же, кто старался честно служить, он скажет: «Вы жизнью своей и всеми делами старались угодить мне. Я доволен вами. Для вас мной уготовано место почетное, проходите же! Возможно, здесь вы встретите друзей и тех, кому делали добро, или тех, кто содействовал вашим добрым намерениям. Радуйтесь же!»

---

¹ Жомарт – щедрый, занимающийся благотворительностью.

СЛОВО ТРИДЦАТЬ ШЕСТОЕ

В Хадисе¹ нашим Пророком, да благословит Аллах его имя, сказано: «У кого нет стыда, у того нет и веры». В народной пословице говорится то же самое: «У кого есть стыд, у того есть иман». Становится очевидным: стыд есть неотъемлемая часть имана. Но что такое стыд?

Существует стыд, порожденный невежеством. Это схоже с застенчивостью ребенка, который стыдится вымолвить слово или подойти к незнакомому человеку, хотя никакой вины его ни перед кем нет. Не имея вины перед шариатом, перед собственной совестью, стыдиться того, чего не следует стыдиться – верный признак глупости и низкородности.

Истинный стыд тот, который испытывают, совершив поступок, противный законам шариата, совести, человеческому достоинству. Такой стыд бывает двух видов.

Один из них – когда стыдишься не за себя, а за провинность другого. Стыдишься, потому что сострадаешь человеку, и думаешь: «Япырай, что стало с этим человеком? Почему он вдруг поступил так недостойно?» – краснеешь за него.

Другой стыд вызван своей совестью, собственной провинностью перед шариатом, перед своей совестью и человечностью, допущенной по ошибке или случайному инстинкту. Может, никто кроме тебя и не знает о твоей провинности, но твой разум и естество терзаются, наказывают себя. Ты не находишь себе места, не можешь смотреть людям в глаза, мучаешься.

Люди, способные переживать такой стыд, отказываются от еды, теряют сон, случается, что в отчаянии они кончают жизнь самоубийством. Стыд – это человеческое достоинство, заставляющее изнутри признать свою вину и вынести себе наказание. В такие часы и мысли в голову не

---

¹ Хадис – предания о жизни и высказываниях Пророка Мухаммеда.

идут, и слова как будто теряются. Некогда утереть слезы из глаз и влагу из носа. Человек уподобляется жалкому псу. Он не только не может смотреть людям в глаза, но и вообще ничего не видит. Тот, кто знает о таких терзаниях, но вместо того, чтобы великодушно простить виновного, усиливает его страдания, лишен человечности и милосердия.

Люди, которых я вижу сейчас, не стыдятся ничего и не умеют краснеть. «Я же признал свою вину, чего еще?» – говорят они. Или оправдываются: «Ладно, я опозорился, но ведь и ты так поступаешь?» Или говорят: «Вот такой-то и такой-то сделали то-то и то-то, но ходят по земле, как ни в чем не бывало. Я же, по сравнению с ними, можно сказать, ничего плохого не совершил. К тому же у меня была причина так поступить». Вместо того чтобы устыдиться содеянного, они обеляют себя.

Как нам назвать такого, человеком стыдливым или не ведающим стыда? Назвать стыдливым не позволяют Хадис и слова, сказанные мудрыми...

Как нам понять, есть у этих людей иман или нет его?!

СЛОВО ТРИДЦАТЬ СЕДЬМОЕ

1. О достоинствах человека суди по тому, как он начал дело, а не по тому, как ему удалось завершить его.

2. Как ни прекрасна мысль, пройдя через человеческие уста, она тускнеет.

3. Сказав мудрые слова самонадеянному невежде, порой обретаешь утешение, но чаще всего от них не остается и следа.

4. Твори благо разумному, глупого оно только портит.

5. Сын своего отца для других – враг. Сын человеческий – твой брат.

6. Достойный, попросив многого, довольствуется малым, ничтожный просит много, но останется недовольным, если дашь больше, чем он просит.

7. Тот, кто трудится для своего блага, уподобляется животному, которое пасется только для себя; того, кто трудится, выполняя человеческий долг, Всевышний метит своей любовью.

8. Кто отравил Сократа, кто спалил Жанну д'Арк, кто казнил Гайсу, кто закопал нашего Пророка в останках верблюда? – Толпа. Толпа безрассудна. Сумей направить ее на путь истины.

9. Человек – дитя своего времени. Если он плох, в том виноваты и его современники.

10. Будь в моих руках власть, я бы отрезал язык тому, кто твердит, будто человек неисправим.

11. Остаться одиноким – всё равно, что умереть. Все беды падут на голову одинокого. В миру много порочного, но и утешение, и веселье существуют в нем же. Кто с достоинством выдержит первое? Кто устоит во втором?

12. Кому из нас не приходилось бывать в беде? Теряет надежду только слабый. Верно, что в мире нет ничего неизменного, но ведь зло не вечно. Разве после суровой зимы не приходит полноводная цветущая весна?

13. Если некто молчит в гневе, значит всю силу гнева он затаил в себе. Извергающий черную брань – обычно хвостун или трус.

14. Успех и счастье опьяняют человека. И только один из тысячи умеет сохранить хладнокровие и разум.

15. Если хочешь, чтобы дела твои ладилась, берись за них разумно.

16. Высокая должность – всё равно, что высокая скала. На нее и неторопливая змея вползет и быстрокрылый сокол взмоет. Недоброжелатели начинают хвалить тех, кто еще не достиг вершины, а эти, легковверные, радуются их словам.

17. Мир – океан, время – веяние ветра, ранние волны – старшие братья, поздние волны – младшие братья. Поколения сменяются чередой, а кажется – незыблем их покой.

18. Простолюдин, прославившийся умом, выше царя, вознесенного удачливой судьбой. Юноша, продающий свой труд, достойнее старца, торгующего своей бородой.

19. Сытый попрошайка – дьявол во плоти, ленивый суфий – лицемер.

20. Плохой друг – всё равно, что тень, когда солнце над головой, от нее не избавиться, когда тучи сгущаются, ее не сыщешь.

21. Будь откровенен с тем, кто одинок, поддерживай хорошие отношения с теми, у кого много друзей. Будь осторожен с беспечным, и стань опорой обездоленному.

22. Бесполезны и бесплодны: бессильный гнев, любовь без верности, учитель без ученика.

23. Пока ты добиваешься счастья, добра тебе желают все, но как только ты достигаешь цели, твой доброжелатель – лишь ты сам.

СЛОВО ТРИДЦАТЬ ВОСЬМОЕ

Дети мои, утешение сердца моего! Вот написал несколько слов о человеческих деяниях и завещаю написанное вам, как память. Прочтите со вниманием, вникните в суть этих слов, и ваши сердца преисполнятся любовью. Любовь человека неотделима от его разума, человечности, знаний. Исходной, изначальной причиной этих свойств являются те совершенства, которые даются человеку от рождения – крепкое здоровье, прекрасная внешность, всё остальное зависит от благородства отца и матери, от мудрых наставников и добрых друзей. Устремленность и понятливость порождаются любовью. А разум, человечность и знания будут в человеке интерес к науке.

Ребенок по доброй воле не тянется с ранних лет к учебе. Приходится его принуждать или привлекать до тех пор, пока у него не возникнет жажда знаний. Ребенка, имеющего стремление к знаниям, можно считать человеком, можно питать надежду на то, что он будет стремиться познать Бога, понять себя и окружающий мир, что он научится приобретать добро, не поступаясь честью, и будет избегать зла. Иначе ему суждено пребывать в невежестве, в лучшем случае получит он весьма поверхностные знания. Скверно, что многие родители, дурно воспитавшие своих детей, затем отдают их на попечение мулл, ибо пользы от этой учебы нет. Развращенные сызмальства дети не могут иметь интереса к знаниям, религии, почтения к своим наставникам. Не получится из них полноценных людей, добросовестных мулл, истинных мусульман. Самое сложное – воспитать в них человечность. Потому что Аллах – это путь истины, а искренность и правдивость – враги зла. Разве друг явится на приглашение, посланное через врага? Не добиться истины, если в душе нет любви к ней. Человеческие знания добываются любовью к истине, жаждой открытия для себя природы и сути вещей. Это не Божие все-

знание. Любознательность и стремление к наукам дают человеку знания, лишь соразмерные его рассудку.

Но прежде всего надобно возлюбить Аллаха. Известно, что Наука – один из ликов Всевышнего, потому и любовь к Науке – признак человечности и искренности. Не достигнуть вершин Науки, занимаясь ею для стяжательства, достижения корыстных, низменных целей. Пусть богатство, всеобщее уважение и слава сами найдут человека, только тогда они смогут стать достойным украшением его. А преклонение перед ними принижает человека, независимо от того, добьется он успеха или нет.

Если ты обрел любовь к истине, желание учиться – найди в себе внимательный слух и искреннее прилежание. Исповедующие ислам прежде всего должны знать, в чем заключается истина имана, ибо иман – это не слепое поклонение. Скажем, поверили мы в Бога, в то, что слова Корана – изъяснение Его воли, что Мухаммед Мустафа, да будет благословенно Его имя, является посланником Его. Что нам дает такая вера? Ты веруешь в Бога ради него или ради своего спасения? Аллах велик и он не пострадает от твоего неверия. Если ты утверждаешь, что вера твоя необходима тебе самому, хорошо, значит, ты веруешь. Но если это – вера ради веры, пользы от нее тебе не будет. Твоя вера окажется поистине праведной, принесет пользу, когда ты сам этого жаждешь. Нужно знать, какими усилиями достигается осознанная, разумная вера...

Ты сказал, что веришь в Бога, в Его лики и имена. Тогда ты должен знать Его имена, понять величие сущности каждого из восьми его ликов, назвавшись мусульманином, почитать себя рабом Всевышнего и стараться подчинить свои помыслы Его воле. Не тверди невежественно, что невозможно уподобиться Богу. Действительно, нельзя в точности воспроизвести творения Всевышнего. Но подражай во всем делам Его,

следуй указанным Им путем. Вот светлейшие лики Аллаха: Жизнь, Наука, Могущество, Зоркость, Чуткость, Желание, Слово, Созидание.

Создатель наделил человека этими восемью ликами, но не в таком абсолютном совершенстве, каковым Он сам ими обладает.

Можем ли мы называться мусульманами, направляя данные нам, пускай мизерные, но все же способности не по назначению, не употребляя их в угоду Всевышнему? Нужно знать, каким образом уподобить свои действия восьми величайшим качествам Аллаха, ибо природа Аллаха такова, что не нуждается в нашем описании, этого требует наш разум, нуждающийся в ясности представления Бога в восьми упомянутых ликах. Не зная их, нам не составить представления о Всевышнем. Поскольку мы знаем Аллаха по мере его проявлений, познать его окончательно не дано никому. Даже мудрейшим из мудрых не разобраться в его деяниях, не то чтобы постичь внутреннюю сущность его природы. Аллах всесилен, наши возможности ограничены. Измерить конечным бесконечное – невозможно. Стараюсь закрепить в сознании понятия о нем, мы твердим: Аллах, есть, Аллах един. Но самое понятие «есть», «един» не соответствует непостижимой сущности Аллаха, ибо любое возможное в действительности явление не минует измерения «един». Применимо оно ко всему мирозданию, которое находится во владении Аллаха, о чем поведано нам в писаниях, где также упоминается восемь неизменных ликов и девяносто девять благостных имен Аллаха, выражающих неповторимый образ и действия его.

Я же хочу повести речь о четырех ликах – первые из них – Наука и Могущество, остальные являются неотъемлемой составной частью, дополняющей и объясняющей сущность этих двух. Отмечу еще один из шести ликов – Жизнь.

Мы говорим: Аллах есть, Аллах един, характеризуем и воспринимаем Его, как Могущество Науки. Задумаемся, имеют ли реальную силу поня-

тия «есть», «един», «могущество», «наука»? Не приходится сомневаться в том, что Могущество Науки – реальная сила: где Жизнь, там и Желание. А там, где Наука, Желание тоже неизбежно. Наука сама по себе ничего не дает. Всё на свете приводится в движение могуществом Всесильного. Одним из свойств, присущих Желанию, является Слово, то есть речь. Разве Слово может обойтись без буквенных знаков и голоса? Только слово Аллаха беззнаково и безголосно. Но коли есть потребность говорить, значит, есть способность слышать сказанное и видеть зримое, не так ли? Аллах слышит и видит не так, как мы – ушами и глазами, что является господствующим преимуществом, то есть Могуществом Науки.

Следующий из Его образов – Созидание, то есть претворение в жизнь. Если считать, что Созидание – один из ликов Аллаха – пребывает в непрерывном претворении, не освобождаясь от этого, не обособляясь, как Наука и Могущество, а находясь в подчинении и принуждении, это указывало бы на его бессилие и зависимость. А зависимость – не к лицу Аллаху. Созидание утверждает Могущество. Отсюда следует – благодаря Науке и Могуществу находят единение все восемь ликов Аллаха. Наука безмерна и совершенна. Могущество всесильно и безупречно. О мастере судят по его делам. Ни одному смертному не дано объять разумом – каким колоссальным трудом сотворено и какой могущественной силой собрано в единое целое всё, что видим и ощущаем.

Если у земного существа разум является его властителем, а сила служит ему во всех его деяниях, напрашивается вывод: не те ли свойства служат и Аллаху? Понятия Наука и Могущество должны восприниматься совместно – «Всезнающее Могущество», иначе – одно из них окажется ведущим, другое ведомым. Что тоже противоречит учению Аллаха.

В таком случае может оказаться, что восемь ликов Аллаха, не сливаясь в единый образ, превратятся в разные и самостоятельные лики?

Все эти свойства исходят от одного Создателя, все вместе они олицетворяют единый и неповторимый образ Аллаха. Усматривать преднамеренность их соединения – для создания могущественного образа – было бы ошибкой.

Сила человека заключается в его разуме и знаниях. Могущество Всевышнего выражено в Науке и Милосердии. Хотя Милосердие не упоминается в числе восьми его ликов, оно поясняется смыслом следующих его имен: Всемилостивый, Милосердный, Сострадательный, Всепрощающий, Любящий, Защищающий, Покровительствующий, Благодарный, Дарующий, Учтивый. Эти имена Аллаха подтверждают мои доводы. Логику моих изложений также подтверждает удивительная гармония сотворенного мироздания. Ведь всё на свете создано так, что одно служит интересам другого. Неживые тела не чувствуют боли и служат пищей одушевленной твари; животные поддерживают жизнь разумных существ – людей; животные освобождены от ответа перед Страшным судом, а человек наделен разумом и властвует над всем. В том, что Бог создал человека способным держать ответ на Страшном суде, проявились Его справедливость и любовь к человеку. Он создал образ человеческий отличным от форм червей, птиц, прочей живности, наделил человека лучшим сложением, поставил на две ноги, высоко расположил голову, чтобы он мог обозревать окружающий мир, чтобы он не пригибался и не брал пищу, как животное, дал ему две руки, которые служат голове; чтобы он мог наслаждаться ароматами, дал ему нос; чтобы он мог видеть употребляемую пищу, дал ему глаза; чтобы защитить их от опасностей, дал веки; ресницы даны, чтобы уберечь веки от трения; брови – чтобы отвести от глаз стекающий со лба пот; язык дан для того, чтобы люди могли общаться, понимать друг друга и трудиться сообща. Разве это не свидетельство любви к человеку? Если кто-то любит тебя, разве ты не обязан отвечать ему тем же?

Вдумайся: солнце испаряет влагу, превращает ее в тучи, которые, проливаясь на землю животворным дождем, дают жизнь семенам, травам и цветам, радующим человеческий глаз и сердце; созревают всевозможные плоды, сахарные тростники, поддерживающие жизнь на земле; реки стекаются в моря и озера, утоляют жажду животных и птиц, служат обиталищем для рыб. Земля одаривает человека хлебом, хлопком, коноплей, плодами и ягодами, хранит в себе ископаемые богатства; птицы дают человеку пух, мясо, яйца; животные – молоко и шкуры; вода – рыб, рыбы – икру, пчелы – мед и воск, черви – свой шелк. Производя эти богатства, никто и ничто на свете не скажет: «Это мое!» Все предназначено для блага человека. Фабрики и машины, созданные невероятным трудом, служат на радость и пользу человеку.

Разве это не проявление любви Всевышнего к человеку? Разве не долг человека отвечать любовью на любовь?

Чтобы человечество из-за своей ненасытности не истребило виды животных и не причинило ущерба последующим поколениям, Аллах заставил ту же человеческую жадность оберегать животных; звери и птицы надеются на свою силу, на свои крепкие ноги, быстрые крылья; находят убежище в глубине вод, обитают в высоких скалах, хоронятся в лесах; всё живое стремится к размножению и наделено инстинктом самосохранения и заботы о потомстве. Всё создано не в расчете на то, чтобы животное, развиваясь, совершенствовалось до уровня человека, а с целью обеспечить человека неиссякаемым источником питания. Во всем мы находим проявление доброты и справедливости.

Мы не задумываемся над тем, что доброта и справедливость – есть условия шариата, считаясь мусульманами, мы должны были быть верными последователями Аллаха, но разве мы следуем ему неукоснительно? Разве для нас недостаточно этих ярких, подобных небесным светилам, доказательств заботы Аллаха о человеке?

Нам нравится видеть благодеяния других. Но себя мы не обременяем лишней заботой о ближних. Разве это не грешно?

Кто допускает зло, не препятствуя ему, тот не может считаться истинным мусульманином. Или же он мусульманин наполовину.

Где тот праведный путь, указанный Всевышним? Этого многие не знают. Я не встречал мусульманина, который бы внял словам Пророка: «Задумайся о деяниях Аллаха» или следовал бы молитве:

«Люби Аллаха, и он возлюбит тебя».

«Твори людям добро, ибо Allah любит творящих добро».

«Верующие в Бога творят благие дела, им уготовано место в раю».

Коран изобилует подобными аятами, но никто из нас не пытается вникнуть в их суть, нет у нас ни желания, ни достаточных знаний для постижения этих истин.

«Есть люди, которые веруют в Аллаха, считают своим святым долгом творить людям добро, ибо знают, Allah не любит злонамеренных». Об этом свидетельствуют следующие слова Пророка, да благословит его Allah: «Кто несправедлив, тот не имеет совести. Не имеющий совести, не имеет веры».

Отсюда мы уясняем, что вера не может возникнуть сама по себе, она рождается справедливостью и благонаравием. Но справедливости и добродетели не добиться одними молитвами и слепым поклонением. Доказательства тут не требуются. Ты видишь мусульман, усердно молящихся и соблюдающих строгий пост, однако этого недостаточно.

Справедливость – мать всех благодеяний. Понятия совесть и честь исходят от справедливости. Справедливый человек непременно задумается и спросит себя: «Почему я одобряю добрые дела других, а сам не спешу принять в них участие?» Разве это не свидетельство его справедливости и честности? Разве это не начало благих дел? Но почему, заботясь о людях, он не проявляет такой же заботы о Создателе?

Стремление к благотворительности порождается умением довольствоваться малым. Не теряйте чувства справедливости, не уставайте творить добро. Без справедливости нет ни веры, ни человечности. Как учит Аллаяр суфий, один порок рождает сто других.

Понятия о Всевышнем сложились в нашем сознании как о Знающем, Милосердном, Справедливом. Если признаки Науки, Милосердия, Справедливости присутствуют в тебе, это означает, что ты имеешь стремление к знаниям, ты – истинный мусульманин и обладаешь высокой человечностью. Известно, что жауанмарт¹ воплощает в себе три таких качества, как правдивость, благонамеренность, разум. Правдивость олицетворяет Справедливость, благонамеренность – Милосердие, а Разум, как мы знаем, – одно из имен Науки. Этими свойствами, но в малой мере, наделен человек; долг его – довести их до совершенства, использовать на благо, помнить о них, беречь их в себе. Достичь этого можно, имея искренние желания и неустанно трудясь. Этими тремя качествами обладает Пророк, за ним – святые, ученые и истинные мусульмане; эти качества направлены на служение Всевышнему, проповедуются Пророком, и приняты святыми с любовью. Но их любви хватило только на то, чтобы проявить заботу о загробной жизни. О мирских радостях они забыли или не брали их во внимание.

Ученые же думают и заботятся о земной жизни. Суждения святых и ученых противоречивы, хотя они недалеко ушли друг от друга в своих убеждениях, хотя обе стороны рассуждают в пользу учения Аллаха. Но ведь любой спор должен закончиться удовлетворением?

Наука и Разум, как и человеческая природа, не терпят насилия над собой, им противны неискренность, они учат нас быть добрыми, искренними, благодетельными, что и есть Милосердие.

---

¹ Жауанмарт – благородство.

Но я думаю, что и святые, и ученые ищут удовлетворения в спорах ради своего тщеславия.

Если бы человечество для своего усовершенствования избрало тарикат², путь, указанный святыми, мир бы пришел в запустение. Кто бы тогда пас скот, кто бы остановил врага, кто бы шил одежду, кто бы сеял хлеб, добывал богатства земных недр?

Разве отказавшись от благ, дарованных Всевышним, мы не рискуем оказаться неучтивыми, неблагоразумными и неблагодарными, впадая тем самым в тяжкий грех?!

Избравшим этот путь грозит полное исчезновение или они окажутся жертвами кафиров, самые невыдержанные из них бесславно сойдут с избранного ими пути.

Если этот путь предназначен лишь для половины мусульман, то напрашивается вопрос: разве существует половинчатая истина? Истина должна быть единой для всех. Разве может быть выборочная истина? Выборочная справедливость? В таком случае у народа не может быть и самой жизни. Ибо жизнь есть высшая истина. Без жизни не может быть совершенства.

Не все святые презрели земные блага. Известно, что трое приближенных Пророка: хазрет Гусман, Габдурахман ибн Гауф, Сагид ибн Абдукас славились своими богатствами.

Строгую воздержанность святых можно объяснить их неуверенностью в своей силе, опасением соблазниться мирскими радостями, что несомненно ослабило бы их веру. Или же это вызвано желанием отвлечь внимание людей от накопительства примером своей воздержанности, в расчете на то, что люди, видя их смирение, откажутся от пагубных увлечений, корыстных целей и изберут путь любви к благотворитель-

---

² Тарикат – здесь: направление в религии.

ности. Если это предпринято из самоотверженной любви к людям, то их жертвы неоправданны, путь их опасен и неверен. Добиться истины подобным путем могут только люди, преданные своей вере, достигшие вершин науки, обладающие могуществом власти, редким мужеством, духовной непреклонностью. Собрать в одном человеке эти качества почти невозможно, или же их обладатель может оказаться непревзойденным мошенником.

Стремление отличиться, возвыситься над другими портит человеческую натуру. Невежда, объявивший о своем вступлении на путь тариката, тем самым признается в безнравственности. Мыслитель и ученый – суть одно, но в познании обнаруживается их отличие. Признанная в миру внешняя наука преподносится нам в виде наставлений. Наставники, достигшие наибольшего успеха в своих наставлениях, называются учеными.

Ничто не создано без причины, возможно, служители подобного учения одержимы жаждой постижения тайн могущества Аллаха, что никому не возбраняется, или они занялись наукой такого склада из безграничной любви ко Всевышнему? Но уместно ли говорить именно о такой любви, коль человеку не дано познать самого Аллаха?

Только любовь, порожденную ясным пониманием, безмерной верой, чувством благодарности и признательности ко Всевышнему за тех существ, что сотворены им с любовью, сами наделены способностью любить и сострадать, можно назвать любовью ко Всевышнему.

И только те достойны звания ученого, кто стремится постичь Аллаха соразмерно своему рассудку, кто ищет первопричину всех явлений и предметов. Они добиваются истины, справедливости, блага в интересах человечества, для них не существует в жизни радости и удовольствия, помимо их труда. Не будь этих мыслителей, идущих верным путем, наступило бы всеземное крушение. Эти истинные ученые являются кос-

тяком всех человеческих творений, их умами приводится в порядок всё, что есть на земле. Их деятельность направлена на земное благоденствие, как говорится: земная жизнь – есть возделанная нива для жизни загробной.

Не всякий ученый – мудрец, но всякий мудрец – ученый.

Традиционная вера приобретаетс с помощью наставления ученых, но благодаря просвещению мудрых, она перерождается в истинную веру. Добиваются этого мудрецы, постигшие высший смысл мусульманства. Ученые же мирских наук не знают основ религии, хотя они добиваются истины и сумели раскрыть для себя тайны вселенной и человеческого бытия. Из семи условий шариата они способны признать лишь Аллаха, не могут отличить сторонников Аллаха от его противников. Пусть они не являются нашими духовными пастырями, но они заслуживают нашу признательность, ибо, как сказано пророком в Хадисе, лучшими из людей считаются те, кто приносит пользу окружающим.

Эти люди не знают ни сна, ни покоя, ни развлечений, они находятся в неустанном поиске полезных для человечества открытий, они добыли электричество, подчинив человеку энергию молнии, научились держать связь друг с другом на огромных расстояниях, заставили огонь и воду выполнять колоссальную работу, непосильную тысячам людей, они совершенствуют человеческий разум, учат нас отличать добро от зла, несомненно, мы во многом обязаны им.

Теперешние муллы – противники ученых. Что свидетельствует о невежестве священнослужителей или о превратности их помыслов, ибо сказано: по природе своей человек тяготеет ко злу. Многие из их учеников, заучив несколько молитв на арабском или персидском языках, считают, что могут участвовать в спорах, гордятся этим, и вместо пользы, причиняют людям вред, сбивая их с пути громкими призывами и пустым

бахвальством. Иные из них вредят не из злого умысла, а подчиняясь природному инстинкту. Отрадно видеть, когда кто-то из них вняв правдивому слову, возвращается к совести. Разве назовешь совестливым того, кто препятствует правде? Самодовольство, тем более необоснованное самодовольство портит человека. Если правда именуется еще истиной, а истина – есть Аллах, нужно не противиться ей, а постараться понять и рассудить справедливо. Подобное заблуждение чревато опасностью отчуждения от религии.

Когда великий Пророк, да благословенно будет Его имя, сказал, что «грядет день, равный по своей продолжительности году», богословы спросили Его: «Сколько же будет молитв в тот день?» И получили ответ: «Об этом будут знать ученые того времени». Не хотел ли Пророк этими словами дать понять, что вместе со временем будут меняться, обновляться и каноны религии?

В наши дни методы обучения в медресе безнадежно устарели, оказались не только бесполезными, но и вредными. В соответствии с этим в Турции уже открылись новые учебные заведения, где помимо богословия преподаются военная дисциплина и другие науки. Наша молодежь многие годы отдает пустой зубрежке в медресе, и оттуда выходят невежественные, неразумные, неприспособленные к труду люди, которые и в дальнейшем живут обманом да ложью. Учение мулл не приносит ничего, кроме вреда.

Красота мироздания облагораживает человеческий разум. Случается, что из-за нужды и нехватки человек теряет свой человеческий облик, звереет. Не иметь стремления к постижению мировой науки – признак невежества, что осуждается и Кораном.

Между богатством, накопленным для того, чтобы возвыситься, и богатством, которое копят для того, чтобы иметь возможность помочь страждущим и не быть в зависимости от других, есть большая разница.

Мы не стремимся овладеть знаниями в целях наживы. Напротив, используем богатства на пути к овладению знаниями. Искусство – вот подлинное, неиссякаемое богатство, учиться ему – самое благородное дело. Знания должны служить справедливости и отвечать требованиям закона Божьего. Человек обязан быть благодетельным и не только восхищаться благотворительностью других, но и самому неустанно творить добро.

Говоря о муллах, хочется особенно предостеречь вас от ишанов. Их учения ложны, пагубны. Многие из них невежды, не знают подлинных законов шариата, а избирают путь богослужения, пытаются учить других при всей убогости собственных знаний, учения этих искусителей человечества вредны даже для псевдорелигий. Они находят себе опору среди глупцов, слова их – ложь, свидетельство их учености – четки, чалма и больше ничего!

Так знайте же, дети мои! Путь Всевышнего беспределен. И никому не дано преодолеть его. Тот, кто решился пойти по этому пути, считается истинным мусульманином. Если конечная твоя цель – обогащение, это уже не божий путь, это свидетельство твоей ограниченности. Что за непостижимая уму алчность, алкать богатства всего мира?! Если ты намерен делиться с другими своими деньгами, скотом, знаниями, другими благами – это и есть путь Всевышнего, единственный путь, не знающий предела. Избравшие его считаются истинными рабами Его, они могут питать надежду приблизиться к Богу. Какая надежда может быть у иного пути? Способности и намерения некоторых людей направлены на улучшение внешнего вида, они заботятся о своей одежде, следят за походкой, считая сие занятие высоким достижением. Стараются выставить себя напоказ, как на торгах, вызывают зависть у глупцов, чей ум только в глазах. Глядя на них, одни изводятся, снедаемые завистью, другие выбиваются из сил, подражая им. Кому какая выгода от этого? Сколько

усилий потрачено только на то, чтобы понравиться окружающим своей внешностью! Достоинства человека содержатся не в наружности, а в чистоте его помыслов, в неприукрашенной внутренней сущности, по которым и распознает нас Аллах. Разве прибавится ума у этих поклонников зеркал? Разум человека совершенствуется безграничной, неиссякаемой любовью к добру.

Совершенным мастерством своим Аллах создал мироздание и человека, чтобы тот мог расти и продолжать род людской. Святой долг каждого из нас – множить число своих друзей. Это зависит от сердечности, благорасположенности к окружающим, что вызовет ответное чувство, или хотя бы не желайте зла другим, не пытайтесь возвыситься над другими словами или делами.

Возвыситься духовно можно иными путями.

Во-первых, умение сохранить человеческие достоинства даже во время великих испытаний, облагораживает человека.

Во-вторых, самовосхваление, выпячивание собственных достоинств могут только навредить тебе.

В-третьих, злонамеренность, принижение, оскорбление самолюбия других, порождает ответную враждебность.

Причина желания отличиться перед другими – хвастовство, оно порождает зависть, одна зависть влечет за собой другую.

Отсутствие же этих пороков приносит человеку умиротворение, а в умиротворенной душе рождается стремление.

Существуют три вещи, способные унижить весь человеческий род, которых следует избегать, это: невежество, лень, злодеяние.

Невежество – то есть отсутствие знаний, без которых ничего нельзя добиться; отсутствие знаний равняет человека со скотом.

Лень – злейший враг искусства; бесталанность, безволие, бестыдство, бедность – порождение лени.

Злодеяние – враг человечества; причиняя зло другим, человек отдаляется от людей, уподобляясь дикому зверю.

Противоядие от этих пороков – человеколюбие, желание всеобщего благоденствия, твердость духа, справедливость, глубокие всесторонние знания. Направь свои знания на путь, указанный Аллахом, ибо Аллах не ленись, огромными усилиями и старанием создал гармоничный совершенный мир. Твое дело тоже должно быть выполняться с усердием и добрыми намерениями. Всё, что создано Аллахом, имеет свое назначение, плоды твоего труда тоже должны быть обращены на пользу людям. Иначе любой труд бесполезен. И вера твоя – тщетна.

Известно, творения Аллаха не создавались без трудностей и ни один предмет не создан без назначения. Всё имеет свою цель, свою причину. Человек, имеющий тягу к знаниям, обязан помнить – любое дело должно вершиться целенаправленно. Пророк, да благословит Аллах Его имя, оставил нам такие слова: «Прежде чем взяться за дело, надобно иметь цель и стремление».

Но вот вы решили совершать отныне омовения, читать молитвы, соблюдать посты. Но не грешно ли заботиться только о внешнем соблюдении обрядов? Если ваша душа чиста, соблюдение обрядов богослужения отражает вашу духовную жизнь, внешняя упорядоченность лишь украшает и облагораживает вашу веру. Не поэтому ли мудрецы утверждали, что вера одна, что она освящена многотерпением, без сдержанности она тускнеет, а возможно даже обречена на гибель. Сказано это к тому, чтобы невежды, думающие лишь о соблюдении обрядов, не забывали о главной задаче – вере.

У меня есть основания думать, что они убеждены: достаточно им совершить обязательные элементы обрядов, чтобы считаться мусульманами. Это не так, обряды являются всего лишь стражами веры. Но что

проку от стража, который только бдит, не заботясь о сохранности и благополучии охраняемого предмета? Что станет с верой без бдительности? Разве подлинная цель – не сохранность и чистота охраняемого предмета?

Неспособные разобраться в смысле обрядовых знаков, прислушайтесь! Самое главное в них – намаз. Но прежде чем приступить к нему, вы должны совершить омовение. Омывание совершается после очищения от скверны. Помните об этом! Эта процедура должна закончиться проведением влажными руками по ногам – некоторые из знаков носят символический характер.

Избавившись от скверны, вы совершаете омовение, очищая невидимые стороннему глазу части тела, что, разумеется, совершенно неинтересно знать посторонним, но этими действиями вы показываете людям, что ваша душа безгрешна и вы приводите свой внешний облик в соответствие с внутренним состоянием. При полном очищении и спокойствии вы приступаете к намазу.

Намаз – это молитвы, заклинания.

Легкое прикосновение мокрыми пальцами к шее и ногам означает, что они уже омыты и чисты.

Приступая к молитве, вы касаетесь пальцами ушей – это означает, что вы не смеете перед Аллахом воздеть руки выше, это движение выражает ваше признание – Аллах превыше всего, и вашу мольбу к Нему – не дай потонуть в мирской суете, протяни руку помощи.

Склоненная голова и сложенные на груди руки – знак того, что вы стоите не просто как раб перед вельможей, не как простолюдин перед падишахом, а выказываете этим признание как более слабое, ничтожное создание, справедливости и непомерному могуществу всемогущего Аллаха.

Обращение лицом к Кыбле³ – поклонение предполагаемому месту посещения Всевышнего, хотя мы знаем, что не может быть на Земле места, достойного Его пребывания. Это надежда на то, что ваши молитвы достигнут слуха Всевышнего.

Чтение намаза начинается с суры Фатиха. Это продолжительная и содержательная молитва.

Поклоны, совершаемые положе руки на колени – знак того, что мусульманин предстал перед ликом Аллаха.

Первое прикосновение лбом земли означает, что человек вышел из земли, второе – что он вернется в землю же. Обращение лицом к небу – знак надежды и мольбы на воскрешение после смерти.

Вы заканчиваете молитву еще одним приседанием и словами приветствия ко Всевышнему и его Пророку, да благословит Аллах Его имя, а также пожеланием всем мусульманам мира, единства и благополучия.

Так что же мы уяснили для себя из этого Слова?!

---

³ Кыбла – направление, показывающее Мекку – мусульманскую святыню, куда мусульмане обращают свое лицо во время молитвы.

СЛОВО ТРИДЦАТЬ ДЕВЯТОЕ

Да, безусловно, наши предки уступали теперешним людям в образованности, учтивости, ухоженности и опрятности. Но обладали они двумя достоинствами, которых у нас теперь нет.

Изживая в себе недостатки, доставшиеся нам от предков, мы растеряли эти достоинства. Если бы мы имели в характере своем решимость и усилия, направленные на приобретение новых качеств, приложили к тому, чтобы сохранить старые, возможно, мы встали бы в ряд с другими народами. Поскольку нет решимости характера, вновь приобретенное более благоприятствует развитию в нас свойств демонических, нежели человеческих. Это есть одна из серьезных причин утраты нами национальных достоинств.

О каких качествах мы говорим? В стародавние времена были люди, которые звались «ел басы»¹, «топ басы»². Они решали споры, управляли жизнью общества. Простой народ, худо-бедно, занимался своими делами. Не принято было оспаривать решения «ел басы» и «топ басы» или бегать от одного к другому. Говорят: «Возьми альчик, если он удобен для твоей руки, сделай из него битую». «Когда каждый сам себе бий, не ужиться и на бескрайних просторах, когда есть глава общины, не стогреть и в огне». Люди, признав эту истину, приносили жертву святым духам, и помолясь, отдавали бразды правления всеобщему избраннику и впредь старались поддерживать во всем, скрывая его недостатки и славя достоинства. Относились к нему с должным почтением, слушались и неукоснительно повиновались, тогда и влиятельные лица не переступали пределов благоразумия. Как им было не заботиться о людях, когда все были братьями, и достояние у них было общее?

---

¹ Ел басы – глава народа.

² Топ басы – глава общины.

И второе – люди свято берегли и дорожили единством. Стоило кому-то призвать на помощь других, упомянув при этом имена предков, как все бросались на выручку, забыв обо всех обидах и раздорах, охотно шли на уступки и жертвы. Говорили тогда в народе: «Кто не умеет простить вины ближнего, того чужой обидит». «Братья ссорятся, но не отрекаются друг от друга». «Если шестеро погрязли в раздорах, потеряют то, что в руках, если четверо пребывают в согласии, на них небесная благодать нисходит». «Кто ищет верного пути, находит казну, кто ищет раздоров, находит беду».

Где теперь этот благородный дух общности и радение о чести?

Они были обеспечены людской стойкостью, совестью, доблестью. Мы лишились их.

У теперешних дружба – не дружелюбие, а вероломное коварство.

Вражда – не отстаивание истины, а просто неумение жить в согласии.

СЛОВО СОРОКОВОЕ

Почтенные, вот о чем я хочу спросить вас.

Как это получается, что о покойниках мы не говорим дурного, а среди живых не видим достойных?

Отчего старики живут в согласии с молодыми, а между собой враждуют, хотя число их сверстников с каждым днем становится всё меньше?

Стоит кому-то уехать на чужбину, как все тут же начинают любить его как родного. Но как только он возвращается, мы вынуждаем его бежать от нас. Почему?

Почему, увидев хорошего человека из чужого рода, люди распинаются перед ним, восторгаясь его достоинствами, а в своему роду не замечают тех, кто превосходит чужаков в мудрости и благородстве?

В чужом краю расхваливают свой аул, вернувшись, превозносят достатки чужого аула. Как это так?

Почему родители ласковы, заботятся о детях, пока они маленькие, но охлаждаются к ним, как только они взрослеют?

Почему родичей трудно собрать, когда радость, горе или другое достойное собрание, а как запахнет воровством или разбоем, они тут как тут?

Почему родичи досадают и обижаются на тебя, когда твоя лошадь приходит первой на скачках?

В старину люди помнили, если кто-то хотя бы раз помог им добраться до места, они вспоминали об этом с благодарностью до последних дней своих. Нынче люди быстро забывают о добрых делах. Почему?

Почему байский сын, обеднев, не стыдится воровства, а идти в услужение к другому баю, считает для себя зазорным?

Почему двое хороших людей не могут ужиться в одном роду? А двое подлецов почему-то всегда становятся друзьями?

Почему тот, кого ты считаешь другом, кому ты даришь коня, отворачивается от тебя, получив стригунка от твоего недруга?

Почему иной не ценит друга, с которым живет в согласии, а за врага, который в кои веки исполнил единственную его просьбу, готов отдать жизнь?

Почему многие не желают добра друзьям, а если кому-то из двух друзей повезет, они становятся заклятыми врагами?

Почему одни ищут человека, который бы дал им разумный совет, но избегают тех, кто знает их дело до тонкостей?

Почему иные в гостях ведут себя так, будто пригнали с собой весь свой скот, а принимая гостей в своем доме, делают вид, будто далеко отогнали все свои стада?

Люди ищут покоя, но стоит ему воцариться, как им тут же становится скучно? Почему?

Почему народом всегда правят ловкие дельцы? И почему, как правило, они всегда бедны?

Почему младшие жены бывают строптивыми? Почему злодеи бывают смелыми? Почему иные бедняки бывают спесивыми?

Почему людей сдержанных, живущих мирно, называют безвольными, а тех, кто распушен, хвастлив, драчлив, считают удалцами?

Почему казахи не слушают праведные слова, не находят для этого времени, но будут охотно внимать сплетням и грязным наветам и не уйдут, не выслушав их до конца, хоть все дела их пойдут прахом?

СЛОВО СОРОК ПЕРВОЕ

Тому, кто вознамерился учить, исправлять казаха, нужно обладать двумя преимуществами.

Первое – иметь большую власть, пользоваться огромным влиянием, чтобы запугивая взрослых, забирать у них детей и отдавать в учение, направляя одних по одному пути знаний, других – по другому, а родителей заставляя оплачивать их расходы. Девочек достаточно было бы обучить мусульманству, чтобы они были сильны хотя бы в религии. В таком случае можно было бы надеяться: когда состарившиеся родители отойдут от дел, молодое поколение пойдет по правильному пути.

Второе – нужно владеть несметными богатствами, чтобы подкупом брать детей у родителей и отдавать их в учение, как было сказано выше.

Никто не обладает властью, способной запугать нынешних людей. Никому не дано богатство, которого хватило бы на то, чтобы задобрить всех родителей.

Не запугав или не подкупив казаха, невозможно уговорить или убедить его в чем-либо. Невежество, доставшееся от отцов, впитавшееся с молоком матери, пройдя сквозь мясо, достигло костей и убило в нем человечность. Между собой у них какие-то ужимки и кривлянья, шепотки да двусмысленные намеки, ничего более увлекательного на ум им не приходит. Они пытаются думать, но им некогда сосредоточиться на своей мысли. Говоришь с ними – они и слушать со вниманием не могут; глаза их бегают, мысли разбредаются.

Как жить?

Как нам быть дальше?

СЛОВО СОРОК ВТОРОЕ

Одна из причин пристрастия людей к порочному – безделье. Когда б он возделывал землю, занимался торговлей, разве мог бы он вести праздную жизнь? Ездит из аула в аул на выпрошенной у кого-то лошади, живет на дармовщину, разносит сплетни и слухи, хитростью и коварством подстрекает других или сам идет на поводу у подстрекателей, скитаясь без дела и без пользы. Тот, кто стремится к благополучию, кто привык жить своим трудом, сочтет такую жизнь унизительной. Разве он оставит свое дело, чтобы бродяжничать бесцельно?

Тот, у кого заводится хоть мало-мальский скот, не довольствуясь этим, не бережет то, что имеет, а отправляется на поиски радостей, оставив пастухам и детям заботу о стаде, которое становится добычей воров, хищников, гибнет в непогоду. Он стерпит эту утрату, но будет не в силах отказываться от участия в тайных заговорах, сплетнях, мелких дрызгах. Желая обрести значимость и вес в обществе, он считает обязательным для себя быть причастным к мерзким и злым козням, грязным нашептываниям, ничтожному пакостничеству. Достигшие кое-какого достатка, бросают свое добро на попечение других, «ты, мол, присмотри, пригляди», сами же предаются суесловию, дармоедству, праздному шатанию.

Нынче люди не дорожат высоким умом, всеобщим уважением или богатством; умение писать жалобы, умение ловко обвести кого-то вокруг пальца – вот что в почете. Кому удастся это, будь он беден и сир, ему всюду уготовано почетное место, жирный кус мяса и упитанный конь. Такому мошеннику легко улестить простоватого бая, заявив лицемерно: «Вы только велите, ради вас я хоть в огонь готов пойти». И этого достаточно, чтобы, не ударив палец о палец, быть сытым, одетым, ездить на хорошем коне и пользоваться всеобщим уважением.

Бай не думает об утерянном покое, не считает своих расходов. Прежде чем говорить с кем-то, он будет держать совет с проходимцем, который стелется перед ним мелкой иноходью, страшась потерять доверие бая, тревожась, как бы не завелись у владыки другие советчики. «Аллах с вами, – говорит он угодливо, – неужто вы сами не додумались до такой простой вещи?» И начнет подсказывать хитрости одну гнуснее другой, внушает баю подозрительность к другим. В конце концов бай теряет доверие к себе окружающих. Если умный человек не соглашается с баем и отворачивается от него, прохвост тут как тут: «Вот видите? Не я ли говорил вам, что это его козни?» И вовсе подчинит своей воле наивного бая.

Вот на что теперешние люди тратят свой ум и желания.
Вот чем они живут.

СЛОВО СОРОК ТРЕТЬЕ

Человек наделен от природы телом и душой. Нужно знать, какие из свойств тела и души даны от рождения и какие приобретаются в результате труда.

Необходимость есть, пить, а также спать – произвольные потребности. Желание что-то увидеть и узнать – задатки произвольного инстинкта, но разум и знания являются приобретением человеческого труда. Слушая ушами, видя глазами, прикасаясь руками, пробуя на язык, вдыхая носом, человек получает представление о внешнем мире.

Полученные ощущения, приятные они или неприятные, воспринятые пятью указанными органами чувств, располагаясь в памяти в заданной закономерности, создают определенную образность.

Получить приятное впечатление от хорошего и отвращаться от плохого – естественная способность человека. Сначала эти задатки очень слабы. Человек развивает и усиливает эти способности, без внимания и развития они притупляются, исчезают или остаются в зачаточной стадии, оказываются ни для чего непригодными.

Тот, кто много слушает и видит, черпая знания извне, тот имеет многое: он способен трезво рассуждать и отличать полезное от вредного. Человека, способного анализировать события и факты, относят к людям умным.

Невежда, неспособный мыслить, не приученный трудиться, пытается свалить свою нерадивость на Бога. «Что делать, если Бог не наделил умом?» или «Нас с тобой Бог создал неодинаковыми», – говорят они.

Разве Бог велел ему не вслушиваться, не всматриваться, не запоминать слышанное и виденное? Разве сказано ему: ешь, пей, развлекайся, довольствуйся похвальбой и превращайся в животное, растеряв душевные сокровища?

Другие говорят: «Может, ум и взаправду дело наживное, но стремлением наделяет природа. Наделенный способностями приобретает и ум. Неспособные остаются неразумными». И это неверно.

Есть стремление и у детей, что бесспорно. Мы уже говорили, что сначала способности человека очень слабы и нуждаются в дальнейшем развитии и совершенствовании. Даже ремесло, которым человек занимается с желанием, изо дня в день становится более совершенным. Если не возвращаться к приобретенным навыкам, ты можешь потерять их, ты и сам не заметишь, что стал другим человеком. Разве умение и мастерство, покидая тебя, предупреждают об этом заранее? Попытка вернуть их требует еще больших усилий, чем прежде.

Душевные способности настолько разнообразны и многогранны, что описать здесь все их невозможно. Сила души способна удержать долгое время навыки приобретенного мастерства, но без внимания они теряют свою ценность и со временем может иссякнуть и сама сила, удерживающая их. Приобрести ее заново невозможно.

Сила души обладает тремя особенными свойствами, которые нужно ценить и беречь в себе, потому что без них человек превращается в животное.

Первое из них называется «подвижной элемент». Что это такое? Это свойство помогает не только осознать увиденное и услышанное, но побуждает живо осмыслить, что из чего проистекает и куда ведет. Без этого свойства бесполезно много чтение, оно ничего не даст. Не сделав вовремя, не подумав вовремя, не сказав вовремя, опаздывая всюду, будешь всю жизнь жалеть и огорчаться: «Какая жалость! Там-то, тогда-то надо было поступить так-то!»

Другое свойство называется «притягательная сила однородного». Узнав что-то новое для себя, начинаешь думать и сравнивать со сходными

вещами. Во всем ли у них есть сходство? Или только в отдельных элементах? И пока не уяснишь себе всей причины сходства, не расспросишь, не проверишь свои предположения, не найдешь успокоения.

И третье. Называется оно «впечатлительностью сердца». Если сумеешь сберечь сердце от превратностей четырех пороков, таких, как самодовольство, корыстолюбие, легкомыслие и беспечность, полученные ощущения извне четко отразятся в зеркальной непорочности сердца. Эти впечатления будут питать твой ум и запомнятся надолго. Если не убережешь чистоту сердца, потускнеет зеркало души, всё в нем будет видеться смутно или в искаженном виде. И понятия твои обо всем на свете сложатся неверно.

Всё, что добывается трудом и находится вне тебя, называется богатством. Не зная всех перипетий и тонкостей ведения хозяйства, трудно удержать в руках свое добро. Так же трудно убереечь нажитое духовное богатство – ум и знания, от которых может быть и немалый вред. Не зная об этом, потеряв бдительность, можно легко лишиться приобретенного.

Всё на свете имеет свою меру. В том числе и хорошее. Великое дело – знать меру всему. Умение думать – похвально, но некоторые люди, чрезмерно увлекшись, запутываются в мыслях, теряют здравый рассудок.

В желаниях есть, пить, одеваться, развлекаться, любить, наслаждаться, обогащаться, добиваться власти и даже в проявлении осторожности и хитрости, направленной на то, чтобы не быть обманутым, нужно знать меру. Всё, что сверх меры – есть зло.

Древние мудрецы говорили: «В том, чего упорно добиваемся, мы находим зло». Да будет известно тебе, в двух свойствах духовной силы, называемых «притягательной силой однородного» и «подвижной элемент», кроется всё то добро и всё то зло, что существуют на свете. Властолюбие, эгоизм, гнев, ложь – всё, что порочит человека, берет начало в

этих истинах. Такую силу нужно уметь направлять на усовершенствование хороших и полезных качеств, нужно подавлять порочное в его зародыше.

Разум отличает полезное от вредного, но даже силой разума не одолеть этого зла. Одолеть его может только тот, кто соединит в себе силу разума и силу воли. Сумевший сосредоточить в себе разум и волю подобен быстроногому скакуну – ему подвластно всё.

Если же эти качества не развиты или одно из них присутствует, а другого нет, то духовная мощь понесет тебя, как необъезженный, неуправляемый скакун, бросая и на скалы, и в воду, и в пропасть. Ты безволен. Несешься, не разбирая дороги, полы твоего халата распущены, глаза воздеты к небу... И до скончания дней твоих не избавишься тебе от бесчестия.

СЛОВО СОРОК ЧЕТВЕРТОЕ

Ничтожнейший из людей тот, кто не имеет стремления. Но стремления бывают различные. И те, кто стремится к чему-либо, отличаются друг от друга по способностям и силе воли. Талантливые или бездарные, все они не прочь услышать похвалу в свой адрес. Они ждут ее, заслуженную или нет, всё равно.

Люди общаются с людьми своего круга, делятся с ними сокровенными мыслями. И скорее всего ждут похвалы от тех, кто живет рядом с ними и знает их, а не от незнакомых и далеких людей.

Одни стремятся к почестям. Другие алчут богатства. Неважно, каким образом, скарденностью или хитростью. «Кто добыл богатство, тот безгрешен» или «У имущего лик светел», – говорят они и знают, что никто их за это не осудит. Видят в богатстве свое главное достоинство и честь. Судя по их извращенным нравам, так оно и есть, но если смотреть с позиций человечности – это один из отвратительных пороков.

Одни хотят прослыть храбрецами, святыми, баями, другие – не чураются славы хитрых, ловких, всезнающих. Чванятся худой славой, пытаются даже из нее извлечь выгоду.

Все стремятся к чему-то, стремятся читать, но не по книгам, а по лицам людей. Смотрят, точно прощупывают биение пульса и определяют: «А... сегодня в цене то-то и то-то, а вот на этом деле можно недурно заработать».

Чтобы постичь науку по книгам, нужно, говорят, прежде всего очистить от скверны душу, помыслы, и только потом приступить к чтению.

Если предпочитаешь учиться по лицам, продолжай начатое, не старайся очиститься, ведь никому не видно, что там у тебя за душой. Говорят, чем больше складок и зазубрин в ней, тем неуязвимее и прочнее благоденствие.

Вот и суди теперь, кто чему учится и к чему стремится.

СЛОВО СОРОК ПЯТОЕ

Доказательством существования единого и всемогущего Бога является то, что многие тысячелетия на различных языках люди говорят о существовании Бога и сколько бы ни было религий, все считают, что Богу присущи любовь и справедливость.

Мы не создатели, а смертные, познающие мир по созданным вещам. Мы – служители любви и справедливости. И отличаемся тем, насколько лучше один другого, осознаем творения Всевышнего.

Веруя и поклоняясь сами, мы не вправе сказать, что можем заставить верить и поклоняться других.

Начало человечности – любовь и справедливость. Они присутствуют во всем и решают всё. Это – венец творения Всевышнего. Даже в том, как овладевает жеребец кобылицей, проявляется любовь.

В ком господствуют чувства любви и справедливости, тот – мудрец, тот – учен. Мы не способны придумать науку, мы можем только видеть, осязать созданный мир и постигать его гармонию разумом.

МАЗМҰНЫ

Жан жарасы жазылмаған ойшыл	5
Бірінші сөз.....	13
Екінші сөз.....	14
Үшінші сөз	16
Төртінші сөз.....	19
Бесінші сөз.....	21
Алтыншы сөз.....	22
Жетінші сөз.....	23
Сегізінші сөз.....	25
Тоғызыншы сөз	26
Оныншы сөз	27
Он бірінші сөз	29
Он екінші сөз	30
Он үшінші сөз.....	31
Он төртінші сөз.....	33
Он бесінші сөз.....	34
Он алтыншы сөз.....	35
Он жетінші сөз.....	36
Он сегізінші сөз.....	38
Он тоғызыншы сөз	39
Жиырма бірінші сөз.....	40
Жиырма екінші сөз.....	41
Жиырма үшінші сөз.....	42
Жиырма төртінші сөз.....	43
Жиырма бесінші сөз.....	44
Жиырма алтыншы сөз.....	45
Жиырма жетінші сөз	47
Жиырма сегізінші сөз.....	48
Жиырма тоғызыншы сөз.....	52
Отызыншы сөз	54
Отыз бірінші сөз.....	55
Отыз екінші сөз	56
Отыз үшінші сөз.....	57
Отыз төртінші сөз.....	59
Отыз бесінші сөз.....	60
Отыз алтыншы сөз	62
Отыз жетінші сөз.....	63
Отыз сегізінші сөз.....	65
Отыз тоғызыншы сөз	67
Қырқыншы сөз	93
Қырық бірінші сөз.....	94
Қырық екінші сөз	96
Қырық үшінші сөз	97
Қырық төртінші сөз.....	99
Қырық бесінші сөз.....	103
Қырық бесінші сөз.....	104

СОДЕРЖАНИЕ

Неизлечимая печаль мудреца.....	107
Слово Первое.....	115
Слово Второе.....	116
Слово Третье.....	118
Слово Четвертое.....	121
Слово Пятое.....	123
Слово Шестое.....	124
Слово Седьмое.....	125
Слово Восьмое.....	127
Слово Девятое.....	128
Слово Десятое.....	129
Слово Одиннадцатое.....	131
Слово Двенадцатое.....	132
Слово Тринадцатое.....	133
Слово Четырнадцатое.....	134
Слово Пятнадцатое.....	135
Слово Шестнадцатое.....	136
Слово Семнадцатое.....	137
Слово Восемнадцатое.....	139
Слово Девятнадцатое.....	140
Слово Двадцатое.....	141
Слово Двадцать первое.....	142
Слово Двадцать второе.....	143
Слово Двадцать третье.....	145
Слово Двадцать четвертое.....	146
Слово Двадцать пятое.....	147
Слово Двадцать шестое.....	149
Слово Двадцать седьмое.....	151
Слово Двадцать восьмое.....	154
Слово Двадцать девятое.....	155
Слово Тридцатое.....	156
Слово Тридцать первое.....	157
Слово Тридцать второе.....	158
Слово Тридцать третье.....	160
Слово Тридцать четвертое.....	161
Слово Тридцать пятое.....	163
Слово Тридцать шестое.....	164
Слово Тридцать седьмое.....	166
Слово Тридцать восьмое.....	168
Слово Тридцать девятое.....	185
Слово Сороковое.....	187
Слово Сорок первое.....	189
Слово Сорок второе.....	190
Слово Сорок третье.....	192
Слово Сорок четвертое.....	196
Слово Сорок пятое.....	198

АБАЙ
ҚАРА СӨЗ
КНИГА СЛОВ

(Қазақ және орыс тілдерінде)

Орыс тіліне аударғандар *К. Серікбаева, Р. Сейсенбаев*

Бас редакторы *Ә. Пірманов*
Редакторы *Н. Жиенғалиев*
Суретшісі *А. Ысқақов*
Техникалық редакторы *Ұ. Рысалиева*
Корректорлары *Ү. Бахова, Ә. Кенжалина*
Компьютерде беттеген *С. Төлегенова*

ИБ № 371

Теруге 03.12.2015 берілді. Басуға 05.01.2016 қол қойылды. Пішімі 84x90 ¹/₁₆. Офсеттік басылыс.
Шартты баспа табағы 17,5. Есептік баспа табағы 9,09. Таралымы 3000 дана. Тапсырыс № 991.

«Атамұра» корпорациясы» ЖШС, 050000, Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы, 75.

Қазақстан Республикасы «Атамұра» корпорациясы» ЖШС-нің Полиграфкомбинаты,
050002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41.

ISBN 978-601-306-434-5

9 786013 064345

ATAMYPA